

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

СТОЯН АННА ВАСИЛІВНА

УДК 342.9

ДИСЕРТАЦІЯ

**СТАНДАРТИ ДОКАЗУВАННЯ
В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ**

081 – Право

08 – Право

подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

А.В. Стоян

Науковий керівник:

ОСАДЧИЙ Анатолій Юрійович

кандидат юридичних наук, доцент

Одеса – 2024

АНОТАЦІЯ

Стоян А.В. Стандарти доказування в адміністративному судочинстві. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії в галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право». – Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2024.

Дисертацію присвячено комплексній характеристиці стандартів доказування в адміністративному судочинстві. Сформовано аксіологічно-міфологічне розуміння стандартів доказування як прикладної юридичної конструкції у складі правової міфологеми, якої спрямовано на правову інтерпретацію правових міфів, з такими смисловими центрами: міф про справедливість, міф про права людини, міф про європейський правовий порядок. Визначено, що стандарти доказування покликані реалізовувати на практиці ціннісні ідеали та орієнтири, яких закладено у пов'язаних із ними правовими міфами і в цілому є підтвердженням інтеграційних процесів та активного правового діалогу між різними культурами.

Визначено, що стандарти доказування є складовою частиною оцінки доказів за внутрішнім переконанням як останнього етапу адміністративного процесуального доказування. Виокремлено чинники впливу на об'єктивність суддівської оцінки доказів та способи мінімізації судових помилок. Доведено, що стандарти доказування об'єктивують логіко-психологічний аспект оцінки доказів та актуалізують своє значення принагідно критерія достатності усієї сукупності доказів у їх взаємозв'язку лише після того, як кожен доказ окремо визнано таким, що містить інформацію стосовно предмета доказування (належним), одержаний без процесуальних порушень (допустимим) і дозволяє встановити дійсні обставини справи (достовірним). Удосконалено доктринальні напрацювання у розумінні стандартів доказування та сформульовано дефініцію стандартів доказування в адміністративному процесі як інструмента об'єктивізації розумових (логічних) процесів судді під час оцінки за внутрішнім переконанням достатності усієї сукупності попередньо відібраних доказів відповідно до критеріїв належності,

допустимості і достовірності з метою справедливого вирішення публічно-правового спору та уніфікації судової практики. З'ясовано, що кожен інструмент (стандарт доказування) – це шлях або спосіб формування внутрішнього переконання, критерієм достатності якого є впевненість судді у тому, що за наявної сукупності усіх доказів у їх взаємозв'язку неможливо уявити фактичну відсутність поточних публічних правовідносин.

З урахуванням праць вітчизняних і зарубіжних вчених, законодавства країн англо-саксонської правової системи і сформованої в них судової практики розкрито систему та зміст стандартів доказування у цивільному, адміністративному та кримінальному процесах Великої Британії, США, Канади, Австралії та Нової Зеландії. Узагальнено, що в країнах загального права є 3 компоненти, які тісно пов'язані з категорією стандарту доказування: вірогідність «probabilities», корисність «utility» та очікувані помилки «expected errors». Згруповано країни автентичного походження стандартів доказування на ті, що виокремлюють два («баланс вірогідностей», «поза розумним сумнівом») або три («баланс вірогідностей», «зрозумілі та переконливі докази», «поза розумним сумнівом») стандарти доказування для ухвалення підсумкових судових рішень, а також сформовано їх характерні риси та випадки застосування.

Розкрито особливості функціонування стандартів доказування у практиці Європейського суду з прав людини, яка є орієнтиром для адміністративного процесуального права в частині випадків поширення кожного зі стандартів доказування на окремі публічно-правові відносини разом із використанням теорії аналізу потенційних наслідків та «критеріїв Енгеля». Набуло подальшого розвитку розуміння співвідношення категорії «цивільна справа» та «адміністративна справа» у світлі дії принципу офіційного тлумачення Європейського суду з прав людини, що співвідносяться як ціле і частина. Вдосконалено розуміння та критерії достатності при використанні стандарту доказування «поза розумним сумнівом» для цілей адміністративного судочинства за рахунок врахування практики Міжнародного кримінального суду.

Набуло подальшого розвитку положення про те, що стандарти доказування покликані мінімізувати потенційні недоліки судового рішення в частині розподілу судових помилок залежно від виду провадження. Закріплено загальне правило підбору стандарту доказування: якщо ціна помилки є рівнозначною для сторін, то застосовується нижчий стандарт доказування і, навпаки, коли помилка стосовно однієї зі сторін має більш обтяжливий характер, то застосовується вищий стандарт доказування.

Згруповано стандарти доказування залежно від форми закріплення на позитивні, як такі, що стихійно склалися на практиці та нормативні, як такі, що наперед встановлені законодавцем або обов'язковою практикою судів. Констатовано процес переходу від позитивного до нормативного закріплення стандартів доказування в адміністративному процесі України, який на теперішній час має фрагментарний характер і стосується розгляду категорії справ про санкції.

Запропоновано використовувати такі види інструментів оцінки доказів (стандартів доказування) в адміністративному процесі як «баланс вірогідностей», «зрозумілі та переконливі докази» та «поза розумним сумнівом», правила та випадки використання яких мають бути засновані на аналізі таких параметрів як категорія спору, тягар доказування та конкретно-індивідуалізовані наслідки для сторін.

Встановлено, що особливості застосування стандартів доказування в адміністративному процесі зумовлені характерними рисами самого процесу, серед яких: моносуб'єктність застосування стандартів доказування, змішана процесуальна форма судочинства, галузевий принцип офіційного з'ясування обставин у справі, а також публічно-правовий спір, складовими якого є суб'єкт владних повноважень та публічний інтерес. Закріплено, що суд вправі використовувати різні стандарти доказування принагідно оцінки різних груп доказів, однак титульний стандарт доказування (такий, що застосовується до справи в цілому) є саме той, що застосовується до суб'єкта, на якого першочергово покладено тягар доказування.

Сформовано поняття, випадки та умови застосування кожного зі стандартів доказування в адміністративному процесі. Запропоновано розуміння ролі стандартів доказування в адміністративному процесі:

«балансу вірогідностей» як типового стандарту, який слід використовувати за замовчуванням в усіх категоріях адміністративних справ;

«зрозумілих та переконливих доказів» як типового підвищеного стандарту доказування, що застосовується за рішенням суду, коли наслідки при розгляді справи є більш істотними, аніж у випадках застосування типового стандарту доказування, проте не є тотожними кримінальним, а тягар доказування появи відповідних наслідків покладений на невіддану сторону спору;

«поза розумним сумнівом» як найвищий стандарт доказування, що застосовується, коли наслідки розгляду справи є тотожними кримінальним і має мати абсолютну форму нормативного закріплення принагідно категорії справ за адміністративними позовами з приводу затримання іноземців або осіб без громадянства з огляду на можливість застосування затримання і утримання в приміщеннях або у пунктах тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, строком до 18 місяців та відносну форму, що потребує доведення невіддану стороною загрози появи надзвичайно (виключно) обтяжливих наслідків для неї у податкових спорах та у категорії спорів щодо відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності.

Розроблено науково обґрунтовані пропозиції, спрямовані на удосконалення КАС України з урахуванням запропонованого алгоритму використання стандартів доказування.

Ключові слова: адміністративний процес, адміністративне судочинство, докази та доказування в адміністративному судочинстві, стандарти доказування, офіційне дослідження всіх обставин у справі, типова справа, захист прав людини, адміністративні справи, суб'єкт владних повноважень, адміністративно-процесуальний примус, адміністративний суд, публічно-правовий спір, судовий контроль, воєнний стан.

SUMMARY

Stoian A.V. Standards of proof in administrative proceedings. – Qualifying scientific work on manuscript rights.

Thesis for obtaining the degree of Doctor of Philosophy in the field of knowledge 08 «Law» in specialty 081 «Law». – Odesa National Law Academy, Odesa, 2024.

The thesis is devoted to the complex characteristics of the standards of proof in administrative proceedings. An axiological-mythological understanding of the standards of proof as an applied legal construct as part of a legal mythologeme, which is aimed at the legal interpretation of legal myths, with the following semantic centers: the myth of justice, the myth of human rights, the myth of the European legal order, is proposed. It was determined that the standards of proof are intended to implement in practice the value ideals and guidelines laid down in the related legal myths and generally serve as confirmation of integration processes and active legal dialogue between different cultures.

It has been established that the standards of proof are an integral part of the evaluation of evidence by internal conviction as the last stage of administrative procedural proof. Factors affecting the objectivity of the judicial evaluation of evidence and methods of minimizing judicial errors have been identified. It is proved that the standards of proof objectify the logical and psychological aspect of the evaluation of evidence and actualize their meaning in accordance with the criterion of sufficiency of the entire set of evidence in their relationship only after each piece of evidence is separately recognized as containing information about the subject of proof (adequate), received without procedural violations (admissible) and allows establishing the actual circumstances of the case (credible). The doctrinal developments in the understanding of the standards of proof have been improved and the definition of the standards of proof in the administrative process has been formulated as a tool for objectifying the mental (logical) processes of the judge during the evaluation based on internal conviction of the sufficiency of the entire set of pre-selected evidence in accordance with the criteria of propriety, admissibility and credibility for the purpose of a fair decision public legal dispute and unification of judicial practice. It is established that each tool (standard of proof) is a way

or method of forming an internal conviction, the criterion of sufficiency of which is the judge's confidence that, given the totality of all the evidence in their relationship, it is impossible to imagine the actual absence of current public legal relations.

On the basis of the works of domestic and foreign scientists, the legislation of the countries of the Anglo-Saxon legal system and established court practice, the system and content of the standards of evidence in civil, administrative and criminal proceedings of Great Britain, the USA, Canada, Australia and New Zealand are revealed. As a result of the analysis of the practice of common law countries, 3 components were identified, which are closely related to the category of the standard of proof: "probabilities", "utility" and "expected errors". The countries of authentic origin of the standards of proof are grouped into those that distinguish two standards of proof ("balance of probabilities", "beyond a reasonable doubt") or three ("balance of probabilities", "clear and convincing evidence", "beyond a reasonable doubt") for the adoption of final court decisions, as well as their characteristic features and cases of application are revealed.

The peculiarities of the functioning of the standards of proof in the practice of the European Court of Human Rights, which is a reference point for administrative procedural law in terms of cases of the spread of each of the standards of proof to separate public-law relations, along with the use of the theory of analysis of potential consequences and "Engel's criteria", are established. The relationship between the categories "civil case" and "administrative case" is outlined in the light of the principle of official interpretation of the European Court of Human Rights, which are correlated as a whole and a part. The understanding and criteria of sufficiency when using the standard of proof "beyond a reasonable doubt" for the purposes of administrative proceedings have been deepened by taking into account the practice of the International Criminal Court.

It is recognized that the standards of proof are intended to minimize the potential shortcomings of the court decision in terms of the distribution of judicial errors depending on the type of proceedings. A general rule for selecting the standard of proof is formulated: if the price of the error is equal for the parties, then a lower standard of proof is applied, and, conversely, when the error in relation to one of the parties is more burdensome, then a higher standard of proof is applied.

The standards of proof are differentiated, depending on the form of fixation, into positive ones, as those that spontaneously developed in practice, and normative ones, as those established in advance by the legislator or the mandatory practice of the courts. The process of transition from positive to normative consolidation of standards of proof in the administrative process of Ukraine, which currently has a fragmentary nature and concerns consideration of the category of sanctions cases, has been established.

It is substantiated that the types of tools for evaluating evidence (standards of proof) in the administrative process are "balance of probabilities", "clear and convincing evidence" and "beyond a reasonable doubt", the rules and cases of use of which should be based on the analysis of such parameters as the category of the dispute, burden evidence and concretely individualized consequences for the parties.

It was revealed that the peculiarities of the application of the standards of proof in the administrative process are determined by the characteristic features of the process itself, including: the monosubjectivity of the application of the standards of proof, the mixed procedural form of judicial proceedings, the sectoral principle of official clarification of the circumstances in the case, as well as the public legal dispute, the components of which is a subject of authority and public interest. It is established that the court has the right to use different standards of proof when evaluating different groups of evidence, but the titular standard of proof (the one applied to the case as a whole) is precisely the one applied to the subject on whom the burden of proof is primarily placed.

The concepts, cases and conditions of application of each of the standards of proof in the administrative process are outlined and their understanding are supposed :

"balance of probabilities" as a typical standard that should be used by default in all categories of administrative cases;

"clear and convincing evidence" as a typical elevated standard of proof, applied by a court decision, when the consequences of the case are more significant than in cases of application of the typical standard of proof, but not identical to criminal ones, and the burden of proving the appearance of relevant consequences is not placed on the non-powerful party dispute;

"beyond a reasonable doubt" as the highest standard of proof, which is applied when the consequences of the proceedings are identical to the criminal ones and must have an absolute form of normative consolidation in the case of the category of cases under administrative lawsuits regarding the detention of foreigners or stateless persons in view of the possibility of using detention and detention in premises or in points of temporary stay of foreigners and stateless persons, for a period of up to 18 months and a relative form that requires proof by the non-powerful party of the threat of extremely (exclusively) onerous consequences for it in tax disputes and in the category of disputes involving the alienation of land plots and other real estate objects property placed on them, which are privately owned for public needs or for reasons of public necessity.

Scientifically based proposals have been developed aimed at improving the Code of administrative proceedings of Ukraine, taking into account the proposed algorithm for the use of standards of proof.

Key words: administrative process, administrative proceedings, evidence and proof in administrative proceedings, standards of proof, official investigation of all circumstances in the case, typical case, protection of human rights, administrative cases, subject of authority, administrative-procedural coercion, administrative court, public legal dispute, judicial control, martial law.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Стоян А.В. Триступенева градація стандартів доказування в адміністративному процесі. *Форум Права*. 2021. № 66(1). С. 25–36.
DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.4486520>.
2. Стоян А.В. Інструменти оцінювання доказів в адміністративному процесі. *Актуальні проблеми правознавства*. Збірник наук. праць юрид. фак-ту Західноукраїнського нац. ун-ту. 2021. № 3(27). С. 90–102. URL: <http://appj.wunu.edu.ua/index.php/apl/article/download/1241/1287>. DOI: 10.35774/app2021.03.090.
3. Стоян А.В. Масштаб імплементації категорії «стандарти доказування» в адміністративне процесуальне право. *Нове українське право*. 2022. № 6(6). С. 168–174. DOI: <https://doi.org/10.51989/NUL.2022.6.2.27>.

Статті в зарубіжних періодичних наукових виданнях

4. Stoian A.V. Стандарти доказування як складова процесуальної справедливості. *Krakowskie Studia Małopolskie, Wydawnictwo Adam Marszałek*. 2022. № 4 (36). С. 185–200. DOI: [10.15804/ksm20220411](https://doi.org/10.15804/ksm20220411).
5. Стоян А.В. Диференціація стандартів доказування в адміністративному судочинстві. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2023. № 3 (55). С. 337–345. DOI: <https://doi.org/10.51647/kelm.2023.3.55>.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Стоян А.В. Методологічна основа дослідження оцінки доказів в адміністративному процесі: міждисциплінарний підхід. *Сучасні аспекти модернізації науки: стан, проблеми, тенденції розвитку*: матеріали VIII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Марсель (Франція), 07 квіт. 2021 р., дистанційно) / за ред. Є.О. Романенка, І.В. Жукової. Київ,

- Марсель: ФОП КАНДИБА Т.П., 2021. С.167–169. URL: <http://perspectives.pp.ua/public/site/conferency/conf-8-2021.pdf#page=168>.
7. Стоян А.В., Торжинська Г.В. Шляхи вдосконалення оцінки доказів суддею в адміністративному процесі. *Сучасні аспекти модернізації науки: стан, проблеми, тенденції розвитку*: матеріали XI Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ; Дублін, 07 лип. 2021 р.) / за ред. Є.О. Романенка, І.В. Жукової. Київ; Дублін: ФОП КАНДИБА Т.П., 2021. С.92–96. URL: <https://vadnd.org.ua/app/uploads/2021/06/конф-11-2.pdf#page=93>.
8. Стоян А.В. Теоретичні аспекти функціонування стандартів доказування в адміністративному процесі. *Сучасні аспекти науки*: колект. монографія (Київ; Братислава) / за ред. Є.О. Романенка, І.В. Жукової. Київ; Братислава: ФОП КАНДИБА Т.П., 2021. Т. VII. С. 183–186. URL: <http://perspectives.pp.ua/public/site/mono/monography-5-2021.pdf>.
9. Стоян А.В. Стандарт доказування як інструмент судового захисту прав людини. *Права людини – пріоритет сучасної держави*: Всеукраїнська науково-практична Інтернет-конференція, зб. матер. конф. (м. Одеса, 10 груд. 2020 р.). Одеса: Видав. дім «Гельветика», 2020. 300 с. С. 20–24.
10. Стоян А. В. «Вірогідність» та «корисність» як складові компоненти стандарту доказування. *Актуальні питання розвитку права та законодавства*: матер. міжнар. наук. – практ. конф. (м. Львів, 18–19 груд. 2020 р.). Львів: Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2020. Ч.2. С. 100–104.
11. Стоян А.В. Способи правової регламентації стандартів доказування у процесуальних галузях права. *Юридична наука України: історія, сучасність, майбутнє*: міжнар. наук.-практ. конференція (м. Харків, 5–6 лист. 2021 р.). Харків: Східноукраїнська наукова юридична організація, 2021. Ч. 2. С.101–104.
12. Стоян А.В. Стандарти доказування як складова процесуальної справедливості. *Права людини – пріоритет сучасної держави*: зб. матеріалів

Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 10 груд. 2021 р.) / відп. ред. С.В. Ківалов. Одеса: Видав. дім «Гельветика», 2021. С. 114–119.

13. Стоян А.В. Стандарти доказування як складова процесуальної справедливості. *Scientific Collection «InterConf»*: Proceedings of the 14th International Scientific and Practical Conference «Scientific Horizon in the Context of Social Crises» № 169 (Septem. 6–8, 2023). Tokyo, Japan. С. 126–129. URL: <https://archive.interconf.center/index.php/conference-proceeding/article/view/4319>.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	15
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ	
СТАНДАРТІВ ДОКАЗУВАННЯ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ ПРОЦЕСІ	
1.1. Методологія дослідження стандартів доказування в адміністративному процесі.....	23
1.2. Передумови виникнення стандартів доказування: міфологічний та ціннісний виміри.....	35
1.3. Поняття, значення та місце стандартів доказування у структурі адміністративного процесуального доказування.....	48
РОЗДІЛ 2. ГЕНЕЗИС СТАНДАРТІВ ДОКАЗУВАННЯ: ЗАРУБІЖНИЙ ТА	
ВІТЧИЗНЯНИЙ ДОСВІД	
2.1. Становлення та розвиток стандартів доказування у країнах загального права.....	73
2.2. Стандарти доказування у міжнародних юрисдикційних органах.....	93
2.3. Імплементация стандартів доказування у вітчизняну процесуальну доктрину та практику.....	112
РОЗДІЛ 3. ГРАДАЦІЯ (ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ) СТАНДАРТІВ ДОКАЗУВАННЯ	
В АДМІНІСТРАТИВНОМУ ПРОЦЕСІ	
3.1. Особливості застосування стандартів доказування в адміністративному процесі.....	128
3.2. «Баланс вірогідностей» та «зрозумілі і переконливі докази» як типові стандарти доказування в адміністративному процесі.....	141
3.3. Стандарт доказування «поза розумним сумнівом» для цілей адміністративного процесу.....	156
ВИСНОВКИ.....	172
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	180
ДОДАТОК.....	216

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЕНЬ

КУ	Конституція України
ГПК	Господарський процесуальний кодекс України
КАС	Кодекс адміністративного судочинства України
ГПК	Господарський процесуальний кодекс України
ЗУ	Закон України
АР КРИМ	Автономна Республіка Крим
АТО	Антитерористична операція
ЄС	Європейський Союз
КМУ	Кабінет Міністрів України
ЄСПЛ, ЄС	Європейський суд з прав людини
ЄКПЛ	Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод
МКС	Міжнародний кримінальний суд
США	Сполучені Штати Америки

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Глобалізаційні процеси та динамічність розвитку сучасного світу сприяють постійній зміні та удосконаленню його складових елементів. Акультурація та асиміляція цивілізацій на теперішній час є не дискусійно-теоретичними питанням, а характерною ознакою ХХІ ст., що торкнулася правових систем, які активно обмінюються своїми досягненнями та напрацюваннями, зокрема у сфері захисту прав і свобод людини. Навіть в умовах широкомасштабної війни в Україні євроінтеграційні процеси тривають, що має прояв в імплементації різноманітних конструкцій у національне правове поле, яскравим прикладом яких є «стандарти доказування» («standards of proof»). Означена категорія бере витoki із загальної системи права, а з плином часу перейшла у романо-германську правову сім'ю, проміжною ланкою між якими стали юрисдикційні органи міжнародного значення. Включення стандартів доказування до процесу оцінки доказів суддею під час відправлення правосуддя викликало необхідність ґрунтовного опрацювання та розроблення поняття, значення, системи й особливостей їх застосування для цілей адміністративного процесуального права.

Науково-теоретичне підґрунтя дисертації становлять праці таких провідних вітчизняних фахівців у галузі адміністративного процесуального права, адміністративного права, загальнотеоретичної юриспруденції та конституційного права, як В.Б. Авер'янов, М.В. Бевзенко, Л.Р. Біла-Тіунова, В.В. Гордєєва, О.В. Закаленко, І.О. Картузова, В.К. Колпаков, Я.С. Калмикова, М.А. Слободянюк, О.М. Соловйова, Є.М. Смичок, С.В. Ківалов, Д.А. Козачук, І.О. Корецький, Р.О. Куйбіда, М.П. Мельник, А.Ю. Осадчий, Н.Б. Писаренко, П.М. Рабінович, О.Ф. Скаун, Є.І. Фролова та ін. Важливою доктринальною основою стали також роботи науковців представників інших процесуальних галузей права (цивільного, кримінального, господарського), зокрема В.В. Вапнярчука, Т.В. Рудої, К.М. Пількова, М.К. Треушнікова, С.Я. Фурси, Х.Р. Слюсарчук, А.С. Степаненка, Г.Р. Крет. З огляду на відсутність фундаментальних досліджень стандартів

доказування у роботах вітчизняних науковців адміністративного процесуального права, існує нагальна потреба у спеціальному комплексному дослідженні названої теми, спрямованому на визначення поняття, правової природи, системи та особливостей застосування стандартів доказування.

Викладене обумовлює актуальність та своєчасність представленого дисертаційного дослідження стандартів доказування в адміністративному процесі України.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконано на кафедрі адміністративного і фінансового права Національного університету «Одеська юридична академія» відповідно до плану наукових досліджень «Концепція розвитку адміністративного, адміністративно-процесуального права та фінансового права в умовах євроінтеграції» (на 2016–2020 рр.), що є складовою теми: «Стратегія інтеграційного розвитку України: правовий та культурний вимір» (державний реєстраційний номер 0116U001842) та «Адміністративне, адміністративне процесуальне та фінансове право у людиноцентристському вимірі в цифрову еру» (на 2021–2025 рр.), що є складовою теми: «Стратегія інтеграційного розвитку України: правовий та культурний вимір» (державний реєстраційний номер 0116U001842).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є розкриття поняття, особливостей та системи стандартів доказування в адміністративному судочинстві на основі положень КАС України, а також формулювання науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення їх нормативної регламентації.

Для досягнення зазначеної мети вирішувалися такі завдання:

визначити методологічну основу дослідження стандартів доказування в адміністративному процесі;

виявити міфологічні та ціннісні передумови стандартів доказування;

визначити поняття стандартів доказування, їх місце у вітчизняній системі адміністративного процесуального доказування;

встановити значення стандартів доказування для цілей адміністративного судочинства;

з'ясувати співвідношення стандарту доказування та внутрішнього переконання в рамках адміністративного процесуального законодавства України;

охарактеризувати практику застосування стандартів доказування у країнах загального права;

окреслити особливості використання стандартів доказування у міжнародних юрисдикційних органах;

проаналізувати теорію та практику застосування стандартів доказування на рівні вітчизняних процесуальних галузей права;

окреслити особливості застосування та систему стандартів доказування в адміністративному процесі;

виявити випадки використання «балансу вірогідностей» та «зрозумілих і переконливих доказів» для цілей адміністративного судочинства;

встановити випадки обґрунтованого підвищення стандарту доказування до рівня «поза розумним сумнівом» в адміністративному процесі;

сформулювати науково-обґрунтовані пропозиції щодо внесення змін та доповнень до адміністративного процесуального законодавства України у сфері реалізації запропонованої триступеневої системи стандартів доказування.

Об'єктом дослідження є адміністративний процес як правове явище.

Предметом дослідження є стандарти доказування в адміністративному процесі.

Методи дослідження. Методологічною основою здійсненого дисертаційного дослідження є поєднання теоретичного та практичного підходів, в рамках яких застосовано загальнонаукові та спеціально-наукові методи наукового пізнання, обрані із урахуванням мети і завдань дослідження, його об'єкта та предмета. За допомогою аксіологічного методу виявлено міфологічний та ціннісний виміри стандартів доказування (п. 1.1). За допомогою діалектичного методу поглиблено понятійний апарат, з'ясовано сутність та ознаки стандарту доказування (п. 1.3). Формально-юридичний та логіко-семантичний методи дали

змогу визначити необхідний термінологічний інструментарій, зокрема «стандарти доказування в адміністративному процесі», «оціночний інструментарій» (п.п. 1.2, 1.3, 2.3). Аналітичний метод застосовано в частині вивчення наукової літератури, узагальнення окремих позицій вчених, дослідження судової практики та формулювання висновків і пропозицій (п.п. 1.3, р. 1, 3.1). Історичний метод використано при формуванні уявлення про часові рамки та передумови поширення стандарту доказування у різних країнах (п.п. 2.1, 2.2) та між процесуальними галузями України (п. 2.3). Порівняльно-правовий метод виявив спільні і відмінні риси в системі та змістовному наповненні стандартів доказування у країнах загальної та романо-германської правової системи (п.п. 2.1, 2.2), встановив відповідність стандартів доказування, передбачених КАС України і напрацьованих у вітчизняній практиці, міжнародним стандартам доказування, які закріплено в міжнародно – правових актах і сформовано у практиці міжнародних судових інституцій (п. 2.3), а також встановив можливість урахування здобутків інших процесів у ході подальшого удосконалення системи та змісту стандартів доказування у адміністративному процесуальному законі (р. 3). Генетичний метод дозволив виявити походження стандартів доказування (р.2). Системно-структурний метод сприяв виявленню місця стандартів доказування в системі адміністративного-процесуального доказування (п.п. 1.1, 3.1, 3.2). Застосування функціонального методу сприяло виявленню функцій стандартів доказування в системі процесуального права України (п.п. 1.3, 2.3, 3.2, 3.3). Логіко-нормативний та метод теоретико-правового регулювання використано для формулювання доповнень до чинного законодавства України щодо поняття, місця, видів та випадків застосування стандартів доказування в адміністративному процесі (п.п. 1.3, 2.3, 3.2, 3.3).

Теоретичною основою дисертаційного дослідження є праці вітчизняних і зарубіжних учених з філософії, історії, психології, теорії права, адміністративного, цивільного, кримінального, адміністративного процесуального права кримінального процесуального, цивільного процесуального, господарського процесуального права та інших юридичних наук.

Нормативну основу дослідження становлять пам'ятки адміністративного процесуального права, які застосовувалися на українських землях, акти чинного законодавства України, законодавства зарубіжних держав (США, Австралія, Канада, Нова Зеландія, Велика Британія) та міжнародні договори (ЄКПЛ).

Емпіричну базу дисертаційного дослідження становлять рішення вітчизняних місцевих, апеляційних та касаційних судів, постанови Верховного Суду, розміщені в Єдиному державному реєстрі судових рішень за 2019–2024 р.р., рішення міжнародних судових інституцій (Європейського суду з прав людини, Міжнародного кримінального суду, а також рішення судів зарубіжних країн (Австралія, Канада, Нова Зеландія, Велика Британія, Сполучені Штати Америки).

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація є одним із перших у вітчизняній адміністративній науці спеціальних наукових досліджень системи стандартів доказування в адміністративному процесі з урахуванням міжнародного та європейського досвіду.

У межах здійсненого дослідження отримано результати, які мають наукову новизну:

уперше:

доведено, що стандарти доказування мають ціннісно-міфологічну природу та є складовою частиною правової міфологеми, що підтримує 3 правових міфи: міф про справедливе правосуддя, міф про права людини, міф про європейську правову культуру;

надано визначення стандартів доказування в адміністративному процесі як інструменту об'єктивізації розумових (логічних) процесів судді під час оцінки за внутрішнім переконанням достатності усієї сукупності попередньо відібраних доказів відповідно до критеріїв належності, допустимості і достовірності з метою справедливого вирішення публічно-правового спору та уніфікації судової практики;

встановлено причини різного масштабу поширення стандартів доказування у процесуальних галузях права;

виявлено особливості застосування стандартів доказування в адміністративному процесі;

обґрунтовано необхідність запровадження триступеневої системи стандартів доказування: «баланс вірогідностей», «зрозумілі та переконливі докази» та «поза розумним сумнівом» для цілей адміністративного судочинства, а також встановлено основні критерії, випадки та умови їх використання;

удосконалено:

розуміння методології в широкому сенсі як умови отримання якісних знань у сфері стандартів доказування в адміністративному процесі;

теоретичні положення щодо правового міфу та правових цінностей в контексті аналізу аксіологічної природи стандартів доказування;

аргументацію позиції щодо недоцільності використання категорії «істина» у адміністративному процесуальному законодавстві та судовій практиці з огляду на неможливість встановлення вичерпної картини подій та виваженість переходу до концепції вірогідності;

класифікацію країн автентичного походження стандартів доказування в залежності від пануючої системи стандартів доказування разом із виокремленням трьох компонентів, які тісно пов'язані із категорією стандарту доказування: вірогідність «probabilities», корисність «utility» та очікувані помилки «expected errors»;

набули подальшого розвитку:

вимога визначати у мотивувальній частині судового рішення використаного стандарту доказування з метою об'єктивізації внутрішніх оцінювальних процесів судді під час ухвалення рішення та полегшення апеляційного перегляду рішення;

аргументація щодо необхідності розширення дії концепції стандарту доказування у вітчизняній правовій системі та подальше її закріплення на рівні всіх профільних процесуальних кодексів;

положення про зміну передбаченого законодавством обсягу преюдиції із врахуванням можливості застосування стандарту «поза розумним сумнівом» для цілей адміністративного судочинства;

позиція, згідно якої внутрішнє переконання є суб'єктивним уявленням щодо об'єктивної дійсності, яке можна розглядати як процес та як кінцевий результат.

Практичне значення одержаних результатів. Висновки і пропозиції, сформульовані в дисертаційній роботі, можуть бути використаними у:

науково-дослідній сфері – для подальших розробок проблематики оцінки доказів і стандартів доказування в рамках адміністративного процесуального доказування;

правотворчій діяльності – при розробці пропозицій щодо удосконалення законодавства України у сфері стандартів доказування у КАС України;

правозастосовній діяльності – для підвищення ефективності та передбачуваності практичної діяльності судів щодо застосування системи стандартів доказування в адміністративному судочинстві;

навчальному процесі – при викладанні нормативного курсу «Адміністративне судочинство», а також при підготовці методичних матеріалів, підручників, навчальних посібників із дисциплін: «Адміністративне судочинство», «Адміністративний процес».

Апробація результатів дисертації. Дисертацію обговорено та схвалено на засіданні фахового семінару кафедри адміністративного та фінансового права Національного університету «Одеська юридична академія». Основні результати дослідження було оприлюднено на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях, семінарах, засіданнях «круглих столів», у тому числі: Всеукраїнській науково-практичній конференції (м. Одеса, 10 груд. 2021 р.); Міжнародній науковій-практичній конференції присвяченій 25-річчю Національного університету «Одеська юридична академія» (м. Одеса, 18 листоп. 2022 р.); Міжнародна наукова конференція Східноукраїнська юридична організація: Юридична наука України: історія, сучасність, майбутнє (м. Харків, 5–6 листоп. 2021 р.); Міжнародна науково-практична конференція присвяченій 25-річчю Національного університету «Одеська юридична академія» (м. Одеса, 18 листоп. 2023 р.); Proceedings of the 14th International Scientific and Practical

Conference «Scientific Horizon in the Context of Social Crises» (Tokyo, Japan, September 6–8, 2023).

Публікації. Основні теоретичні положення і висновки дисертації викладено в 13 публікаціях, 3 з яких опубліковано в наукових фахових виданнях, що входять до затвердженого переліку, 2 – у зарубіжних наукових виданнях та в 8 тезах доповідей на наукових конференціях і засіданнях «круглих столів».

Структура і обсяг дисертації. Загальний обсяг дисертації становить 218 сторінок, з яких основного тексту 165 сторінок, список використаних джерел міститься на 35 сторінках і налічує 359 найменувань, 2 додатки розташовані на чотирьох сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНДАРТІВ ДОКАЗУВАННЯ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ ПРОЦЕСІ

1.1. Методологія дослідження стандартів доказування в адміністративному процесі

Вагомі наукові результати у царині розроблення проблематики стандартів доказування в адміністративному процесі можливо отримати шляхом першочергового визначення методологічних основ дослідження.

За різних часів видатні філософи та вчені звертали увагу на важливість методології при пізнанні об'єкта дослідження. Перші згадки про методологію датуються від VI ст. до н.е., коли у Стародавній Греції, поруч з емпіричними знаннями, почала своє існування первинна наукова методологія у вигляді побудови правил логічних міркувань, гіпотез, раціонального обґрунтування, логічної дедукції, оперування ідеалізаціями. Видатною історичною постаттю цього етапу є Аристотель, який активно сприяв переходу від «міфу до Логосу», розробляючи та систематизуючи методи і наукове знання [1, с. 10]. Із того часу значення методології для науки тільки збільшувалося. Відлік методології у сучасному її розумінні починається з кінця XVI століття, коли наука стала синтезом теорії та експерименту, а її методологічний каркас почав наповнюватися науково-емпіричними методами. Хоча надалі змістовна складова методології розширювалася, проте значення «методу» як її центрального ядра не знецінювалося [2, с. 22].

Ф. Бекон писав, що «ціль філософії в тому, аби зробити розум адекватний речам матеріальним», а також порівнював метод з ліхтарем «кульгаюча людина з ліхтарем (метод), буде мати більший успіх, аніж та, що біжить без ліхтаря». Рене Декарт зазначав: «для пошуку істини речей необхідний метод. Значно краще ніколи не думати про пошуки істини будь-якої речі, якщо робити це без методу: оскільки цілком безперечно, що внаслідок безладних занять такого роду і невиразних

роздумів розсіюється природне світло і осліплюються уми» [3]. Г.В. Лейбніц зазначав: «сутність в методах, а не в предметі» [3]. Наведені вислови акцентують увагу на неможливості пізнання без методу як центрального ядра будь-якої методології.

Загалом підходи до розуміння методології дозволяють розглядати її щонайменше у чотирьох значеннях: 1) як систему підходів, методів, принципів, способів і засобів наукового пізнання [4, с. 7; 5, с. 10]; 2) як вчення про таку систему [6, с. 139]; 3) як систему підходів, методів, принципів, способів і засобів наукового пізнання та вчення про їх використання в пізнавальній діяльності [7, с. 181; 8, с. 8]; 4) як розділ логіки та філософії [9, с. 64]. Така варіативність у підходах до розуміння методології вказує на багатоаспектність її буття та проявів. У філософському енциклопедичному словнику методологію (від «метод» і грец. *logos* – слово, поняття, вчення) визначено як систему принципів і способів організації та побудови теоретичної й практичної діяльності, а також як вчення про цю систему [10, с. 359]. Академік М.В. Костицький визначає методологію як цілісне вчення, світоглядну теорію, що відображає дійсність чи значний її фрагмент. Таке вчення чи теорія мусить мати вироблений понятійно-категоріальний апарат, який, будучи застосованим за правилами формальної чи діалектичної логіки, сприяє приросту знання про конкретний об'єкт пізнання [11, с. 5]. Так, Р.М. Шевчук визначає методологію наукового пізнання в онтологічному та гносеологічному вимірові. В онтологічному сенсі – це система філософських засад пізнавальної діяльності та відповідних загальнонаукових, міжгалузевих та галузевих наукових принципів, методів, категорій і теоретичних положень, що забезпечують отримання та систематизацію нових знань про об'єктивну реальність. У гносеологічному – це вчення про суттєві властивості й закономірності виникнення, функціонування та розвитку множини методологічних систем [12, с. 42–23]. Водночас, як наголошує В. Г. Андрійчук, можливість надати єдине визначення методології приречене «розпливчатістю та складністю» для сприйняття його змісту, адже «методологія міститься в кожній науці як втілення її змістовної сутності» [13, с. 88]. Однак,

навіть попри вказане, науковці продовжують досліджувати поняття методології, адже її розвиток та еволюція є умовою отримання якісно оновлених знань.

Аналізуючи різноманітні дефініції методології, Г.Р Крет виокремлює два основних підходи до її розуміння: 1) вузький або інструментальний підхід, що полягає у визначенні методології як системи підходів, методів, принципів, способів і засобів наукового пізнання; 2) широкий або інструментально-практичний підхід як систему зазначених підходів, методів, принципів, способів і засобів та вчення про їх використання у пізнавальній діяльності. Причому, вчена доходить до висновку про необхідність визначення методології саме у вузькому сенсі, адже за широкого підходу її важко розмежувати з методикою [14, с. 37]. Під методикою С.О. Ковальчук розуміє алгоритм використання підходів, принципів, методів і прийомів пізнання, що забезпечує ефективність пізнавальної діяльності, отримання достовірного наукового знання та впровадження отриманих результатів [15, с. 101]. Водночас, варто зазначити, що варіантом широкого підходу до розуміння методології можна назвати також інструментально-результативний, в рамках якого методологію визначають як концептуальний виклад мети, змісту та методів дослідження, які забезпечують отримання максимально об'єктивної, точної, систематизованої інформації про певні процеси та явища [16, с. 48]. Науковець М.В. Костицький зазначає, що «від методології залежить не лише те, як і наскільки буде пізнаний об'єкт і предмет пізнання, але й те, як його результати зможуть бути втілені у практику» [17, с. 4].

Поділяючи необхідність використання вузького підходу для розуміння поняття методології, вбачається обґрунтованим включення до дефініції також парадигмальної складової. Традиційно «парадигма» розглядається як методологія науки, модель наукової діяльності. Пріоритет у використанні, тлумаченні й поширенні терміна «парадигма» у філософсько-методологічному й історіографічному контексті належить Томасу Куну, що згадана у його книзі «Структура наукових революцій» (1962 року видання) [18, с. 174]. Під парадигмою Т. Кун розуміє визнані усіма наукові досягнення, які протягом певного часу дають модель постановки проблем та їх рішень науковому співтовариству [19]. Таким

чином, парадигму можливо розглядати у широкому сенсі як модель постановки проблеми, способів її вирішення, яка переважає у науковій спільноті протягом певного часу та реалізується через конкретний набір методологічного інструментарію; у вузькому – вона є сукупністю фундаментальних наукових установок (концепцій, ідей), представлень і термінів (концептів), яка приймається і розділяється науковою спільнотою і є об'єднуючою для більшості її членів. Так, конкретний набір методологічного інструментарію напряду залежить від пануючої парадигми в науці. Водночас відбувається і зворотній зв'язок, адже за допомогою підходів, що визначають стратегію дослідження та інтерпретацію отриманих результатів, може відбуватися становлення нової парадигми [20, с. 67].

З огляду на вищезазначене, методологія завжди є віддзеркаленням парадигми або сукупності парадигм. Отже, пропонується таке визначення методології у вузькому сенсі: як вчення про зміст, пізнавальні можливості та систему підходів, методів, принципів, способів і засобів наукового знання, які відображають пануючу у науці парадигму або сукупність парадигм. У найбільш широкому сенсі визначення методології охоплює також методику дослідження, що складається із вчення про засоби та способи використання методологічного інструментарію як запоруки отримання об'єктивної, точної, систематизованої [21; 22] інформації про досліджувані процеси та явища з метою подальшого ефективного практичного застосування.

Отже, кінцевою метою пізнання є певна система знань, яка вибудовується за рахунок двох видів пізнавальної діяльності: пошуку нових знань і їх подальшої систематизації у струнку і зрозумілу теоретичну конструкцію. Власне, систематизація отриманих знань «закладає фундамент для проведення подальших наукових розвідок» [21].

Незважаючи на те, що підходи до розуміння методології наукового пізнання суттєво не відрізняються, проте погляди вчених щодо структурного поділу на рівні є відмінним. Загальновизнаною є диференціація на ієрархічну та горизонтальну структуру методології. Прихильники ієрархічної (багаторівневої) побудови методології відстоюють трирівневу [23, с. 27; 24, с. 24] або чотирьохрівневу

структуру методології, яка має певну жорстко детерміновану систему послідовного використання. Так, О.Ф. Скакун описує загальні (філософські та суспільно-наукові) підходи і принципи, загальнонаукові та спеціально-наукові методи [25, с. 10–18]. Тоді як Н.М. Крестовська та Л.Г. Матвеева до структури методології зараховують загальні, загальнонаукові, міждисциплінарні та спеціальні методи [26, с. 10]. Чотири рівні методології описані С.О. Ковальчуком, серед яких: 1) загальні філософсько-світоглядні підходи, що є фундаментальними орієнтирами у формулюванні усієї стратегії дослідження; 2) загальні принципи, які є базовими світоглядними положеннями, що поширюють свою дію на всі об'єкти пізнання в певній галузі; 3) загальнонаукові методи, за допомогою яких можливо надати загальну характеристику об'єкту пізнання; 4) конкретно-наукові методи, що притаманні конкретній науці або вченню і з використанням яких відбуваються виявлення та конкретизація специфічних рис, притаманних об'єктові пізнання [27, с. 79–80].

За плюралістичної (горизонтальної) методології наукового пізнання відсутня необхідність суворо дотримуватися «правильної» послідовності підходів та методів. Яскравим представником концепції методологічного плюралізму є М.В. Костицький, який закликає не гальмувати процес пізнання дійсності, обмежуючись використанням лише одної «об'єктивної» методології, а створювати власну «мозаїку методів», яка попри первісний «еклектичний» вигляд при належному доопрацюванні здатна перетворитися на «естетичну» світоглядну картину конкретного дослідника [28, с. 12].

Не дарма Ю.М. Оборотов визначав методологічний плюралізм як «найважливіший чинник розвитку сучасної юриспруденції, що становить фундамент для використовуваних підходів і дозволяє дійти до найбільш оптимальних варіантів в досягненні правової та державної реальності» [29, с. 4].

Водночас існують побоювання, що така ліберально-романтична методологічна позиція з прагненням до методологічної свободи здатна призвести у майбутньому до синтезу діалектично суперечливих думок. Проте, як зазначає В.М. Шевчук будь-який набір світоглядних принципів, ідеалів і цінностей, які

використовуються у науковому пізнанні, спираються несвідомо або напівсвідомо на засвоєну раніше наукову картину світу або панівну наукову парадигму, що призводить до застосування цілком послідовного та узгодженого інструментарію в дослідженні [30]. Отже, навіть попри відсутність обов'язку у дослідника слідувати ієрархічно-суворому методологічному алгоритму, його методологічна поведінка щодо вибору підходів і методів буде обумовлена уже існуючими шаблонами світоглядно-методологічної свідомості.

Існування вищезазначених варіантів структурування методології напряду залежить від зміни типів наукової раціональності, що наразі нараховує 3 послідовних етапи: класична, некласична та постнекласична методологія. На кожному із цих етапів розвитку методології було розроблено, введено та плідно використовувалися нові засоби наукового пізнання, а також відбувався процес інтеграції та диференціації уже існуючих. Кожен наступний етап виникав як альтернатива світоглядно-методологічним орієнтирам попередньої епохи» [31, с. 56]. Відрізняються типи раціональності за різними ціннісно-цільовими структурами суб'єкта, цілісною єдністю норм, ідеалів наукового пізнання, стереотипів інтелектуальної діяльності та особливостями методологічної бази, що є визначальними для кожного з них [32].

Класична методологія (XVII – XIX ст.) характеризується такими ознаками: раціоналізмом, пануванням об'єктного й жорстко детерміністичного стилю дослідження; домінуванням принципу об'єктивної єдиної істини, історизму, верифікації, детермінізму. Саме період існування класичної методології затвердив сувору ієрархію філософських, загальнонаукових, приватнонаукових (формально-логічних) та спеціальних груп методів і принципів.

Некласична методологія (кін. XIX – поч. - XX ст.) будувалася на постулаті, що не все можливо досягнути за допомогою розуму, а пізнавальний процес має будуватися шляхом поєднання раціональних та ірраціональних елементів. Власне, результат пізнання вже не мислився як прояв об'єктивної реальності, а радше як уявне конструювання певної моделі реальності, що містить у собі риси самого суб'єкта пізнання. Методологію цього періоду спрямовано на пізнання єдиних,

лінійних процесів з домінуванням ряду принципів: абстрагування від історичного, об'єктивного і суб'єктивного, плюралізму істин та плюралізму методів, що у сукупності надало можливість отримувати якісно новий зріз знань [33, с. 70].

Постнекласична методологія (80-і рр. XX – початок XXI ст.) характеризується зміною якості наукової діяльності внаслідок її комп'ютеризації, зрощення з промисловим виробництвом та появою нового об'єкта пізнання – відкритих самоорганізованих систем. Переважання міждисциплінарних, трансдисциплінарних форм дослідницької діяльності стали відповіддю на необхідність вирішувати комплексні наукові проблеми і соціальні завдання, розширюючи інтергаційні можливості різних дисциплін [1, с. 22], що призвело до появи цивілізаційного, антропологічного, комунікативного, синергетичного та ряду інших підходів, а також відповідних їм принципів міждисциплінарності, діалогізму, поліморфізму знання.

Одна з відправних точок сучасних тенденцій у комбінуванні методів як запоруки отримання якісно нових знань почалася з обговорення змішаної методології у *Journal of Mixed Methods Research* у 2007 р. Оскільки тільки зріла наука з відшліфованим об'єктом, предметом та методологією може дозволити собі вихід на новий рівень – використання досягнень з інших дисциплін, то є цілком очікуваним, що юриспруденція, осмисливши нездатність вирішення багатьох проблем у рамках своєї дисципліни, повноправно скористалася можливістю оперування міждисциплінарними підходами, принципами та методами, які, як найсучасніший мікроскоп, дозволяють з'ясувати раніше невидиму сутність явищ, проаналізувати та оцінити їх під новим кутом зору. Правовий вектор міждисциплінарності відбувається по одному з двох сценаріїв: юридизація методів, що наділяє їх новим пізнавально-смісловим контекстом або формування нових юридичних дисциплін (аксіологія права, правова урбаністика) [34, с. 76].

Так чи інакше, кожен наступний тип наукової раціональності не руйнував попередній, а модернізував та наповнював його новітніми елементами, аби підлаштувати під потреби та виклики сучасності. Саме тому, увесь методологічний інструментарій в рамках дослідження стандартів доказування в адміністративному

процесі віддзеркалюватиме фундаментальні наукові установки некласичного та постнекласичного етапів у методології юриспруденції.

Під методологією юриспруденції І.М. Жаровська розуміє: «результат дискурсу, в межах якого здійснюється процес взаємодії різноманітних когнітивних стратегій осягнення права, визначаються фундаментальні методологічні засади його пізнання. Методологія юриспруденції складається з трьох складових елементів: доктринально-ідеологічного, стратегічного та інструментального. Перший з них є парадигмою дослідницького бачення права, тобто тип праворозуміння. Другий – це царина підходів, що зумовлюють загальну спрямованість дослідження права, вибір стратегії його осягнення. Третій розуміється як система когнітивних практик, своєрідний набір методологічного інструментарію у створенні знань про право» [35, с. 140].

Підходом у методології юриспруденції можна вважати загальну спрямованість дослідження, обумовлену певною фундаментальною ідеєю, крізь яку відбувається процес осягнення права. Вибір підходу визначає відбір методів дослідження, а також інтерпретацію отриманих результатів крізь призму певної концептуальної ідеї [36, с. 41].

Діалектичний підхід при дослідженні стандартів доказування сприятиме «всебічному вивченню процесів виникнення, еволюції, ознак об'єкта, його значення в період функціонування, перспектив розвитку, встановлення зв'язку з чинниками матеріальними, духовними, культурно-моральними» [37, с.15]. Досліджуючи стандарти доказування з використанням діалектичного підходу пізнавальний процес реалізується від загальної проблематики теорії адміністративного процесуального доказування до теоретико-праксеологічних аспектів проблематики стандартів доказування в адміністративному процесі. В рамках вказаного підходу можливо охарактеризувати стандарти доказування як явище правової реальності та виявити закономірності формування останнього в адміністративному процесуальному законодавстві та судовій практиці.

Методологічна специфіка системного підходу полягає в тому, що метою дослідження є вивчення закономірностей і механізмів утворення складного об'єкта

з певних складових [38, с. 5, 39, с. 40]. Системний підхід уможливлює розгляд стандартів доказування як «цілісного явища, що складається з різноманітних елементів і зв'язків між ними» [40, с. 39, 41, с. 167].

Антропологічний підхід уможливлює подолання кризи позитивного права на основі відродження його як соціокультурного феномену і збагачення духовними цінностями [42, с. 3]. За цього підходу стандарти доказування досліджуються як конструкція, що сприяє утвердженню верховенства права, справедливого правосуддя, а також забезпечують утвердження та захист прав та основоположних свобод людини.

Аксіологічний підхід дозволяє досягнути емоційно-правову характеристику стандартів доказування з точки зору їх суспільної та індивідуальної значущості, а також виявити спільні риси із правовим міфом [43, с. 254].

Цивілізаційний підхід уможливлює дослідження стандартів доказування з урахуванням досвіду країн автентичного походження стандартів доказування для удосконалення їх змісту у вітчизняному адміністративному процесуальному законі та практиці національних судів. Цивілізаційний підхід допомагає дослідити стандарти доказування в усьому плюралізмі та багатоманітті їх буття з урахуванням унікальних рис кожної цивілізації [44, с. 60]. Водночас цивілізаційний підхід дає можливість подолати недоліки формаційного підходу, який спирається виключно на соціально-економічний аспект, нехтуючи дослідженням внутрішньої сторони права: правових цінностей, правосвідомості, правових стереотипів [44, с. 65; 45, с. 445].

Наступним щаблем методологічного каркасу є загальні принципи як вихідні положення, що допомагають дослідити стандарти доказування на концептуальному рівні. Під час опрацювання стандартів доказування використовувалися такі загальні принципи: принцип методологічного плюралізму та міждисциплінарності; принцип єдності історичного та логічного; принцип поєднання теорії і практики.

Принцип методологічного плюралізму дозволяє досліднику не обмежувати себе вузьким переліком інструментів пізнання, а навпаки використовувати всю

палітру загальних філософсько-світоглядних підходів, принципів і методів, що здатні у своїх сукупності та взаємозв'язку забезпечити об'єктивність, повноту та достовірність отриманого наукового знання про стандарти доказування [14].

Принцип міждисциплінарності відкриває можливість всебічного дослідження стандартів доказування з урахуванням досягнень суміжних сфер знань. Власне, юридизація як процес адаптації методологічного інструментарію та загальних висновків із досліджень інших наук під особливості предмета юридичної науки.

Принцип єдності історичного та логічного сприяє дослідженню стандартів доказування у двох векторах: 1) від розуміння їх історії до якісного дослідження поточного стану та функціонування; 2) на основі сучасного стану та особливостей застосування до зворотного (ретроспективного) аналізу об'єкта дослідження. З огляду на це, указаний принцип забезпечує розгляд стандартів доказування з урахуванням їх сутнісних, закономірних зв'язків: логічне дозволяє відобразити сутність цих стандартів на основі закономірностей їх історичного розвитку, відкинувши при цьому те, що не має істотного значення для її визначення.

Принцип поєднання теорії і практики уможливорює дослідження стандартів доказування на основі накопичених у доктрині процесуальних галузей права теоретичних знань і наявної судової практики з метою узагальнення наукових підходів та практичного досвіду для імплементації позитивного досвіду у адміністративний процес.

Методи наукового пізнання – це ядро методології, що ґрунтується на філософсько-світоглядних підходах і загальних принципах, дозволяючи суб'єктові пізнання сформулювати нові знання про об'єкт дослідження. Так, стандарти доказування як складовий елемент останнього етапу адміністративного процесуального доказування – оцінки доказів можуть бути пізнані через використання загальнонаукових та конкретно-наукових методів.

Серед загальнонаукових методів, що використовувалися у дослідженні, можна виокремити: логічний, аналітичний, історичний, системно-структурний і структурно-функціональний.

Юриспруденція від «низу» до «верху» побудована на формальній логіці [46, с. 5]. Логічний метод передбачає застосування логічних прийомів (аналізу та синтезу, узагальнення, порівняння, абстрагування, індукції і дедукції, аналогії, моделювання тощо) та законів логіки (тотожності, несуперечності, виключення третього та достатньої підстави). За його допомогою здійснюється побудова поняття стандартів доказування та його видів. Крім того, створення класифікацій і диференціація стандартів доказування неможлива без використання такого методу.

Аналітичний метод забезпечив можливість вивчення наукової літератури, узагальнення окремих позицій вчених, дослідження судової практики та формулювання висновків і пропозицій

Історичний метод забезпечує можливість простежити становлення та розвиток стандартів доказування в країнах автентичного походження означеної категорії, практиці міжнародних юрисдикційних органів, а також видозміну наукових підходів щодо розуміння сутності, змісту, системи і механізму застосування стандартів доказування, їх поступову імплементацію в процесуальні галузі загалом, так і в адміністративне судочинство, зокрема.

Системно-структурний метод уможливорює розгляд системи стандартів доказування як цілісної сукупності на основі існуючих між ними зв'язків, визначити їх місце в системі понятійно-категоріального апарату теорії адміністративного процесуального доказування.

Структурно-функціональний метод дозволяє встановити як функції стандартів доказування при оцінці доказів суддею, так і функціональне призначення стандартів доказування в окремих категоріях справ.

Конкретно-науковими методами, які повинні застосовуватися в ході дослідження стандартів доказування в адміністративному процесі, є: формально-юридичний, порівняльно-правовий, методи теоретико-правового моделювання і теоретико-правового прогнозування.

Формально-юридичний метод забезпечує визначення змісту норм процесуального законодавства, які закріплюють стандарти доказування, у тому числі з урахуванням їх тлумачення в інтерпретаційно-правових актах.

Порівняльно-правовий метод дозволяє порівняти стандарти доказування як інструмент оцінки доказів, що існував в англо-американських країнах у різні історичні проміжки часу, а також зіставити підходи до розуміння стандартів доказування, які існують у різних правових системах протягом одного історичного періоду. Вказаний метод дозволяє вичленити позитивні здобутки щодо стандартів доказування в різних часових та територіальних площинах аби окреслити напрями їх врахування у вітчизняному адміністративному процесі.

Метод теоретико-правового моделювання забезпечує формування й обґрунтування концепції триступеневої градації стандартів доказування в адміністративному процесі, а також розробку проектів норм адміністративного процесуального закону з метою удосконалення нормативного закріплення стандартів доказування.

Метод теоретико-правового прогнозування забезпечує визначення напрямів розвитку стандартів доказування в адміністративному процесі.

Використання сукупності наведених загальнонаукових і конкретно-наукових методів у ході дослідження проблематики стандартів доказування у адміністративному процесі дозволяє комплексно розкрити її теоретичні та практичні аспекти й отримати об'єктивне, повне і достовірне знання про них.

1.2 Передумови виникнення стандартів доказування: міфологічний та ціннісний виміри

Протягом усіх часів свого існування людство намагалося пізнати світ, що його оточував, але внаслідок браку можливостей для глибинного наукового пізнання окремих явищ і процесів на допомогу прийшли міфи та, як наслідок, міфологічний спосіб пізнання. Міфологізація уможливлювала побудову первинних картин світу поєднуючи у собі реальне та вигадане аби людський розум віднайшов відповіді на запитання, що його хвилювали. Спостерігаючи за навколишнім світом прашури конструювали міфи, керуючись наявним рівнем правосвідомості, зокрема [47, 1, с. 19]. На теперішній час підходи до розуміння міфу змінилися, який перестав сприйматися виключно як продукт синкретичної обмеженості та пробільності мислення, що не відповідає картині об'єктивної реальності, а навпаки є «органічним для будь-якого суспільства способу усвідомлення світу, який може мати як позитивні, так і негативні риси» [48, 2, с. 5]. Конструювання міфів уже не є результатом недостатньої обізнаності, а навпаки – виваженням, дієвим та підконтрольним рішенням у найрізноманітніших сферах соціального буття, що допомагає утримувати, так званий, уявний порядок. Під уявним порядком варто розуміти сукупність умовностей, які мають загальнообов'язковий та безумовний характер у результаті домовленості про таке, а не в силу об'єктивних причин. На противагу архаїчному міфу, «сучасний міф не є синкретичним, оскільки поступово відбувається диференціація міфу на політичний, релігійний, правовий міфи тощо [48, 2, с. 6]. Саме тому, важко уявити юриспруденцію без абстрактно-міфологічних конструкцій, які забезпечують як ідеологічне обґрунтування, так і практичне функціонування різноманітних елементів у правовому полі (напр.: правова держава, права людини, справедливе правосуддя, юридична особа, рівність тощо). Окрім іншого, якісно створений правовий міф, який заснований на пануючих цінностях, має великі шанси доповнити правову систему будь-якої країни позитивними рисами, забезпечивши неухильне внутрішнє бажання його дотримуватися, навіть без засобів примусу з боку держави.

Поява терміна «юриспруденція» є продуктом некласичної та постнекласичної науки і означає наповнення юридичної науки якісно новими дисциплінами з притаманними їм методами (філософія права, антропологія права, правова герменевтика, юридична психологія, канонічне права тощо [49, 3, с. 103 – 104]. В результаті, зміна методологічних підходів і фундаментальних орієнтирів створили унікальну можливість поглянути на досліджувані раніше об'єкти під новим кутом зору, розширивши горизонти наукових розвідок. Професор Ю.М. Оборотов зазначав, що «проблема подолання юриспруденцією надлишкової раціональності, вихід до досягнень сфери нераціонального, ірраціонального і навіть надраціонального пов'язана з наповненням професійної юридичної діяльності духовним змістом і, що особливо значимо, вірою в право, його дієвістю, соціальною та особистісною цінністю» [49, 3, с. 104]. Отже, разом із переходом від принципу єдиної непорушної істини до плюралізму істин, традиція сприйняття юридичної науки як усталеної раціональної системи, яка має відповідати критеріям науковості, почала поступатися місцем підходу, за якого право перестало бути виключно догматичним, а паралельно отримало ціннісний, ірраціональний, емоційно-творчий, стихійно-імпульсивний і міфологізований вимір.

Очевидним також є тойфакт, що заперечення впродовж певного проміжку часу існування правового міфу у структурі юридичної науки жодним чином не впливало на реальний стан речей. Саме тому серед численних правових конструкцій, які прийнято сприймати як безумовні та логічні, все частіше виявляють їх яскраво виражену міфологічно-спадкоємну природу, що потребує нового переосмислення. Відповідність міфу критеріям наукового знання було проаналізовано Ю.В. Тіщенко, яка виявила такі ознаки:

- 1) «експліцитність» як об'єктивне зовнішнє вираження;
- 2) «загальнозначущість» як можливість множинного використання в усіх релевантних сферах;
- 3) «референціальність» як можливість інтерпретувати, пояснювати знання.

Однак констатувала відсутність таких важливих елементів:

- 1) «обґрунтованість» як здатність спиратися на фактичні дані;

- 2) «раціональність» як можливість логічного пояснення;
- 3) «валентність» як визначення знання хибним або істинним.

У результаті, дослідниця дійшла до висновку, що наукове знання про правовий міф може і повинно існувати як складова частина юриспруденції, навіть попри нечисту наукову природу останнього, але як необхідний елемент для досягнення правової реальності в усіх її вимірах та проявах [50, 4, с. 18 – 20].

Міф у праві за своїм архаїчним змістом є синкретичним утворенням, яке має аксіологічну природу [47, 1, с. 20]. Правовий міф – це «одна із форм існування права, особливий феномен, що існує на раціональному та чуттєвому рівнях правосвідомості, виражає ціннісні або антиціннісні правові установки і спрямований на легітимацію правових явищ, інститутів і процесів» [50, 4, с. 22]. Із вищенаведеного визначення вбачається стійкий зв'язок категорій «правовий міф» та «правові цінності/антицінності», що потребує подальшого дослідження означеного питання в частині з'ясування їх співвідношення, спільних та відмінних рис, а також ретроспективного аналізу першості появи. Цінності є результатом узагальнення соціального досвіду та еталоном належного, оскільки втілюють у собі суспільні ідеали [51, 5, с. 6]. З культурологічної точки зору правові цінності є різновидом духовних цінностей людини (людського суспільства). Хоча вони тісно пов'язані з об'єктивованими і матеріалізованими правовими феноменами, їх регулятивна сила виникає і виявляється завдяки процесам і «механізмам» духовної сфери людського життя. Правові цінності є осерддям правової культури особи і суспільства [52, 6, с. 10 – 11]. Правові цінності створюються і транслуються у праві, вони є засобом його відтворення, надаючи йому рис «стабільності, стійкості та реальності; забезпечують спрямованість правового розвитку, чітко визначаючи його зміст і не дозволяючи позитивному праву нав'язувати суспільній правосвідомості орієнтири, що суперечать правовим цінностям» [53, с. 31]. Юридичними антицінностями за визначенням С.М. Олейника є «позаправові явища» у правовій системі суспільства (наприклад, злочин, геноцид, націоналізм, спекуляція) [54]. Як зазначає Н. Ю. Кантор, використання терміна «позаправові явища» є семантично не точним, адже означає речі, які не охоплюються правом

(наприклад, етика, мораль, релігія), а тому надає визначення антицінностям як «неправовим явищам, які пояснюють сутність всього, що протилежне основним цінностям права» [55]. Отже, порівнюючи дефініції «правовий міф» та «правова цінність», можна виявити як спільні, так і відмінні риси у змістовному наповненні. Так, правовий міф може бути побудований як на цінностях, так і на антицінностях. Яскравим прикладом останнього є міфи за часів режиму нацистської Німеччини. Правова цінність є цінною апріорі, принаймні для певного історичного проміжку часу і контрастує з правовими антицінностями. Правовий міф може ототожнюватися з правовою цінністю лише тоді, коли має позитиву конотацію. Отже, правовий міф співвідноситься з правовою цінністю як ціле і частина цілого.

Спільною рисою правового міфу та правової цінності є їх дуальна природа. Так, Ю.О. Липовець при розробці проблематики правових цінностей встановила, що вони можуть бути одночасно як «цінностями-ідеалами» (сфера бажаного), так і «цінностями - компромісами» (складова світу сущого у формі правових норм). Правові цінності-компроміси виконують технічну функцію в організації, стратифікації та ієрархізації суспільства, мають розроблений механізм забезпечення та часово-просторову обмеженість, а цінності-ідеали виражають прагнення соціуму, той найвищий щабель, якого необхідно досягти [56].

Правовий міф, у свою чергу, безумовно існуючий у сфері правосвідомості, здатен закріпитися на рівні правотворчості та правозастосування (правової поведінки) виключно у формі правової міфологеми, що також має подвійну природу. За визначенням Ю.М. Тіщенко: «правова міфологема – особлива форма юридичного знання, що претендує на науковість, містить у собі некритичну інтерпретацію правового міфу і засновану на ній теоретичну юридичну конструкцію» [50, с. 34]. Отже, у правовій міфологемі також поєднується бажане у формі міфологічних тезисів (напр., правосуддя в Україні повинно функціонувати на засадах справедливості) і дійсне у вигляді прикладних юридичних конструкцій (наприклад, процедура відводу суддів, розумність строків, стандарти доказування тощо).

Окрему увагу варто звернути на питання першості появи правового міфу або правової цінності. Спираючись на той факт, що історично рух знання починався від міфологічного і поступово набував все більш раціонального та обґрунтованого характеру, можна стверджувати про першочергову появу правового міфу як продукту творчої уяви людей [57]. Водночас, правовий міф здатен виникнути тільки навколо таких об'єктів правової реальності, що мають важливе значення для певного соціального прошарку, окремого суспільства, нації або, інакше кажучи, міф виникає на основі ціннісних вірувань і сподівань [59]. Однак, самі по собі ціннісні очікування не є відображенням об'єктивного стану речей у всесвіті, як от, наприклад, закон тяжіння, тому цінності завжди мають міфологічні витoki у вигляді позитивних фантазій людства щодо правильного та справедливого укладу життя. Отже, як видається, зазначені категорії важко піддаються однозначному визначенню першочерговості появи, проте із впевненістю можна стверджувати про безперервний характер їх взаємодії. Так, якщо припустити, що правові цінності походять від правового міфу, то за його допомогою вони і продовжують існувати, а, власне, правовий міф видозмінюється та трансформується внаслідок аксіологічних криз та переосмислень. Будь-яку правову цінність можна розглядати крізь призму її міфологічної природи, адже вона є, перш за все, результатом творчої уяви людини, яка згодом посилює свій статус шляхом фіксації у різноманітних нормативно-правових актах. Згодом, така правова цінність починає сприйматися як догма, а можливість її зміни криється у народженні новітніх правових міфів. Так само кожен правовий міф має аксіологічне коріння. Тому, якщо акцент дослідника зміщений у бік визнання мінливості та відносності існування правових цінностей принагідно певного історичного проміжку часу, то виваженням є їх сприйняття як продукту правових міфів. У свою чергу, позитивістський погляд на правові цінності закріплює їх догматичний статус та забезпечує стає і передбачуване функціонування правової системи в цілому.

Отже, фундаментом для правового міфу є набір правових цінностей (іноді – антицінностей), яких було визнано на певному етапі розвитку як архіважливих для соціуму в силу різноманітних історичних передумов. Надалі – існуючі правові

цінності укріплюють свій статус завдяки появі пов'язаних із ними правових міфів та міфологем, якими згодом обмінюються суспільства в рамках культурно-правового діалогу.

Яскравим прикладом правової міфологеми, що підтримує ряд фундаментальних цінностей (справедливе правосуддя, рівність тощо) і відносно нещодавно проникла у вітчизняну правову систему є стандарти доказування. Загалом, правова міфологема структурно складається з 2 елементів: 1) певний правовий міф (смісловий центр); 2) теоретична конструкція, яка інтерпретується чи базується на ньому, будучи його продовженням [60]. Саме тому стандарти доказування варто розглядати як теоретичну складову правової міфологеми, що походить щонайменше від 3 взаємопов'язаних правових міфів (сміслових центрів).

Першим смисловим центром (правовим міфом) є «справедливість» як одна з найбільш загальних та фундаментальних загальнолюдських цінностей. Загалом концепція справедливості перебувала в центрі уваги мислителів та вчених починаючи з часів античності (Геракліт, Демокріт, Аристотель), продовжуючи засновниками європейської філософії права (Г. Гроцій, Ж.-Ж. Руссо, Т. Гоббс), представниками західних раціоналістичних теорій (Р. Нозіка, Дж. Ролза, Р. Дворкіна), прихильниками комунітаристських концепцій справедливості (А. Сен, Н. Фрайзер, Дж. Елстер) [60, с. 104]. Поважна кількість дослідників часів незалежної України в своїх працях продовжують звертатися до з'ясування сутності справедливості як невід'ємного компоненту соціальних інститутів, серед яких В.П. Горбатенко, О.П. Дзьобань, Є.М. Мануйлов та інші. Справедливість завжди сприймалася як «невід'ємний атрибут соціальних систем, головним провідником якої є право» [62, с. 261 – 262], що за влучним виразом Цельса «є мистецтвом добра і справедливості» [62, с. 263]. Бандура О.О. зазначав: «справедливість є продуктом життєдіяльності суспільства, яке у процесі свого розвитку виробляє власну ієрархію людських цінностей, які за ідеальних умов відображаються у правових приписах та починають сприйматися як правові цінності» [63, с. 34]. У разі відсутності правових механізмів захисту та гарантій реалізації, справедливість втрачає свій обов'язковий характер, існуючи як моральна чеснота, що може бути

легко порушеною [64, с. 13]. Отже, «справедливість є одночасно об'єктом і засобом рефлексії ідеалів соціума у сферу правових постулатів, де відбувається їх формалізація, а після – реверсний коригуючий вплив на суспільство» [65]. Справедливість отримала фундаментальний та всеохоплюючий статус на різних правових рівнях з метою недопущення її ізоляції у переліку суто морально-психологічних якостей. Справедливість як цінність права бере свої витoki із загальнолюдських цінностей, перелік яких є досить великим (чесність, безпристрасність, всесторонність, розумність тощо), а їх етимологію часом важко встановити. Проте, як влучно зазначає професор П. Шлаг: «У світі правознавства стає неможливою і, водночас, неістотною постановка питання про історію походження цінності чи цінностей. Це неможливо, тому що цінності розглядаються як самоочевидні і самообґрунтовувальні; і мається на увазі, що учасники правового спору вже розглядають цінності як первинне джерело влади» [66, с. 138]. Саме тому, справедливість як цінність права первинно завжди розглядається як відірвана від конкретних обставин та історичних подій конструкція, яка відповідає суспільним прагненням та ідеалам, а за потреби набуває індивідуалізованих рис у кожному практичному кейсі.

Справедливість має значну кількість проявів чною, що ускладнює її перманентне трактування, а тому потребує постійних її пошуків принагідно конкретно визначених життєвих обставин. Так, ще давньоримський юрист Ульпіан зазначав, що «справедливість – це незмінне і постійне прагнення надати кожному належне йому право» [62, с. 260 – 262]. Водночас, варто погодитися із твердженням Амартія Сен, який описував суперечність феномену справедливості, яка з одного боку «претендує на безпристрасність» [67, с. 49 – 52], проте як тільки змінюється ціннісна призма її вибору, то може сприйматися як прояв свавілля і помилковості розсуду. Інакше кажучи, «справедливість у потенційній кількості її проявів корелює з принципом плюралізму істини» [65, с. 188]. Таким чином, справедливість не може мати універсальний характер, а кожного разу має визначатися принагідно конкретних обставин та з використанням тотожних ціннісних орієнтирів одночасно [65, с. 189].

Справедливість є складовою верховенства права, що підтверджується створеним Європейською комісією за демократію через право «Контрольним списком питань для оцінки дотримання верховенства права», відповідно до яких суд може вважатися справедливим, якщо «доступ до нього є неускладненим, існує право на оскарження, право на захист, право на безоплатну правову допомогу, та формальні вимоги, строки і розмір судового збору є розумними» [68, с. 30].

Окреме місце посідає правовий міф «справедливе правосуддя» як прояв бажання досягти ідеалів справедливості у судовій сфері. Досліджувана категорія згадується у преамбулі Конвенції та набуває практичної реалізації у вигляді справедливої процедури та рівності перед законом у практиці Європейського суду з прав людини [69]. Аналізуючи теорію процесуальної (процедурної) справедливості, М.В. Афанасьєва зазначає: «довіра до рішення базується не стільки на результаті (розподільча справедливість), скільки на чесній та відкритій процедурі його прийняття» [70, с. 296–299]. Так, юридична практика також не може функціонувати без принципу справедливості, який за влучним висловом Т. Оноре є архіважливим саме на етапові застосування норм права, а не тільки розроблення [71].

Можливість досягнення ідеалу справедливості у правозастосовній діяльності доречно розглядати крізь призму соціального експерименту Джона Ролза під назвою «завіса незнання», уперше згаданого у книзі «Теорія справедливості» 1971 р., який має вираження формулою: чесна процедура апріорі дорівнює чесному та справедливому результату. Яскравим прикладом вищезазначеного є автоматизований розподіл справ у судах, де дотримання належної процедури гарантує легітимність призначеного до розгляду судді. Інший аспект прояву «завіси незнання» полягає в реальному незнанні або навмисному ігноруванні суб'єктом ухвалення рішення (суддею, поліцейським) будь-яких відомостей про якісні характеристики особи, що не мають відношення до справи (соціальний статус, матеріальні блага) з метою прийняття справедливого рішення [72, с. 127].

Отже, справедливість варто розглядати принаймні у двох площинах як цінність права і правовий міф, що, з одного боку, є «надійним фундаментом при

конструюванні усіх пластів правової системи» [65, с. 187–189], а з іншого – «виконують функцію наближення ціннісних орієнтирів від загально - абстрактних уявлень до предметного використання, задаючи алгоритм дій у вигляді нормативних приписів» [65, с. 187– 189].

Зокрема, країни англо-американської правової сім'ї для посилення у прикладному сенсі позитивного міфу про справедливий суд, використовують «стандарти доказування», як вимогу до судді сформулювати певний рівень впевненості при оцінці доказів. З огляду на зазначене, стандарти доказування можна розглядати як складову частину правової міфологеми – теоретичну конструкцію, що має ціннісно-міфологічну природу та базується на позитивному міфі (смисловому центрі) про справедливе правосуддя, надаючи йому конкретних обрисів у юридичній практиці та доктринальних обговореннях.

Стандарти доказування, після імплементації цієї категорії у вітчизняне правове поле, також є важливою складовою адміністративного процесуального доказування, зокрема в частині оцінки доказів як умови ухвалення справедливого рішення у справі, що цілком співвідноситься з формулою процедурної (процесуальної) справедливості. Як зазначав Кевін М. Клермонт, здатність судді вважати виконаним тягар доказування, покладений на одну із сторін, на пряму залежить від законодавчого формулювання стандарту доказування [73]. Таким чином, нормативно встановлений або позитивно існуючий на практиці стандарт доказування демонструє реальне співвідношення пануючих у суспільстві цінностей, адже вимагає до важливіших цінностей більший рівень переконаності судді в існуванні певних обставин щодо їх підтвердження та навпаки. Отже, стандарти доказування не лише мають ціннісно-міфологічну природу, але й володіють здатністю віддзеркалювати існуючий баланс цінностей у праві за певних історичних умов, виконуючи роль справедливого орієнтира для судді під час оцінки доказів [65].

Наступний правовий міф – «права людини», які з філософсько-правової точки зору мають особливий дополітичний статус і є невід'ємною засадою сучасної державності. Відстоювання прав людини триває вже близько двохсот років, будучи

результатом зусиль західного Просвітництва та демократичних революцій у Північній Америці та Західній Європі [74, с. 137]. Міф про права людини активно ширився у країнах романо-германської правової системи внаслідок діяльності міжнародних судових інституцій, створених у 2-й пол. 40-х років XX ст., а саме в рамках Нюрнберзького і Токійського міжнародних трибуналів [14]. Права людини розглядаються як «критерії легітимації, завдяки яким можуть критикуватися закони, діяльність урядів та інших політико-правових інститутів» [75, с. 140]. Причому, різноманіття концептуальних підходів до розуміння природи прав людини призвело до відмови інтерпретувати одні як «правильні», а інші – «неправильні». Навпаки, утвердився плюралізм істин щодо розуміння образу прав людини, який не може спиратися виключно на локальні представлення конкуруючих культур чи ідеологій. Загальновизнаною є періодизація становлення прав людини у 3 етапи [76].

Права першого покоління пов'язані з демократичними революціями у США та Франції та стосуються індивідуальних громадянських і політичних прав, мають назву «*status negativus*» та «*status activus*» [77, с. 81 – 193]. Права людини другого покоління починають відлік з XIX ст. під час кризи індустріальних революцій та стосуються економічних, соціальних прав і мають назву «*status positivus*» [77, с. 114]. Права людини третього покоління починаються у XX ст. і отримують назву «*status universalis*». Значна увага приділяється питанням універсалізації прав людини після Другої світової війни, що було закріплено у Загальній декларації прав людини, прийнятій та проголошеній ООН 10 грудня 1948 р. як появи загального стандарту досягнення для всіх народів та усіх націй [78, с. 71].

Водночас, виникають суперечки, які поділяють вчених на два табори: представники універсалістського лібералізму, як от Дж. Роулз та Р. Дворкін, наполягають на універсальності прав людини, а прихильники теорії партикуляризму, серед яких М. Сендал, А. Макінтайр, відстоюють ідею розмаїття культур та їх самоідентичності [79]. Обговорюються також колективні права нового покоління для захисту прав представників країн третього світу та етнічних

меншин (право на розвиток, на захист довкілля, на участь у розподілі «спільної спадщини людства») [80, с. 12 – 21; 81, с. 537, 540 – 541].

Так чи інакше, права людини не залишаються поза увагою як на рівні міжнародних, так і національних правових систем, є об'єктом постійних доктринальних обговорень. На думку М.І. Козюбри, «право має розглядатися у нерозривному зв'язку з правами людини, що становлять невід'ємний компонент права. Права людини є безпосередньо діючим правом і можуть застосовуватися всупереч закону, якщо закон суперечить фундаментальним правам людини: не відображає природно-правові засади; не відповідає загальноновизнаним міжнародно-правовим принципам і нормам про права людини та громадянина; прийнятий нелегітимним органом державної влади тощо» [82, с. 3 – 11]. Основоположні права людини є відправною точкою та взірцем для законодавства і юридичної практики, а тому країни повинні наслідувати їх [83, с. 23].

Права людини, згідно з висловом Л.Г. Удовика, є «умовою і орієнтиром розвитку сучасного права, а тому їх можна назвати модусом (від лат. *modus* – міра, спосіб, образ, вид) права, тобто одиничним виявом субстанції (права)». Такий модус посідає центральну позицію у відносинах між соціумом та політичною владою [84, с. 4]. Як зазначає Т.П. Чубко: «в основі розвитку сучасного права мають бути людина та її права як своєрідний стандарт, відтак, національна юридична система має будуватися відповідно до принципів і критеріїв прав людини» [85, с. 97 – 104]. Саме тому, можна стверджувати, що будь-який правовий інститут разом із наявними процесуальними інструментами в адміністративному процесуальному праві має за мету захистити або відновити права людини. Вищенаведене означає, що стандарти доказування як ціннісно-міфологічна конструкція покликана підтримати правовий міф про права людини. Так, Ю.С. Разметаєва виокремила основні властивості прав людини як фундаментальної цінності громадянського суспільства, серед яких: 1) однакова належність кожному члену суспільства; 2) забезпечують рівне ставлення; 3) є індикатором можливостей реалізувати потреби та інтереси їх власників; 4) виражають ступінь захищеності від неправомірних посягань як з боку інших носіїв прав, так і держави. Науковець виокремила також

об'єктиві та суб'єктивні умови реалізації прав людини. До об'єктивних належать існування специфічних структур і процедур для їх реалізації, альтернативність засобів захисту прав. До суб'єктивних належать суспільна активність носіїв прав, усвідомлення себе їх власниками і сприйняття прав як підстав ставитися до іншого члена суспільства як до рівного [86].

Отже, стандарти доказування є об'єктивною умовою реалізації прав людини в рамках адміністративного-процесуального доказування. Стандарти доказування сприяють непорушності основних властивостей прав людини, зокрема рівності, у вигляді встановлення аналогічних вимог (стандартів) до оцінки доказів суддею за тотожних обставин.

Остання з міфологем у рамках поточного дослідження є міф «європейського правового порядку» або «європейського правового простору» [10], який отримав певну міру фетишизації на теренах України, що вплинуло на спосіб оцінки правової реальності та бажаного права. Власне, європейський правовий вектор є відображенням вибору певної культурної традиції. Так, головне протистояння сьогодення знаходиться у площині проголошення провідної ролі західної культурної традиції як більш зразкової у порівнянні зі східною. Таким чином, відбувається агресивна експансія західних (європейських) цінностей іншим культурам. Але, як зазначає професор Х. Бехруз: «не можна протиставляти різні правові традиції, вважати одні з них більш досконалыми, аніж інші, адже кожна з них відносно самостійна і наділена унікальними властивостями, які переходять з покоління в покоління. Ці властивості створюють багатоманітність правових систем на правовій карті світу» [87, с. 75]. У свою чергу, С. Хантінгтон, розмірковуючи про хибність твердження, що «західна цивілізація – універсальна й годиться для всіх народів, дійшов до висновку, що тільки на поверхневому рівні численні конструкції західної культури проникли до інших культур. В ісламській, конфуціанській, японській, індуїстській, буддистській і православній культурах майже не знаходять відгуку такі західні ідеї, як індивідуалізм, лібералізм, конституціоналізм, права людини, рівність, свобода, верховенство закону, демократія, вільний ринок, відділення церкви від держави. Зусилля Заходу,

спрямовані на пропаганду цих ідей, часто викликають ворожу реакцію проти «імперіалізму прав людини» і сприяють зміцненню споконвічних цінностей власної культури [88].

Отже, імплементація правових цінностей у вітчизняне правове поле має відповідати наявним правовим міфам та настроям, проте у жодному разі не провокувати сліпе наслідування безумовного європейського ідеалу, а навпаки, органічно доповнювати наявну правову спадщину, підсилювати її слабкі зони та насичувати новітніми корисними конструкціями.

Так чи інакше, європейські правові цінності позитивно сприймаються та інтегруються в українське правове поле в силу існування значної кількості тотожних правових міфів. Тому, не дивно, що наша Українська держава сповнена вірою і бажанням приєднатися до міфу про європейський правопорядок ухвалила Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23. 02. 2006 р. та наступні численні нормативно-правові акти у напрямку гармонізації законодавства з європейськими цінностями. Стандарти доказування, в цьому випадку, є одним із проявів вибору наслідувати та переймати європейський правовий досвід у частині використання прикладної конструкції для оцінки доказів суддею.

Отже, стандарти доказування є правовим міфом, що має аксіологічну природу та базується щонайменше на трьох смислових центрах правових міфологем: міф про справедливе правосуддя, міф про права людини, міф про європейську правову культуру. Стандарти доказування покликані реалізовувати на практиці ціннісні ідеали і орієнтири, закладені в пов'язаних з ними правових міфах. Включення до вітчизняного правового поля стандартів доказування є підтвердженням глобалізаційних, інтеграційних процесів у світі та активного правового діалогу між різноманітними культурами. Поступове включення стандартів доказування у практичну і теоретичну частину правового життя в Україні має цілком послідовний та виправданий характер в силу попереднього визнання пов'язаних з ним правових міфів-ідеалів.

1.3 Поняття, значення та місце стандартів доказування у структурі адміністративного процесуального доказування.

Публічне адміністрування є діяльністю, під час якої забезпечується практична реалізація більшості з наданих особі Конституцією і законами України прав, виконання покладених на неї обов'язків. Під час реалізації правовідносин, що виникають із приводу публічного адміністрування, неодмінно виникають спірні питання, вирішення яких покладено на інститут адміністративної юстиції. Як зазначає О.І. Корчинський, адміністративна юстиція – невід'ємний атрибут правової держави, спрямований на забезпечення верховенства права, судового захисту конституційних прав і особистих свобод громадян, судового контролю за правомірністю актів органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, вирішення спорів адміністративного характеру між громадянами та органами, які здійснюють публічно-владні повноваження [89]. Як зазначають А.Ю. Осадчий, О.В. Закаленко: «адміністративна юстиція – правосуддя з розгляду публічно-правових спорів, що реалізується у формі адміністративного судочинства на основі судової спеціалізації» [90]. Отже, адміністративне судочинство (адміністративний процес) є процесуальною складовою адміністративної юстиції. Причому, в юридичній літературі в наявності різні точки зору щодо розуміння адміністративного процесу, серед яких В.Б. Авер'янов виокремлює: «широкий підхід як порядок діяльності органів публічного адміністрування щодо прийняття нормативних актів та застосування правових норм у сфері публічного адміністрування, а також порядок діяльності адміністративних судів та вузький підхід, у рамках якого під адміністративним процесом розуміється лише врегульований нормами адміністративного судочинства порядок розв'язання публічно-правових спорів у сфері публічного адміністрування» [91, с. 5–10].

Вищезазначені підходи одночасно опосередковують юрисдикційну «негативну» та «позитивну» (видача ліцензій тощо) діяльність, а також здійснення правосуддя судами. Водночас, відхід від поділу державної діяльності виключно на правотворчість, державне управління, правосуддя та прокурорський нагляд, що

панував у радянській доктрині і практиці, у бік конституційного втілення теорії розподілу влад та формування судової влади із суттєвими гарантіями її функціонування, а також запровадження в Україні адміністративної юстиції, змінили розуміння адміністративного процесу, яке почало розглядатися у вузькому сенсі. З огляду на вказане, С.В. Ківалов, І.О. Картузова та А.Ю. Осадчий під адміністративним процесом розуміють: «форму здійснення правосуддя в адміністративних справах, а діяльність органів публічного управління з розгляду та вирішення різноманітних адміністративних справ у сфері публічного управління змістовно зараховують до категорії «адміністративні процедури» відповідно». Такий підхід допомагає уникнути «розмивання» поняття «адміністративний процес», сприяє визначенню його специфічних рис та скоординованості понятійного апарату юридичної науки [80, с. 15]. Так, приєднуючись до вузького розуміння адміністративного процесу, варто ще раз наголосити на виваженості й обґрунтованості такого підходу для подальшого поглибленого дослідження усіх складових елементів суто юрисдикційної діяльності адміністративного суду.

Категорія «адміністративне судочинство» отримала свого законодавчого закріплення у вузькому розумінні у п. 5 ст. 4 КАС України «як діяльність адміністративних судів щодо розгляду та вирішення адміністративних справ у порядку, встановленому цим кодексом» [92]. Крім того, у п. 6 ст. 4 КАС України судовий процес визначено як «правовідносини, що складаються під час здійснення адміністративного судочинства» [92]. Внаслідок порівняння законодавчого формулювання понять «адміністративне судочинство» [93, с. 7–17] та «судовий процес» можна дійти висновку про їх тотожність, адже правовідносини, що складаються під час здійснення правосуддя і є діяльністю адміністративних судів, яка починається з моменту подання позовної заяви та має на меті розгляд і вирішення адміністративних справ.

Загалом, зважаючи на те, що стандарти доказування є складовою частиною адміністративного процесу, видається за необхідне згрупувати існуючі наукові розробки, з точки зору їх відношення до цілей поточного дослідження, так:

1. Праці адміністративно-процесуальної тематики. Попри те, що стандарти доказування не були предметом комплексних наукових розвідок в адміністративному процесі, вони нерозривно пов'язані з оцінкою доказів у контексті більш широкої теми – доказування в адміністративному процесі.

Фундаментальне та ціннісно-орієнтовне значення у розумінні адміністративного процесу, його системи та складових елементів мають праці С.В. Ківалова, серед яких підручник «Адміністративне процесуальне (судове) право України» (2007) [94], «Курс адміністративного процесуального права України» (2014) [95]; монографії: «Особливості провадження у справах щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів та посадових осіб місцевого самоврядування у судовому порядку» (2013) [96], «Провадження у справах щодо видворення іноземців та осіб без громадянства в адміністративному суді» (2013) [97];

наукові праці Л.Р. Білої-Тіунової, серед яких «Адміністративне судочинство в Україні: теорія, правове регулювання, практика» (2013) [98];

наукові здобутки Н.Б. Писаренко, зокрема монографії: «Адміністративно-правові спори (удосконалення порядку вирішення)» (2012) [99], «Засади адміністративного судочинства (сучасний український контекст)» (2019) [100].

Вагомий науковий внесок у дослідженні проблематики юрисдикції адміністративних судів зроблено А.Ю. Осадчим у дисертації «Організаційно-правове забезпечення оскарження громадянами незаконних дій органів виконавчої влади у судах» (2004) та у статтях, зокрема: «Предмет судової адміністративної юрисдикції» (2011) [101], «Предметна юрисдикція адміністративних судів» (2018) [102], «Сучасний концепт української адміністративної юстиції» (2019) [103]. Опрацювання проблематики різних аспектів проблематики адміністративного процесу представлено у працях О.М. Соловйової [104], Д.А. Козачук [105].

Дослідженню доказів та доказування присвячено такі наукові праці. У дисертації Я.С. Калмикової «Докази та доказування в адміністративному процесі» (2013) здійснено комплексний аналіз поняття та видів доказів, визначено сутність та характерні риси доказування [106].

У дисертації О.Ю. Щербакової «Предмет доказування в податкових спорах» (2015) визначено поняття доказування та предмет доказування шляхом систематизації та аналізу їх правових характеристик та особливостей у сфері конфліктних податкових правовідносин [107].

У монографії В.К. Колпакова, В.В. Гордєєва «Докази та доказування в адміністративному судочинстві» (2009) здійснено всебічний аналіз поняття та видів доказів, приділено увагу особливостям доказування та презумпції вини суб'єкта владних повноважень. Водночас принагідно поняття стандартів доказування вчені розглядають її як систему принципів, правил, імперативних настанов, за якими має відбуватися процес доказування у сфері адміністративного судочинства, об'єктивізуючись у трьох формах: нормативній (КАС України, ЗУ), судовій практиці (ВС), науково-дослідницьких матеріалах. Таким чином, можна констатувати відмінне змістовне навантаження у розумінні стандартів доказування у порівнянні з тим, що представлено у поточному дослідженні [108].

У дисертації О.М. Мамонтова «Правові засади звільнення від доказування в адміністративному судочинстві» (2019) здійснено ґрунтовний аналіз звільнення від доказування в адміністративному процесі.

У дисертації Є.М. Смичок «Судові доктрини у податковому праві» (2021) досліджено змістові формулювання презумпції вини суб'єкта владних повноважень, який повинен спростувати презумпцію добросовісності платника податків, виконавши найвищий з можливих стандартів доказування. Таким чином, дослідник пропонує фрагментарне закріплення найвищого стандарту доказування «поза розумним сумнівом» для всіх податкових спорів, аби захистити невіддану сторону [109, с. 33]

Узагальнюючи, можна стверджувати, що адміністративне процесуальне право України знаходиться на початковій стадії розроблення проблематики стандартів доказування та ґрунтується переважно на базових положеннях доктрини з теорії доказування із фрагментарним регулюванням стандартів доказування.

2. Праці цивільно-процесуальної, господарської-процесуальної та кримінально-процесуальної тематики, які, зважаючи на міжгалузеве значення інституту доказування в частині оцінки доказів, є вагомою теоретичною основою для вивчення специфіки стандартів доказування в адміністративному процесі.

У дисертації Т.В. Рудої «Докази та доказування у цивільному процесі України і США» (2012), досліджено загальну проблематику доказування, притаманну вітчизняному та зарубіжному процесам.

У монографії К.М. Пількова «Теорія і практика доказування у міжнародному комерційному арбітражі» (2016) присвячено теоретичним та практичним проблемам доказування у міжнародному комерційному арбітражі. Досліджено принципове значення мети доказування в арбітражі та пов'язану з нею категорію стандарту доказування. У здійсненому дослідженні розглянуто історично закладене значення стандартів доказування як застосовуваний судом (арбітражем) рівень ймовірності існування обставин у справі, що має вираження в існуванні чотирьох [110, с. 23] видів: стандарт мінімальних доказів (*scintilla of evidence*) (надання мінімально необхідного обсягу доказів), стандарт переваги більш вагомих доказів (*preponderance of evidence*) (докази на підтвердження певних обставин переважають докази на підтвердження протилежного), стандарт чітких та переконливих доказів (*clear and convincing evidence*) (обставину доведено з високим рівнем ймовірності та її доведеність впливає з розумною очевидністю), найвищий стандарт доказування «поза будь-яким розумним сумнівом» (*beyond reasonable doubt*) (для доказування вини у кримінальному судочинстві).

Так, цивільний та господарський процеси України на теперішній час мають фрагментарні наукові розвідки проблематики стандартів доказування у вигляді тезисів та статей ряду науковців, серед яких Б.П. Ратушна, Ю.Ю. Рябченко, І.О. Бут, Л.В. Мелех, Н.В. Теремцова.

Варто зазначити, що у вітчизняній науковій юридичній літературі теоретичні дослідження, присвячені комплексному дослідженню стандартів доказування, широко представлені у галузі кримінального процесу, серед яких кандидатські дисертації Х.Р. Слюсарчук «Стандарти доказування у кримінальному

провадженні» (2017) та А.С. Степаненка «Стандарт доказування «поза розумним сумнівом» у кримінальному провадженні» (2017), а також монографічне дослідження Г.Р. Крет «Міжнародні стандарти доказування у кримінальному процесі України: теоретико-правові та практичні основи» (2020).

Серед зарубіжних вчених проблематиці стандартів доказування присвятили свої праці такі вчені: Дж. Вітман, С. Гаак, Л. Зонгжі, К. Енгель, К.М. Клермонт, Д. Кей, Т. Сколнік, Е. Шервін та ін.

Отже, здійснений аналіз стану наукового опрацювання проблематики доказування свідчить про значний рівень розробленості останньої з одночасною фрагментарністю та пробільністю дослідження стандартів доказування при оцінці доказів. Так, стандарти доказування віднайшли нормативного закріплення у КАС України, але до теперішнього часу не стали предметом глибокого теоретичного опрацювання.

Щодо розуміння адміністративного процесу деякі вчені мають такі точки зору, як: 1) діяльність адміністративних судів [11, с. 69; 112, с. 159]; 2) підгалузь судочинства [113, 147-148]; 3) самостійний вид судочинства [114, с.108]. Зокрема, А.Ю. Осадчий визначає адміністративне судочинство як вид судочинства, якого врегульовано нормами адміністративного права (адміністративно-процесуальними нормами), тобто це порядок діяльності суду, який встановлено адміністративно-процесуальними нормами [115, с. 105]. В.Б. Пчелін надає дефініцію адміністративного судочинства: «як врегульованої нормами адміністративного процесуального права діяльність адміністративного суду, що здійснюється в межах розгляду та вирішення ним адміністративних справ, направлену на захист і поновлення прав, свобод та інтересів особи в публічно-правових відносинах» [116]. Так чи інакше, суперечок щодо мети адміністративного судочинства забезпечити дотримання прав і свобод людини і громадянина у публічно-правових відносинах у науковому колі не виникає. Саме тому справедливе, неупереджене та своєчасне вирішення судом спорів у сфері публічно-правових відносин з метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб

від порушень з боку суб'єктів владних повноважень є основним нормативно визначеним завданням адміністративного судочинства [92; 94].

Реалізація завдань адміністративного процесу є можливою виключно за умови належного функціонування всіх інститутів зазначеної галузі права [95], зокрема інституту доказування та його складових частин. Для вирішення адміністративної справи першочерговим є встановлення її фактичних обставин з метою підтвердження або спростування юридичних фактів, що в подальшому дозволяють застосувати судом певну правову норму і ухвалити справедливе рішення у справі. З'ясування фактичних обставин справи за своєю суттю є процесом переходу від незнання до знання, мета якого – наблизитися до об'єктивної істини, що існує поза свідомістю і незалежно від об'єкта пізнання. Залежно від методик і цілей пізнавальної діяльності в науці виокремлюють такі різновиди: звичайне (життєве), спеціальне та наукове пізнання [117, с. 9]. Різновидом спеціального пізнання є процесуальне доказування в юриспруденції, що спрямовано на вирішення практичних задач з метою з'ясування фактичних обставин справи і здійснюється воно у правовій формі за допомогою обумовлених прийомів. Загалом, переважна більшість вчених погоджуються в тому, що доказування слід розглядати як процес пізнання – чуттєвого (безпосереднього) і раціонального (опосередкованого) [118; 119] оскільки, доказування є складним поняттям, яке містить у собі практичну та розумову діяльність у роботі з необхідною для вирішення справи інформацією [120].

Як зазначає Т.М. Барабаш: «спираючись на основоположні засади гносеології, доказування можна представити як специфічну методологію процесуального характеру, яка полягає у пізнанні уповноваженими законом суб'єктами обраного об'єкта» [121, с. 8]. Процес доказування описують також як складну діяльність, яка розпадається на окремі, пов'язані між собою пізнавальні акти щодо вирішення необхідних питань та встановлення обставин у справі [122, с. 113]. Інакше кажучи, доказування завжди є набором послідовних та взаємопов'язаних етапів, що реалізуються відповідними учасниками процесу для досягнення установленної мети. Сама ж теорія доказування містить у собі здобутки

логіки, психології, теорії інформації і поширюється на всі суспільні відносини та явища зовнішнього світу, які тим або іншим чином пов'язані з процесом доказування [121, с. 9].

Різновидом процесуального доказування є адміністративно-процесуальне доказування. Так, О.М. Дубенко під доказуванням в адміністративному судочинстві розуміє: «урегульовану процесуальним законодавством, підпорядковану законам логіки діяльність, спрямовану на встановлення об'єктивної істини в адміністративній справі та ухвалення обґрунтованого і законного рішення» [123, с. 8]. Надане визначення викликає зауваження в частині закріплення мети доказування як встановлення об'єктивної істини, адже на теперішній час доктрина змінила вектор на констатацію неможливості встановити об'єктивну картину реальності, а лише ту її частину, що матиме значення для справедливого вирішення справи. Вірогідно, категорія об'єктивної істини є доречною як прагнення досягти, по-перше, бажаного ідеалу та найвищої цілі-орієнтиру у пізнанні невідомого, а по-друге, встановити конвенційну істину, тобто таку, що вважається встановленою за попередньою згодою сторін. Вчені Одеської школи права, серед яких С.В. Ківалов, А.Ю. Осадчий та О.В. Закаленко, визначають адміністративне процесуальне доказування як: «врегульовану адміністративно-процесуальними нормами діяльність суду та учасників адміністративного процесу з приводу збирання і закріплення, дослідження та оцінки доказів, що мають значення для вирішення адміністративної справи» [90, с. 84].

Загалом, серед науковців є відсутніми істотні розбіжності у розумінні суті доказування як взагалі, так і безпосередньо адміністративного-процесуального доказування. Однак, зважаючи на те, що теорія доказування поширюється на безліч різноманітних відносин, важливо звернути увагу на структуру доказування, що є притаманною процесуальним галузям права та, зокрема, адміністративному процесуальному судочинству, яка складається з таких взаємопов'язаних та послідовних етапів: збирання і закріплення, дослідження та оцінка доказів. Водночас, Д.О. Бочаров, аналізуючи змістовне наповнення доказової діяльності,

розуміє її у вузькому та широкому сенсі. У вузькому розумінні до поняття доказування включається лише діяльність з одержання (збирання, формування) та дослідження (перевірки) юридичних доказів. За широкого підходу наведений перелік доповнюється операціями оцінки й використання доказів з метою оперування ними для зміцнення чи деконструкції правової позиції [124, с. 9]. Втім, незалежно від розмежування етапів доказування на доктринальному рівні, його реалізація в цілому є гарантією ухвалення справедливого рішення у справі і підвищує рівень довіри до судової системи.

Зважаючи на важливість усіх етапів доказування, увагу, в рамках поточного дослідження, здебільшого звернено на його невід'ємну завершальну складову частину під назвою оцінювання (оцінка) доказів. Зокрема, О.В. Авраменко не випадково, досліджуючи у своїй статті етап дослідження доказів як «безпосередню діяльність суду та сторін спору, що направлена на вилучення з наявних у справі доказів необхідної та достатньої для вирішення справи кількості інформації», постійно наголошує що базисом для правильного та своєчасного вирішення адміністративного спору, по суті, є також подальша оцінка доказів [122, с. 112]. Так, навіть за умови зразкового проведення процедури дослідження доказів їх частково або абсолютно помилкова оцінка у подальшому здатна звести нанівець будь-які процесуальні старання учасників та суду, підриваючи довіру до судової влади як з боку українського суспільства, так і в очах світової спільноти. Не дивно, що К.С. Пашенко, спираючись на власний суддівський досвід, надає оцінці доказів чи не найважливіше місце в структурі доказування та визначає її як «елемент процесу доказування, який охоплює розумову та практичну діяльність судді із встановлення ознак доказів та мотивування висновків стосовно їх урахування чи відхилення у справі» [125, с. 38]. Автор у своїй статті також аналізує інші підходи до розуміння поняття оцінки доказів, зокрема як: 1) розумового процесу, якого засновано на логічних законах; 2) логічного акту, який має вираження у процесуальних діях; 3) психологічної діяльності суб'єкта прийняття рішення, яка відбувається як в логічній, так і процесуальній формах; 4) розумової діяльності

суду, яка здійснюється на основі внутрішнього переконання та заснована на всебічному, повному й об'єктивному розгляді всіх обставин справи.

На доктринальному рівні існує позиція, що правом оцінювати докази володіє не лише суддя, але й сторони адміністративного процесу [126, с. 110]. Залежно від мети та наслідків такої діяльності її можна розглядати в широкому та вузькому сенсі. Так, у першому випадку оціночна діяльність реалізується зацікавленими учасниками процесу з метою побудови власної доказової стратегії. Беззаперечно, правильна оцінка доказів сторонами полегшує роботу судді, що має вираження, наприклад, у скороченні випадків виходу за межі доказування та, в цілому, позитивно впливає на дотримання розумних строків під час розгляду справи. У вузькому значенні оцінка доказів – це вузькоспеціалізована діяльність судді направлена на вирішення публічно-правового конфлікту у формі проміжного або підсумкового рішення. Оцінка осіб, які беруть участь у справі, є рекомендуною, а оцінка суду – владною [126, с. 13–14]. Отже, саме належна суддівська оцінка доказів є кінцевою передумовою ухвалення справедливого рішення у справі, а її матеріалізованим проявом є мотивувальна частина рішення, яка «часто не відображає єдність суддівського розсуду» [127, с.11].

Існуючі розбіжності оцінювальної діяльності можна краще зрозуміти шляхом аналізу етапів реалізації та структури оцінки доказів. Процес оціночної діяльності судді, за переконанням вченого О.П. Цюпака, можна вмістити у попередню й остаточну оцінку доказового матеріалу [128, с. 181]. Аналогічне розуміння процесу оцінки доказів є притаманним суб'єктивно-байєсіанській моделі, згідно з якою під «апріорною суб'єктивною вірогідністю» розуміють ті уявлення судді, що існують до початку розгляду справи і засновані на попередньому досвіді, інтуїції та «суб'єктивній постапостеріорній вірогідності», що формується в результаті дослідження й оцінки представлених доказів [129, с.58-68]. Л.В. Мелех додає до наведеного переліку ще й «контрольну оцінку доказів», що, на думку вченого, проводиться «вищими судами під час перегляду справи в апеляційному чи касаційному порядку» [130, с. 170]. Однак, навряд чи можливо погодитися із включенням контрольної оцінки доказів до одного переліку з

попередньою та остаточною, адже підстави для такого розмежування є різними. Так, залежно від рівня (інстанційності) суду, оцінку доказів, і справді, можна розглядати як первинну та контрольну, причому із зазначенням виключно апеляційної інстанції, адже касаційну інстанцію не наділено правом збирати та оцінювати докази. Вищезазначені два етапи оцінювальної діяльності – попередній (апріорний) й остаточної (постапостеріорний) є присутніми у кожному оцінювальному акті судді як його невід’ємні складові незалежно від інстанції. Різниця полягає, хіба що, в розширенні кола та природи питань, яких повинен вирішити суддя вищого суду (напр., оцінити правильність дій судді першої інстанції). Отже, процес оціночної діяльності містить виключно дві складові: попередня й остаточна оцінка доказів, а от класифікація в основу якої покладено ознаку інстанційності суду, може містити первинну та контрольну (апеляційну) оцінку доказів.

Структурно О.П. Цюпак в оцінці доказів виокремлює логічну сторону як розумову діяльність, що недоступна сторонньому оку та правову складову як таку, що завжди має наслідком вчинення певної процесуальної дії уповноваженим суб’єктом із врахуванням передбачених законом правил [128, с. 184]. К.С. Пащенко також зазначає, що «оцінка доказів не є виключно розумовою, логічною діяльністю, адже вона має зовнішнє вираження у рішеннях і процесуальних діях, а тому оцінка доказів включає внутрішню (логічну) та зовнішню (правову) сторони» [125, с. 40]. В.О. Немченко виокремлює юридичний, психологічний та морально-етичний аспекти в оцінці доказів за внутрішнім переконанням [131, с. 402].

Водночас, у науковій літературі часто поставало питання щодо можливості вичерпного правового регулювання оцінки доказів з огляду на існування в її структурі розумового аспекту, який радше є об’єктом дослідження правової психології, аніж суто юридично-прикладним поняттям. Окремі науковці радянської доктрини відстоювали позицію неможливості регламентувати розумовий процес, який відбувається відповідно до законів мислення за допомогою правових інструментів. Нині ж утвердилася позиція, представником якої є Л.В. Мелех, щодо можливості та необхідності законодавчого закріплення оцінки

доказів, розкриваючи її процесуальну форму у вигляді трискладової системи елементів: а) сукупність процесуальних вимог, запропонованих до розумової діяльності з оцінки доказів; б) процес реалізації цих вимог у ході розумової діяльності суддів з оцінки доказів; в) процесуальний результат, що знайшов відображення в судовому рішенні (ухвалі) [130, с. 8–9]. Таким чином, оцінка доказів як логічний акт має вияв у процесуальних діях, а тому у визначених межах піддається правовому регулюванню [122, с. 403].

Отже, презумуючи наявність двокомпонентної структури оцінки доказів, а саме логіко-психологічного та юридико-правового аспектів, варто визнати можливість їх законодавчої регламентації, проте з уточненням, що доступний ступінь деталізації кожного з них буде однозначно різними. Так, здатність простежити, проконтролювати та спрогнозувати правову (зовнішню) сторону доказування набагато легше, адже її результати об'єктивовані у дотриманні належних процедур, а також у фактично створеному проміжному або підсумковому судовому рішенні. Водночас, на психологічний аспект оцінки доказів, який, як правило, і призводить до виникнення розбіжностей та протиріч у суддівському розсуді під час відправлення правосуддя, вплинути набагато важче через його надмірно суб'єктивний та переважно неправовий характер. Саме тому, ряд теоретиків та практиків не полишають спроб конструювання надійних параметрів для більшої об'єктивізації оціночної діяльності судді з метою уніфікації судової практики та реалізації принципу верховенства права і справедливого правосуддя [132, с. 94].

Загалом, чинники, що впливають на можливість судді бути об'єктивним у частині психологічної компоненти оцінювальної діяльності можна поділити на позитивні та негативні. До позитивних варто віднести особисті якості та чесноти судді (динамічне мислення, швидка реакція, професійна інтуїція, чесність, добросовісність), професіоналізм, компетентність та інші, перелік яких важко назвати вичерпним. Окреме місце посідає також професійна правосвідомість судді, яка за визначенням Н.М. Юрашевича являє собою «систему відчуттів, звичок, уявлень, оцінок, поглядів, теорій, ідей носіїв правосвідомості, які відображають

правову дійсність і оціночне ставлення до неї, виконуючи завдяки цьому роль своєрідного регулятора поведінки в юридично важливих ситуаціях» [133, с. 181]. Ускладнюють ухвалення справедливого рішення негативний особистий життєвий досвід, надмірна завантаженість судді, професійна деформація та когнітивні помилки. До когнітивних помилок, що впливають на суддю під час оцінки доказів, спричиняючи порушення в процесах обробки інформації, мислення та прийняття рішень, відносять такі види: «помилка доступності» – переоцінка вірогідності події, яка нещодавно сталася у житті судді; «викривлена вибірка» – розгляд аномальних справ, що змінюють уявлення про поширеність тих чи інших явищ, «проблема ретроспективного погляду» – упереджене судження судді про можливість особи вчинити іншим, більш правильним чином, коли вже достеменно відомі негативні наслідки раніше обраного рішення [133]. Можливим є також випадки звичайної відсутності віри у певні обставини, якщо вони вступають у протиріччя з власними переконаннями та досвідом, навіть попри представлені докази. Як зазначає, А.С. Степаненко, «який би формально об'єктивний та незалежний стан судді не вимагався при ухваленні рішення, все одно неможливо говорити про реальне звільнення від різноманітних чинників, як от: приписів законодавства, законів логіки, наукових досліджень, впливу учасників у контексті представлення їх версій подій, а також від політичних, етичних, моральних, релігійних настанов» [134, с. 148].

Так чи інакше, в результаті нашарування різноманітних факторів впливу на психологічну складову оцінки доказів вибудовується індивідуальна професійна картина світу кожного судді як система орієнтації у світі, в частині встановлення правил для мислення, ціннісних орієнтирів та норм, яка здатна призвести до зайняття відмінних, а іноді – діаметрально протилежних позицій суддями під час розгляду тотожних питань. Існування означених складнощів у процесі оцінки доказів, спонукали правників до пошуку способів їх усунення. Так, В.О. Немченко наголошуючи на важливості пошуку способів уникнення суддівського свавілля при розгляді справи, вбачав вихід у «психолого-акмеологічному розвитку особистісно-професійного потенціалу судді, зокрема у формі досягнення професійної

майстерності на ґрунті реалізації творчого потенціалу особистості судді, що набуває особливого значення у процесах формування внутрішнього переконання судді в адміністративному процесі» [131, с. 405]. О.П. Цюпак розвинув справедливого адміністративного правосуддя в Україні ілюструє «як комбінування належних процесуальних норм із стандартизованими вимогами, що висувуються до претендентів під час формування високопрофесійного та компетентного корпусу суддів зі стабільним психоемоційним станом та індивідуальними вольовими й розумовими якостями» [128, с. 180-184], а також вважає за необхідне враховувати мотиваційні та ціннісні чинники при оцінці доказів, які формують свідомість юриста-адміністративіста в аспекті відповідального ставлення до виконуваної роботи. Вчений підтримував також ідею створення законодавчо закріпленої ієрархії доказів як надійного способу уніфікованої оцінювальної діяльності [128, с. 185]. Проте спроби подібної кодифікації залишилися на рівні законопроектів [135], адже такий підхід здатен зруйнувати незалежність судової влади та порушити концепцію вільної оцінки доказів, наділивши законодавчу або виконавчу гілку можливістю наперед встановлювати правила щодо доказової сили і значення будь-яких доказів, а суддю перетворити на особу, яка керується математичними формулами.

Використання завищених вимог для відбору на посаду судді також не завжди здатні вичерпно вирішити поставлену задачу, адже важко спрогнозувати, які зміни у житті та характері суб'єкта прийняття рішення можуть статися у ході реалізації повноважень, а емоційна детермінанта при формуванні внутрішнього переконання часто непідконтрольна і самому судді. Водночас, переконливість одного й того самого доказу може мати різний ступінь для кожного судді залежно від досвіду, загального рівня скептичності та прискіпливості під час оцінки доказів, а також розуміння законів причинності та зв'язку окремих соціальних явищ, що спонукає запроваджувати й використовувати додаткові гарантії об'єктивізації оцінювальної діяльності.

Враховуючи притаманну вітчизняній правовій системі концепцію «внутрішнього переконання» як законодавчо закріпленого способу оцінки доказів,

значна увага приділяється встановленню надійності та практичної можливості ухвалити справедливе рішення у справі за її допомогою. Так, В.Ф. Бойко вважає, що внутрішнє переконання – це світогляд судді, який формується з народження, протягом усього життя – тобто це життєвий досвід, загальна культура, юридичний досвід [136, с. 100]. О.П. Цюпак розмежовує власне «переконання» як загальну категорію, елемент правосвідомості, систему ідей та поглядів, яким володіють судді у повсякденному житті та «внутрішнє переконання», що виникає принагідно розгляду конкретного публічно-правового спору [128, с.181]. На міжгалузевому значенні концепції «внутрішнього переконання» наголошує А.С. Степаненко, зазначаючи, що вона є універсальною для всіх процесуальних галузей права і відповідає типовому формулюванню в рамках якого суд формує внутрішнє переконання внаслідок оцінки доказів, які були зібрані і досліджені без порушень [134, с. 148]. Вчений розглядає «внутрішнє переконання» у двох проявах: 1) як складову частину принципу вільної оцінки доказів; 2) як результат оцінки представлених доказів [134, с. 150].

Структурно внутрішнє переконання містить гносеологічний та психологічний аспекти, що визнається більшістю дослідників, а також може містити й етичний, соціальний (морально-етичний), логічний та інші аспекти (компоненти) [137]. Гносеологічна складова внутрішнього переконання демонструє вплив представлених і досліджених фактичних даних на розум судді, що відповідає ст. 90 КАС України, відповідно до якої суд оцінює докази, які є у справі, за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на їх безпосередньому, всебічному, повному та об'єктивному дослідженні. Такі вимоги надають внутрішньому переконанню законодавчо передбачені рамки, не допускаючи суддівського свавілля. Суб'єктивна (психологічна) частина внутрішнього переконання має прояв у впевненості судді, що прийняте рішення є правильним, а певні обставини насправді існували. Отже, на думку А.С. Степаненка: «внутрішнє переконання є суб'єктивним уявленням щодо об'єктивної дійсності» [134, с. 150], яке можна розглядати як процес та як кінцевий результат. У першому випадку формування внутрішнього переконання є розумовою діяльністю судді, яка

заснована на практичному досвіді, законах логіки, законодавчих приписах та, мінімізуючи когнітивні помилки, призводить до ухвалення справедливого судового рішення. Розглядаючи ж внутрішнє переконання як результат, варто ототожнювати його саме з одним із підсумкових рішень, в якому матеріалізовано усі думки та висновки судді з приводу врахування та/або відхилення фактичних даних за нормативними приписами під час судового розгляду.

У КАС України під доказами розуміються «будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи» [92]. Законодавчо також передбачено, що докази мають бути верифікованими по таких параметрах: належність (ст. 73), допустимість (ст. 74), достовірність (ст. 75), достатність (ст. 76). Так, належними є докази, які містять інформацію щодо предмета доказування, тобто підтверджують заявлені вимоги чи заперечення або мають інше значення для розгляду справи і підлягають встановленню при ухваленні судового рішення. Допустимість доказів вимагає аби вони були одержані без порушення порядку, встановленого законом. Достовірними є докази, на підставі яких можна встановити дійсні обставини справи. Достатніми є докази, які у своїй сукупності дають змогу дійти висновку про наявність або відсутність обставин справи, які належать до предмета доказування. У ч.ч.1, 3 ст. 90 КАС України закріплено такі правила оцінки доказів: по-перше, «суд оцінює докази, які є у справі, за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на їх безпосередньому, всебічному, повному та об'єктивному дослідженні» [92], а, по-друге, судом оцінюється «належність, допустимість, достовірність кожного доказу окремо, а також достатність і взаємний зв'язок доказів у їх сукупності» [92].

Аналізуючи вищезазначене, можна стверджувати, що лише після того, як суддя визнає кожен доказ таким, що містить інформацію стосовно предмета доказування (належним), одержаний без процесуальних порушень (допустимим) і дозволяє встановити дійсні обставини справи (достовірним) – постає питання, чи достатньо представленої кількості та якості доказів аби ухвалити справедливе

рішення у справі. Отже, критерій достатності доказів для встановлення обставин, що мають значення для справи, постає лише після та відносно відфільтрованих доказів за параметрами їх належності, допустимості і достовірності. Вищезазначеному тезису кореспондує закріплене у ч. 2 ст. 76 КАС України положення про те, що «достатність наявних доказів у справі, суд вирішує відповідно до свого внутрішнього переконання».

Таким чином, оцінка достатності і взаємний зв'язок доказів у їх сукупності є останнім етапом загальної оцінки доказів перед ухваленням рішення, а зважаючи на те, що вона втілюється за допомогою внутрішнього переконання, то потребує об'єктивації й раціоналізації шляхом обґрунтування (раціоналізації мотивів через наведення доказів і доводів) й мотивування (чинники формування правової позиції) [125, с.15]. Схожі вимоги містяться у Висновку № 11 Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо якості судових рішень (від 18 грудня 2008 р.), в якому вказано, що вимога обґрунтовувати судові рішення є абсолютною і дозволяє не лише зрозуміти мотиви судді і суть рішення, але й гарантує недопущення свавілля та підвищує рівень довіри до судової системи в цілому.

Одним із способів пояснення формування тієї чи іншої позиції, що матеріалізується в одному з підсумкових судових рішень, в частині оцінки доказів, є стандарти доказування. Категорія «стандартів доказування» зародилася у країнах англо-американської правової сім'ї, а згодом запозичена Європейським судом з прав людини, звідки проникла в національне правове поле, будучи однією з умов дотримання права на справедливий суд. В свою чергу, обов'язковість врахування положень Конвенції, Протоколів до неї та Практики ЄСПЛ Українською державою сприяли проникненню відповідної конструкції у вітчизняне правове поле. На теперішній час вітчизняна процесуальна наука розглядає стандарти доказування як конструкцію, що тісно пов'язана з концепцією внутрішнього переконання. Однак, на початковому етапі входження такого оцінювального інструменту у правове поле України породило питання надання дефініції стандартам доказування та

встановлення можливості примирення з існуючою концепцією внутрішнього переконання.

Цікаво, що практика формування дефініції стандартів доказування у країнах походження терміна зводиться до переважної відмови створити уніфіковане визначення через труднощі в одночасному розумінні не тільки професійним корпусом суддів, але й судами присяжних [138, с. 23-28]. Так, суддя А. Деннінг в одному з рішень зазначив, що усі перепалки щодо визначення змісту стандарту доказування існують лише стосовно словесної форми вираження одного й того самого за сутнісною характеристикою поняття [139]. Водночас, слушною є думка П.М. Рабіновича, який зазначає, що міжнародні стандарти доказування відіграють орієнтуючу та юридично-регулюючу роль, а отже їх тлумачення в рамках окремих галузей має бути відносно уніфікованим [140, с. 18]. Таке висловлювання не втрачає свого значення й принагідно функціонування стандартів доказування в рамках національних правових систем. Отже, з огляду на вищезазначене можна поділити науковців кодифікованих систем права на 2 групи: перші – відмовляються надавати визначення стандартам доказування як і їх зарубіжні колеги [48], серед яких А.М. Безносьок, мотивуюче своє рішення достатністю визначити істотні складові ознаки стандарту доказування [138, с. 23–28].

Другі – прямують шляхом формування універсальної дефініції, яка відображала би міждисциплінарний характер даного інструментарію, за необхідності включаючи характерні ознаки одного з процесів. Зокрема, А.С. Степаненко зазначає, що «стандарт доказування є певним критерієм (порогом) прийняття рішення для суб'єкта ухвалення рішення, встановлюючи певний рівень (міру) доведеності для визнання певного факту існуючим» [134]. Г.Р. Крет під стандартами доказування розуміє: «систему закріплених у нормах кримінального процесуального закону та сформованих у судовій практиці Верховного Суду правил, які забезпечують формування суб'єктом доказування достатньої сукупності належних, допустимих і достовірних доказів та досягнення за результатами їх оцінки рівня переконання, необхідного для прийняття відповідного процесуального рішення» [141, с. 51–66]. До ознак стандартів доказування вчена

зараховує «об'єктивність, соціальну зумовленість, динамічність, системність і загальнообов'язковість» [142, с. 43–53]. На окрему увагу заслуговує позиція дослідниці щодо розмежування поняття «стандарт доказування» як більш широкої категорії у порівнянні із «стандартами доказаності». Так, «стандарт доказування» дозволяють «врахувати не лише достатність доказів як їх системну властивість, але й індивідуальні властивості кожного доказу – належність, допустимість і достовірність» [141, с. 52–65], а «стандарт доказаності», у свою чергу, пов'язані виключно з поняттям достатності доказів [142; 143; 144]. Так, Х.Р. Слюсарчук визначає стандарти доказування як «закріплені у кримінальному процесуальному законодавстві та правових позиціях вищих судових інстанцій правила, що охоплюють кількісну та якісну складову доказування, виконання яких стороною обвинувачення (в окремих випадках, – також стороною захисту) забезпечує рівень переконання (переконаності), придатний для ухвалення процесуальних рішень, що обмежують права та свободи особи у кримінальному провадженні» [145 с. 164–170; 146, с.166]. Вчена пропонує розглядати їх у двох значеннях: широкому (зміст стандартів доказування охоплює собою переконання (переконаність) усіх уповноважених законом державних органів та осіб, які ведуть кримінальне провадження, на прийняття необхідного рішення) та вузькому [передбачають лише, так зване, «судове» переконання (переконаність), яке формується за результатами судового розгляду лише у судді та (або) присяжних з дотриманням принципу змагальності у кримінальному провадженні] [146, с. 10].

Узагальнюючи, варто зазначити, що тотальну відмову від надання дефініції стандартам доказування навряд чи можна назвати правильною позицією з огляду на відносно нещодавню появу означеної категорії у вітчизняній правовій системі, так само як і спроби сформулювати виключно її галузеве поняття. Тому, розуміючи універсальний характер стандартів доказування, видається за необхідне створити уніфіковану міжгалузеву дефініцію для її використання як на теоретичному, так і праксеологічному рівні усіх процесів, яка за потреби може доповнюватися характерними ознаками останніх.

Водночас, принагідно створення дефініції для цілей адміністративного процесу, не варто остерігатися труднощів, які виникали у країнах англо-американської системи права стосовно ідентичного розуміння суб'єктами прийняття рішень змісту стандартів доказування, переважно з огляду на відсутність інституту присяжних в адміністративному судочинстві, ускладнене розуміння та практичне застосування оціночної категорії якими і призвело до відмови надання такого визначення, оскільки вітчизняне адміністративне судочинство повністю знаходиться в руках суддів, професіоналізм та компетентність яких передбачають вміння користуватися наданим інструментарієм за призначенням, а тому створення галузевої дефініції є скоріше необхідним базисом для належного відправлення правосуддя та уніфікації юридичної термінології.

Продовжуючи дослідження стандартів доказування для формування комплексної дефініції останніх, важливим є з'ясування, як вказувалося вище їх співвідношення з концепцією внутрішнього переконання. Загалом, на початковому етапові доктринальних обговорень співіснування категорій «стандарт доказування» та «внутрішнє переконання» протиставлялися як взаємовиключні. Вважалося, що конструкція внутрішнього переконання не має чітких кордонів, є занадто м'яким, розпливчастим формулюванням, а тому скоріше способом зловживання суддею своїми повноваженнями. Стандарти доказування сприймалися як протилежна матерія, що обрамляє правове мислення судді у строгу послідовність розумових маніпуляцій, дотримуючись яких, неначе математичної формули, легко досягти уніфікованого результату та ухвалити справедливе рішення у справі. Проте, на теперішній час, визнано їх повну сумісність та діалектичну єдність, адже марно заперечувати, що суддя оцінює докази інакше, аніж через призму власного переконання, сформованого у відповідності до нормативних вимог. Інша справа, що раніше у кожного судді були власні, автентичні, можливо, навіть не усвідомлювані стандарти, на які він спирався при оцінці доказів, зокрема в частині їх достатності (позитивний стандарт), а тепер з'явився нормативний спосіб систематизації та об'єктивізації шляхом виставлення

точок демаркації у вигляді стандартів доказування як способу виведення мислення судді на більш доступну (об'єктивовану) сторонньому оку форму (нормативний стандарт). Як наслідок, суддя, мотивуючи прийняте рішення шляхом фіксації використаного стандарту доказування, відкриває певну частину мислинневого процесу, що сприяє підвищенню рівня довіри з боку суспільства до судової системи в цілому та щодо окремого рішення, зокрема. Так, А.С. Степаненко, досліджуючи кримінальний стандарт доказування «поза розумним сумнівом», зазначив, що він володіє властивістю формалізувати психологічний аспект оцінки доказів, і дозволяє визначитися з питанням достатності наявних у справі доказів для ухвалення належного процесуального рішення [147]. Отже, науковець пов'язав стандарти доказування з психологічним аспектом оцінки доказів, який задовольняє критерій достатності при оцінці доказів.

Водночас, варто наголосити, що питання достатності доказів у вітчизняній літературі є малодослідженим, хоча доволі часто використовується в доктрині юридичної науки, зокрема як один із параметрів, що висувається до оцінки доказів у їхньому взаємозв'язку. Так, В.В. Комаров, визначаючи достатність доказів, зазначає, що в рамках такого критерію суд вирішує, чи є можливість на підставі зібраних по справі доказів дійти висновку щодо наявності фактів, які належать до предмета доказування, про права й обов'язки сторін» [148], тоді як Т.М. Мірошниченко зауважує: «самостійним завданням оцінки доказів є визначення достатності доказів для прийняття кінцевого рішення» [149, с.124-130]. Водночас, О.І. Гвоздік наголошує на значній необхідності з практичної точки зору не стільки сформулювати дефініцію достатності доказів, скільки визначити її критерії, що є розпливчастими у більшості науковців, і, по суті, обмежуються лише цитуванням законодавчого формулювання про необхідність досягнення внутрішнього переконання [150]. Приміром, у кримінальному або адміністративному процесуальному контексті достатність доказів передбачає наявність у відповідному провадженні «такої сукупності доказів, яка викликає у суб'єкта доказування внутрішню переконаність у достовірному встановленні обставин», що мають значення для провадження [151]. Така розпливчастість вимог до

внутрішнього переконання, на думку М.В. Дєєва: «призводить до визнання однієї сукупності доказів достатньою, а іншої – недостатньою, що порушує одноманітність судової практики» [152, с. 72]. Саме з метою подолання вищезазначеної проблеми важливою є уніфікація критеріїв оціни достатності доказів. Так, варто погодитися з думкою науковця, що визначенню доказів достатніми у їх сукупності та взаємозв'язку, за умови попереднього встановлення достовірності, належності та допустимості, має передувати ряд чітких і нормативно узагальнюючих критеріїв.

Достатньо вдала спроба виокремлення таких критеріїв належить С.О. Шульгіну, який наполягає на тому, що під час формування свого внутрішнього переконання щодо достатності наявних у справі доказів суб'єкти доказування мають також ретельно перевірити, «чи взаємодоповнюють ці докази один одного, чи відсутні між ними будь-які неузгодженості або суперечності, чи достатньо таких доказів для обґрунтування єдиного можливого висновку, який став ціллю (об'єктом) доказування та прийняття відповідного процесуального рішення, а також чи достатньо цих доказів для спростування інших висновків, які найбільш подібні до того, який став підставою для процесуального рішення, а також протилежного висновку тому, що був зроблений» [153, с. 114]. Отже, дослідник зазначає, що критерій достатності при оцінці доказів можна вважати виконаним, якщо наявні у справі докази не лише підтверджують певний сформований на їх основі висновок, але й спростовують усі інші альтернативні варіанти. Проте, напевно чи суддя здатен та повинен на практиці проаналізувати всі інші можливі варіанти, аби впевнитися, що обрана сукупність доказів у своєму взаємозв'язку не відповідає їм, а тому таке визначення скоріше є ідеальною теоретичною моделлю, аніж практичною новелою.

Логічний підхід у розумінні достатності доказів відстоює О.І. Гвоздік, зазначаючи, що саме «становлення та розвиток логіки як науки від початку було пов'язано з виявленням тих критеріальних схем, на підставі яких можна диференціювати будь-які міркування на коректні та некоректні» [154]. Безумовно, інструментарій сучасної логіки здатен забезпечити й оптимізувати можливі шляхи аргументування у процесі здійснення юридичних процедур, сприяючи уникненню

нераціонального перебору всіх можливих варіантів. Однак, неможливо ігнорувати «особливості юридичної аргументації, яка відбувається в умовах неповноти інформації, нечіткості формулювань, зіткнення інтересів сторін, конфлікту поглядів» [155, с. 39], що об'єктивно не дозволяє скористатися строго дедуктивною моделлю побудови аргументації (коли тезу доводять шляхом демонстрації її необхідного логічного впливання з наявної системи аргументів), з огляду на що, існування лише «загально-логічного стандарту доказування в юриспруденції є недостатнім [156, с. 89], що актуалізує потребу включення додаткових стандартів доказування», що тяжіють до індуктивних і ймовірнісних систем сучасної логіки, а також до встановлення відповідних юридично фіксованих стандартів доказування. Таким чином, коли йдеться про оцінку доказів, то для кожної галузі процесуального права встановлюється певний «прохідний поріг» у вигляді статистично-ймовірнісного індексу, що визначається на проміжку від 0 до 1 (де «0» відповідає абсолютній неприйнятності, а «1» – безсумнівній достовірності) [157, р. 197–224].

Наприклад, для цивільно-процесуальних спорів цей індекс має бути вищим за поріг 0,5, тоді як для кримінальних справ має бути якомога ближчим до 1, щоб виключати «розумні сумніви» в достовірності наданих доказів. Отже, за великим рахунком стандарти доказування є проявом ймовірнісної раціоналізації процесу оцінки доказової бази, у спосіб, за якого «процесуальні критерії оцінки доказів повинні бути угоджені з логічними умовами їхньої достатності, а логіко-семантичною основою таких умов є вимога, згідно з якою множина можливих ситуацій, у яких одночасно підтверджуваною була б уся сукупність наявних доказів (попередньо перевірених на предмет їхньої належності, допустимості та достовірності), не перевищувала б меж сфери емпіричного підтвердження відповідного предмета доказування» [151, с.63-65]. Логічним «індикатором» виконання цієї вимоги є несумісність системи наявних доказів із припущенням про відсутність ситуації, що є предметом доказування. В іншому разі докази не можуть бути оцінені як достатні, оскільки передбачатимуть можливість низки випадків, в яких цільовий висновок не підтверджуватиметься [151, с. 65-70].

Отже, науковець виокремлює такий критерій достатності доказів як неможливість припустити, що певні обставини не існували за наявної системи доказів. Інакше кажучи, достатність доказів має означати для суб'єкта прийняття рішення, що навряд чи існувала б уся сукупність взаємопов'язаних належних, допустимих і достовірних доказів, якби реальні підстави звернення до суду були відсутніми. Рівень (градація) впевненості в тому, що обставини є достатніми у конкретному кейсі, визначається одним із можливих видів стандартів доказування.

У результаті проаналізованих вище підходів до розуміння процесу доказування, останнім етапом якого є оцінка доказів, що реалізується, у притаманній романо-германській системі права спосіб, а саме шляхом формування внутрішнього переконання на основі фактичних даних (доказів), відібраних по законодавчим критеріям (належності, допустимості, достовірності) аби визнати їх достатніми у взаємозв'язку, видається за можливе запропонувати комплексну дефініцію стандартів доказування.

Стандарти доказування в адміністративному процесі – це інструмент об'єктивізації розумових (логічних) процесів судді під час оцінки за внутрішнім переконанням достатності усієї сукупності попередньо відібраних доказів відповідно до критеріїв належності, допустимості і достовірності з метою справедливого вирішення публічно-правового спору та уніфікації судової практики. Таким чином, інструменти оцінки достатності доказів – це система стандартів доказування, що застосовуються на шляху до формування знання про достатню кількість та якість належних, достовірних і допустимих фактів об'єктивної соціальної дійсності у їх взаємозв'язку, для ухвалення справедливого судового рішення на основі внутрішнього переконання. Інакше кажучи, кожен інструмент (стандарт доказування) – це шлях або спосіб формування внутрішнього переконання, критерієм достатності якого є впевненість судді в тому, що за наявної сукупності усіх доказів неможливо уявити фактичну відсутність поточних публічних правовідносин.

Таким чином, у доктрині адміністративного процесу стандарти доказування пропонується розуміти як мірило достатності усієї сукупності (належних,

достовірних, допустимих) доказів у їх взаємозв'язку для судді у кожній конкретній справі, а також як можливість для учасників та сторонніх зацікавлених суб'єктів прослідкувати, що слугувало відправною точкою для ухвалення судового рішення. З іншого боку, стандарти доказування також можуть сприйматися як рівень доказових зусиль, які повинна виконати сторона, аби переконати суддю в існуванні/відсутності фактичних обставин справи. Причому, потреба в стандартах доказування постає саме на етапові з'ясування, чи достатньо досліджених за критеріями належності, допустимості і достовірності доказів у їх взаємозв'язку, аби ухвалити законне і справедливе рішення у справі.

Водночас, помилково вважати, що аналізуючи кожен доказ окремо щодо його достовірності, суддя не відштовхується від певного стандарту так, аби віра, що такий доказ є справжнім переважала протилежні варіанти. Різниця між стандартами доказування при оцінці достовірності та оцінці достатності полягає в об'ємі аналізованих доказів, у першому випадку стосовно кожного доказу окремо, а в другому – щодо всіх доказів у їх взаємозв'язку. У рамках поточного дослідження увагу приділено дослідженню стандартів доказування, що використовуються при з'ясуванні достатності всього об'єму наявних (попередньо відібраних за критеріями належності, допустимості і достовірності) доказів по справі у їхньому взаємозв'язку.

Видами інструментів оцінки доказів (стандартів доказування), які мають служити потребам адміністративного судочинства, є «баланс вірогідностей», «зрозумілі та переконливі докази» та «поза розумним сумнівом». Указані стандарти доказування необхідно закріпити у профільному законі, керуючись правилами, що уніфікують їх практичне застосування в адміністративному судочинстві. Зазначені правила неодмінно мають бути заснованими на таких параметрах як категорія спору, тягар доказування та конкретно-індивідуалізовані наслідки для сторін, що, власне, і буде розкрито в наступних розділах цього дослідження.

РОЗДІЛ 2

ГЕНЕЗИС СТАНДАРТІВ ДОКАЗУВАННЯ: ЗАРУБІЖНИЙ ТА ВІТЧИЗНЯНИЙ ДОСВІД

2.1. Становлення та розвиток стандартів доказування у країнах загального права

Бажання досягти ідеалів справедливості у найрізноманітніших сферах соціально-правової реальності має всеохоплюючий характер. Водночас, зважаючи на культурні особливості та історичні передумови, різні країни неоднаково підходять до вирішення тотожних нагальних питань, зокрема в частині пошуку справедливих способів оцінки доказів під час судового розгляду.

У країнах англо-саксонської правової системи історично сформованою є змагальна форма процесу, а тому суддя займає неактивну позицію у спорі між сторонами, фокусуючись на правилах оцінки доказів [157, с. 83–88]. Підвищена увага призвела до процесу оцінки доказів суддею до появи стандартів доказування як необхідного рівня впевненості для ухвалення справедливого судового рішення. При цьому, суб'єктами прийняття рішення є не тільки судді, але й у передбачених законом випадках – присяжні, що розширює коло осіб, які застосовують стандарти доказування у своїй діяльності.

Тривалий проміжок розроблення, використання та існування проблематики стандартів доказування у країнах загального права забезпечує великий інформаційний пласт знань, що потребує комплексного дослідження з огляду на подальше проникнення відповідної категорії у міжнародно-правові інституції, зокрема у практику Європейського суду з прав людини та подальшу імплементацію у правове поле України. Причини такого правового обміну полягають в існування об'єктивних умов і тотожних запитів у сфері правової реальності, пов'язаної з оцінкою доказів. Інакше кажучи, складнощі, що виникають під час оцінки доказів мають ідентичний характер незалежно від особливостей правової системи, в якій працює суб'єкт прийняття рішення. Завжди існує велика кількість детермінант, що

призводять до зайняття відмінних, а іноді - діаметрально протилежних позицій судьями (присяжними) під час розгляду аналогічних питань у частині оцінки достатності доказів, що порушує численні засади та принципи судочинства, а тому потребує пошуку способів їх мінімізації.

Так, якщо для континентальної системи права звичною є концепція внутрішнього переконання, то правники загальної системи права сконструювали автентичний спосіб мінімізації, розподілу та усунення судових помилок у вигляді «стандартів доказування» як певного рівня впевненості суб'єкта прийняття рішення, що має сформуватися в результаті представлення сторонами мінімально достатньої сукупності доказів, необхідної для ухвалення судового рішення.

Спроби надати визначення поняттю «стандартів доказування» у країнах походження терміна, як уже зазначалося, призвели до переважної відмови створення уніфікованої дефініції через труднощі в одночасному розумінні не тільки професійним корпусом суддів, але й судами присяжних, що в результаті порушує права сторін судового процесу [157, с. 189].

Попри це, загальне розуміння стандарту доказування у доктрині все одно присутнім, і розкривається воно, наприклад, у словнику «Merriam-Webster's Dictionary of law» 1996 року «як рівень впевненості та ступінь (якість і кількість) необхідних доказів, що дозволяють визнати обставину встановленою» [158].

В.В. Резнікова вказує: «сучасні британські юристи, вживаючи термін «стандарт доказування», розуміють під ним той ступінь достовірності, до якого повинна здійснювати доказування та сторона, на якій лежить тягар доказування» [159, с. 8]. При чому концепцію стандарту доказування вони тісно пов'язують із процесуальним інститутом «тягар доказування», у рамках якого сторона повинна надати суддям і присяжним докази на підтвердження своєї позиції [159, с.8–9]. Такі докази мають мати переконливий для суду ступінь достовірності/ймовірності та відповідати одному з передбачуваних стандартів доказування [160].

В цілому британська та американська системи правосуддя визначають стандарт доказування як доказову межу і орієнтир, який висувається судом до сторін та який останні повинні прагнути виконати. Диференціація доказової

активності сторін, розподілу тягара доказування та рівня вибагливості суду напряду залежить від форми [161].

Формування переконання в результаті оцінки доказів є пов'язаним із терміном «вага доказів» («weight of evidence»), що розглядається як властивість доказу бути узгодженим із законами логіки в частині існування певної обставини з необхідною долею вірогідності» [162]. Якщо належність доказу як його властивість вказує на існування логічного зв'язку з обставинами, які належать до предмета доказування, то вага доказу вказує на значення цього зв'язку. Так, «вага доказів вказує на більший ступінь переконливості доказів в однієї сторони, аніж у іншій» [162]. При цьому переконливість доказів оцінюється ізольовано, без порівняння з доказами опонента, які можуть бути взагалі відсутніми. Сказане означає, що категорія стандартів доказування також стосується вірогідності існування обставин, на які вказує сторона та які мають сформувати мінімально необхідний рівень впевненості судді або присяжних для ухвалення судового рішення.

У доктрині країн континентальної системи права можна виокремити щонайменше 3 компонента, які тісно пов'язані з категорією стандарту доказування: вірогідність «probabilities», корисність «utility» та очікувані помилки «expected errors» [163, 167–195]. Означені категорії, так чи інакше, є базовими умовами існування та розвитку стандартів доказування безвідносно до конкретної країни, тож проаналізуємо кожну з них.

Концепція вірогідності «probabilities», яку можна виразити як певний пороговий рівень впевненості, що має сформуватися у суб'єкта прийняття рішення, є умовою існування та легітимації стандартів доказування. Передбачається, що суддя або присяжні виносять рішення на основі ступеня вірогідності, із розумінням, що завжди залишається «темна зона» недосліджених доказів, які гіпотетично могли б змінити його на діаметрально протилежне. У концепцію вірогідності гармонічно вплітається теорія «неідеальності» судового рішення, в частині існування потенційних помилок у процесі його ухвалення.

Тому, наступною умовою існування стандартів доказування є визнання можливості допустити помилку «expected errors» у процесі оцінки доказів під час

ухвалення судового рішення. Саме через ймовірнісний характер судових рішень, у доктрині, наприклад, кримінального процесу визнано є класифікація судових помилок, досліджена А.С. Степаненко, на два типи: 1) «засудження невинного (Тип І)» та 2) «виправдування винного (Тип ІІ)» [164, с. 8]. Такі помилки є пов'язаними між собою, і, таким чином, стандарт доказування є механізмом розподілу помилок та відображенням потреб суспільства у безпеці та свободі [164, с. 8].

Загалом, як зазначає В.В. Горбалінський: «спроби трактування категорії «помилка» згадуються ще в афінському праві як невірне уявлення про юридично-значущу обставину, протиріччя між уявою та реальністю, неспівпадіння волі та її вираження, що відноситься до обставини фактичної або юридичної. Будь-яке рішення судді складається з двох елементів: один з яких – закон, інший – думка, погляд, характер. Саме тому, з огляду на неможливість уникнути суб'єктивізму під час оцінки доказів суддею, яка є в першу чергу людиною, він здатен помилятися» [165].

Під судовою помилкою Н.М. Кушнір розуміє неправомірну дію (бездіяльність) уповноваженого суб'єкта (судді), вчинену незалежно від його вини, відображену в конкретному процесуальному документі, яка порушує норми процесуального і(або) матеріального права, спричиняє недосягнення мети та невиконання завдань судочинства, в результаті якої конкретне судове рішення може бути скасовано чи змінено як вищою судовою інстанцією, так і судом першої інстанції [166, с. 74].

Так чи інакше, судові помилки є відображенням нездатності або небажання встановити вичерпну картину всіх подій минулого, що унеможлиблює ухвалення справедливого рішення. До об'єктивних причин, що заважають встановленню дійсних обставин справи, можна віднести такі: давність існування певних фактів соціальної дійсності, що ускладнює збирання необхідних доказів; приховування доказів сторонами; темпоральна і ресурсна обмеженість судового розгляду тощо. Суб'єктивні причини допущення судових помилок – все, що залежить від судді, проте не завжди є йому підконтрольним: правовий догматизм, неуважне дослідження обставин справи, вибір неналежного стандарту доказування.

Стандарти доказування покликані мінімізувати потенційні недоліки судового рішення в частині розподілу судових помилок залежно від виду провадження. Тому загальне правило підбору такого стандарту є таким: якщо ціна помилки є рівнозначною для сторін, то застосовується нижчий стандарт доказування і, навпаки, коли помилка стосовно однієї зі сторін має більш обтяжливий характер, то застосовується вищий стандарт доказування.

Наступним компонентом, що тісно пов'язаний зі стандартами доказування, будучи критерієм їх диференціації на нижчий і вищий, є корисність «utility». Таку категорію пропонуються дослідники-утилітаристи, які вважають за необхідне оцінювати корисність «utility» рішення шляхом зіставлення як позитивних, так і негативних наслідків для кожної зі сторін. В результаті, наслідки можна поділити на симетричні та несиметричні, яким кореспондують цивільний та кримінальний стандарти доказування. Для кращої ілюстрації вищенаведених співвідношень популярним серед науковців є створення формул [167; 168]. Так, наприклад, прорахунок однакового співвідношення наслідків для прийняття цивільного стандарту можна виразити так: $K(Пп)=K(Вп)$ та $нK(Пв)=нK(Вв)$, що розшифровуються як корисність рішення (K) при перемозі позивача (Пп), дорівнює корисності рішення (K) при перемозі відповідача (Вп), водночас негативні наслідки (нK) у разі відхилення вимог позивача (Пв) дорівнюють негативним наслідкам (нK) при програві відповідача (Вв). Ідентичне рівняння є актуальним і в разі калькуляції асиметрії наслідків з однією лише зміною знаку переваги «>» в необхідному напрямку. Так, коли є підстави вважати, що $нK(Вп)>нK(Пп)$: програш відповідача має гірші наслідки, аніж перемога позивача, то має застосовуватися вищий стандарт доказування до сторони з менш негативними наслідками. Хоча концепція утилітаризму підлягає критиці з огляду на те, що певні цінності (наприклад, «правда»), неможливо включити під час підрахунку корисності рішення, все одно вона має фундаментальне теоретико-прикладне значення для обрання необхідного стандарту доказування залежно від наслідків, що очікують на сторону. Безумовно, вищенаведені приклади є умовними і на перший погляд відірваними від практики,

проте вони дають базове розуміння ролі стандартів доказування при розподілі тягара доказування та аналізу потенційних наслідків [169, с.27–28].

У результаті, визнання необхідності досягти певного рівня вірогідності як кінцевої мети оцінки достатності доказів, а також прогнозування потенційної корисності рішення для сторін разом із бажанням зменшити судові помилки певного типу, було створено і активно використовуються стандарти доказування під час оцінки доказів з метою справедливого судового розгляду у країнах загального права.

На теперішній час, стандарти доказування проникли і в романо-германську правову систему, що буде проаналізовано на прикладі України в наступному розділі, хоча раніше така можливість заперечувалася, адже тривалий час ряд зарубіжних дослідників у галузі компаративістики протиставляли категорію «стандартів доказування» категорію «внутрішнього переконання», зазначаючи, що об'єктивна оцінка достатності доказів є можливою лише за умови використання стандартів доказування, а внутрішнє переконання є свавільним суб'єктивним інструментом ухвалення рішення [170, р. 659 – 677].

Представники романо-германської правової доктрини обґрунтовано вважають таку позицію хибною, адже вона не співвідноситься з правовою реальністю. Можливо виокремити принаймні дві причини помилкового сприйняття способу оцінки доказів за внутрішнім переконанням зарубіжними колегами: по-перше, відсутність концептуального та змістовного розуміння ними «внутрішнього переконання» не як свавільного, а заснованого на доказових правилах акту оцінювальної діяльності у країнах романо-германської системи права; по-друге, різниця у формі закріплення стандарту доказування, а точніше відсутність його аналогічної конструкції у нормативних актах, що тлумачилося як відсутність будь-яких правових орієнтирів для судді під час оцінки доказів.

Загалом, залежно від форми закріплення можна виокремити нормативний та позитивний стандарти доказування. Нормативний стандарт доказування який є характерним для країн англо-американської правової сім'ї і наперед встановленим, має словесне вираження кожного з існуючої системи стандартів, якими повинен

користуватися суб'єкт прийняття рішення аби об'єктивувати внутрішні розумові процеси при оцінці доказів. Нормативний стандарт доказування може встановлюватися державою в особі її компетентних органів або походити від судової практики, що має загальнообов'язковий статус. Позитивний стандарт доказування є характерним для країн романо-германської системи права і таким, що склався стихійно, не артикульованим на законодавчому рівні. Позитивний стандарт доказування, як правило, існує на рівні правосвідомості та спирається на попередній досвід суб'єкта прийняття рішення, нормативні приписи і судову практику. Позитивний стандарт доказування внаслідок узагальнення судової практики та активності законодавця здатен трансформуватися у нормативний, що власне і відбувається нині в українському правовому полі [171, с. 171].

Отже, відсутність до недавнього часу нормативно закріпленого стандарту доказування у країнах романо-германської системи права не означало відсутність будь-яких правових рамок для судді під час оцінки доказів взагалі, адже внутрішнє переконання завжди вимагало дотримання численних законодавчих параметрів при його формуванні, перелік яких поступово доповнюється вимогою вибору відповідного обставинам стандарту доказування як запоруки ухвалення правосудного судового рішення.

Повертаючись до розгляду системи стандартів доказування у країнах загального права у найбільш загальному вигляді можна виокремити три варіації стандартів доказування, що функціонують при ухваленні підсумкових рішень:

1) баланс вірогідностей («balance of probabilities») як найнижчий, цивільний або базовий, що має вираження словесній формі «більш вірогідно, аніж ні» та вимагає від судді досягти рівня впевненості перед ухваленням судового рішення не нижче 50+1%. Таке відсоткове вираження балансу ймовірності є частиною альтернативної теорії запропонованої вченим R. Emson [172, р. 367]. Стандарт «баланс вірогідностей» («a balance of probabilities») дорівнює 51% і вище (ця математична аналогія впливає з пояснення у справі «Miller v Minister 11 of Pensions» від 1947 р. [173].

2) ясні та переконливі докази («clear and convincing evidence») як проміжний, середній, цивільний підвищений стандарт, що, зазвичай, використовується для розгляду ускладнених за критерієм потенційних наслідків для сторін, цивільних або адміністративних справ, має вираження у формулі «істотно, суттєво більш вірогідно, аніж ні» та дорівнює впевненості судді у межах 70–89% [172];

3) поза розумним сумнівом («beyond reasonable doubt») як найвищий, найважчий кримінальний стандарт, який забезпечує реалізацію презумпції невинуватості у кримінальному судочинстві, примушуючи довести обставини вини особи таким чином, щоб «у жодної розумної (розсудливої) людини не виникало розумних сумнівів у їх існуванні», що на шкалі процентів займає діапазон від 90% і вище [174].

Окремо слід зазначити, що відображення стандартів доказування у вигляді відсоткової шкали впевненості не має нашо вхувати лише на математичну природу останніх, наприклад, як необхідність надати будь-які докази для формування найнижчого стандарту доказування. Показовим у цьому аспекті є аналіз судової справи «Smith v Rapid Transit Inc», де позивачка звернулася з позовом до суду для притягнення до відповідальності транспортної компанії «Rapid Transit Inc.» за завдані їй ушкодження в результаті ДТП, винуватцем якої став, на її думку, водій автобуса цієї компанії. В обґрунтування позовних вимог у частині вини саме цієї компанії, вона посилялася на те, що майже 80% автобусів у цьому районі належать «Rapid Transit Inc.». Однак суд не задовольнив позов, оскільки цей доказ було визнано недостатнім, а жодних інших доказів, наприклад, номерні знаки, марка авто, колір автобусу надано не було. Головний тезис суду неврахування представлених доказів звучав так: «найбільше, про що може свідчити такий доказ у розглядуваній справі, те, що, можливо, математичні шанси й справді дещо схиляють до думки про причетність до інциденту автобуса, який належить відповідачеві, однак цього, вочевидь, недостатньо» [175, p.1194].

Загалом, аналіз процесуального законодавства і судової практики країн автентичного походження стандартів доказування дозволяє зробити висновок, що питання їх системи не має одностайності у розкритті складових елементів.

Водночас, сфера дії стандартів доказування залежно від виду судочинства не викликає розбіжностей. Отже, країни автентичного походження стандартів доказування можна диференціювати на дві групи. Першу групу (наприклад, Велика Британія) становлять держави, які офіційно визнають та використовують лише два стандарти доказування – найнижчий «баланс вірогідностей» та найвищий «поза розумним сумнівом». Такі країни відхиляють необхідність застосування проміжного стандарту доказування як зайвого продукту теоретичних напрацювань вчених, що не потрібний для практики. Проте, припускають, що деякі види некримінальних проваджень потребують більшої впевненості судді, ніж звичайний базовий стандарт, вдаючись до його модифікації.

Варіаціями цивільного стандарту доказування, які пропонувалися суддями загального права у своїх рішеннях є гнучкий стандарт («flexible standard») (суддя Батер) і підхід апріорної вірогідності («prior probability approach») (суддя Хорнал) [168; 170, с.167-195]. У першому випадку змінюється в сторону підвищення сам стандарт доказування, проте не настільки, щоб розмити межу між цивільним та кримінальним судочинством. У другому випадку – стандарт залишається без змін, проте ступінь (кількість та якість) необхідних доказів змінюється залежно від серйозності обставин. Діє формула, що чим серйознішим є обвинувачення, тим меншою є вірогідність його існування, а тому потребується більша, ніж зазвичай, надійність доказів та об'єм зусиль, щоб задовольнити стандарт доказування. Існує також думка, що вимагається не більша кількість доказів, а більш уважне вивчення їх суддею, тобто зміщується фокус із вимог до сторін на необхідність більш пильного суддівського опрацювання інформації [170, с.177].

Розуміння цивільного стандарту доказування як гнучкого представлено у Сполученому Королівстві Великої Британії [176, с. 102; 141, с. 20], зокрема у рішеннях Палати Лордів Сполученого Королівства у справах «Re H (Minors) (Sexual Abuse: Standard of Proof)» (1996 p.) і «SoS for the Home Department v. Rehman» (2003 p.). У зазначених кейсах гнучкий стандарт доказування розуміється як «ковзаюча шкала вірогідності, що вимагає збільшення впевненості судді (присяжних) в існуванні певних обставин, залежно від підвищення рівня їх

серйозності» [178, р. 4]. Наведений стандарт є гнучким відповідно до тяжкості зробленого твердження [179, р. 367], а гнучкість полягає не в самій ймовірності, а в силі або якості доказів, які надаються [180, р. 109].

Гнучкий стандарт також широко застосовується в Австралії та Канаді, причому кожен випадок відхилення від базового цивільного піддається глибокому аналізу. У результаті, значний масив висновків апеляційних судів змінюють первинні рішення з мотивів використання стандарту, що не відповідає обставинам. Такі складнощі виникають, зокрема, через недостатнє розуміння судом присяжних змістовного наповнення гнучкого стандарту, а спроби правотлумачення є невдалими через лінгвістичні неточності. Наприклад, суддя зазначає присяжним, що вони мають розглянути справу на основі «балансу вірогідностей», проте, акцентуючи увагу на серйозності обставин, просить «вищого ступеня впевненості», формуючи хибне уявлення про цивільний як вищий стандарт, яким насправді є кримінальний. Окрім двозначності у розумінні, гнучкий стандарт критикується з огляду на розпливчатість меж, адже коли передбачається його зміна залежно від обставин, які можуть по-різному оцінюватися суддями, відкривається безперешкодний шлях до суддівського свавілля. Використання гнучкого стандарту вважається виправданим, коли є можливість оцінити корисність рішення для сторін з точки зору загальнолюдської, соціальної цінності, що найкраще втілюється у практику присяжними у кримінальному процесі як представниками народу [180, с.135].

У свою чергу, «підхід апріорної вірогідності» – є «вірогідністю, що визначена природою речей» («inherent probability») та заснований на визнанні того факту, що кожна людина з власного досвіду має уявлення про частоту та гіпотетичну можливість виникнення деяких подій. У рамках такого підходу суддя повинен починати розгляд справи з мінімальної початкової впевненості у вимогах, що містяться у позові. Вірогідність починає зростати разом із збільшенням представлених доказів, що мають бути потенційно правдоподібними для судді. Тут йдеться про так званий загальнологічний стандарт доказування, що згадувався у попередньому розділі дослідження, від якого має починати рухатися суддівська

думка, та який «повинен бути в синергії з одним із відповідаючих ситуації юридичним стандартом» [163 с. 92].

У своїй статті В. Твінінг, цитує суддю загального права Nicholls, який наголошував на базових когнітивних навичках кожного судді, а саме, що «початкова вірогідність або невірогідність події сама по собі має братися до уваги при вирішенні справи по суті». Стверджувалося також, що чим більш вірогідною здається обставина, тим менше зусиль потрібно від сторони, на яку покладено тягар доказування, аби переконати суд і, навпаки, «чим серйозніші обвинувачення, тим важче їх довести, адже потенційна вірогідність того, що сталася певнаподія» [181, с. 237]. Останнє твердження критикувалося через неможливість достеменно встановити фактично існуючу кількість серйозних обставин та їх співвідношення із звичайними. Водночас, важко сперечатися з тим, що коли настання факту первинно є дуже сумнівним, виконати такий стандарт буде доволі складно. Британський суддя Лорд Хоффман пояснив це на такому прикладі: «аби переконати когось, що істота, яка гуляла в Ріджентс-парку, була левом, знадобляться більш переконливі [more cogent] докази, ніж аби визнати, що то була собака» [182]. Ідентичний приклад, наведений Е. Шервін (E. Sherwin), свідчить про те, що необхідно прикласти багато зусиль аби запевнити суддю в тому, що «договір був укладений о 3-й годині ранку на Різдво» [183, с. 25].

Проте, поряд із цим, зарубіжні дослідники акцентують увагу на тому, що іноді навіть критично низької вірогідності обставини можуть виявитися правдивими, а тому варто їх враховувати, якщо немає об'єктивних причин для сумніву. Прикладом такого тезису є «Todhunter paradox»: запропоновано уявити лотерею, номінальна кількість білетів в якій становить 10000 одиниць. Очевидець «щасливого білета» стверджує, що він під номером 642. Головне питання полягає в тому, чи можна довіряти його словам, адже, для порівняння, показання свідків у судді не відіграють вирішальної ролі, а апріорна вірогідність того, що такий білет виграшний є низька. Проте, специфіка лотерей свідчить, що початково невисока впевненість не має великого значення в тому, який білет стане переможним. Тому, якщо очевидець дійсно бачив номер 642, він навряд чи допустив би похибку,

озвучивши його, адже крім цього існують ще 99,9 % варіантів. Звичайно, коли відомою є потенційна кількість помилок у вигляді виключної нумерації лотерейних білетів, то їх легше підрахувати, водночас така калькуляція є неможливою в життєвих ситуаціях. Однак, у будь-якому випадку висновок, що «події, які навряд чи сталися в минулому, так само навряд чи стверджувалися б, якби вони не сталися», є цілком переконливим. Отже, суддя, маючи низький рівень апіорної вірогідності у показаннях свідка, проте не відшукавши у нього мотивів збрехати, повинен взяти їх до уваги. Тому, якщо апіорна вірогідність певної події є невеликою, то заява про те, що вона сталася, має сприйматися як чинник, що збільшує її. Водночас не можна виключати існування обставин, які попри високий рівень апіорної вірогідності є неправдивими, що, власне, і провокує суд на допущення помилок. Цікаво, що підхід апіорної вірогідності, в принципі, як зазначає М. Редмейн, не отримав широкого застосування, а з плином часу перевага остаточно було віддано «гнучкому» стандарту [170].

Отже, відповідно до вищенаведеної класифікації, країнами, які послуговуються двома стандартами доказування (цивільним та кримінальним) у своїй доктрині та практиці є Велика Британія, Австралія та Нова Зеландія. В названих країнах загальновизнано, що нижчий стандарт доказування є типовим для цивільних справ, а причиною застосування вищого стандарту доказування в кримінальному процесі є необхідність захисту обвинуваченого від безпідставного засудження та потенційної стигматизації [184, р. 56]. Попри вищезазначене, заборона в окремих випадках застосовувати цивільний стандарт у кримінальному процесі є відсутньою. Наприклад, в Великій Британії для спростування обвинуваченням певних презумпцій чи доведення окремих обставин використовується цивільний стандарт доказування [141, с. 173]. У Новій Зеландії також окреслюється коло випадків застосування стандарту доказування «баланс ймовірностей» у кримінальному процесі [185, р. 35-36]. Так само існує можливість використовувати кримінальний стандарт в окремих цивільних кейсах, зокрема: австралійський вчений C.R. Williams наголошує, що «інший стандарт може бути встановлений законом у цивільних справах, як це передбачено Законом про

репатріацію 1920 року, який покладає кримінальний стандарт на репатріаційну комісію» [186, р. 165–188].

Друга група країн загального права, як от США, вважають практично необхідним застосовувати три види стандартів – цивільний, проміжний та кримінальний з метою відображення особливостей усіх видів матеріально-процесуальних відносин.

У США на офіційному рівні закріплено існування трьох стандартів доказування: цивільного, проміжного та кримінального. Проміжний стандарт «зрозумілі та переконливі докази» («clear and convincing evidence») відображає підвищену серйозність обставин у порівнянні з «балансом вірогідностей», проте не вимагає найвищого рівня впевненості аби ухвалити судові рішення і стосується оцінки певних питань у спеціальних ситуаціях [187, с. 247; 188, с. 73], [189, с. 20]. Ідентична кількість стандартів доказування як в США, закріплено у правовій системі Канади, проте третій стандарт «доказ, що породжує розумний сумнів» («evidence raising a reasonable doubt») не є проміжним і покликаний не створити, а зменшити рівень переконання в існуванні певних обставин [127, с. 135–138].

Отже, як вбачається, країни англо-американської системи права оперують різною кількістю стандартів доказування. Проте, навіть за умови виокремлення лише двох стандартів доказування, практика намагається закріпити за цивільним стандартом доказування додаткові ознаки так, аби його було застосовано до різних за змістом (тяжкістю) правових наслідків. Такий стан речей демонструє практичну необхідність використання трьох окремих стандартів доказування для відображення усього розмаїття потенційних наслідків, що складаються у різних правовідносинах.

Водночас, незважаючи на відмінності у артикуляції стандартів доказування в різних країнах, їх змістовне наповнення та сфера застосування практично між собою не відрізняються, тому пропонується детально проаналізувати кожен зі стандартів доказування. Найнижчий цивільний стандарт доказування «баланс вірогідностей» вимагає впевнитися, що подія сталася «більш ймовірно, ніж ні» [186, р.4]. Окрім словесного вираження стандарту доказування, доктрина виробила

ряд вимог, яким має відповідати цивільний стандарт доказування: 1) ймовірність позиції сторони не повинна йти у розріз із здоровим глуздом; 2) впевненість повинна ґрунтуватися не стільки на кількості доказів, як на їх якості, що і є головною умовою формування переконання у суддів або присяжних [191 р. 51; 192, р. 460]. Як зазначає К.М. Clermont, метою застосування найнижчого стандарту доказування є бажання мінімізувати очікувані судові помилки однакової вартості, а саме, коли помилка щодо позивача є такою самою дорогою, як помилка щодо відповідача [73, р. 469]. У США у «цивільних» справах застосовується процесуальний стандарт «превалювання/переваги доказів» («preponderance of evidence»). Під «перевагою доказів» розуміють їх домінування не у кількісному вимірові, а в якісному (тобто впливові усіх доказів у їхній сукупності на переконання присяжних чи суду у більшій ймовірності існування факту, ніж його відсутності). Так, якщо позивач надав докази, а відповідач не навів жодних протилежних доказів, це зовсім не означатиме, що позов має бути задоволено. Є можливою ситуація, коли сторона подала докази, але при цьому справу буде вирішено не на її користь, оскільки вона не переконала суд у ймовірності існування факту. Це трапляється у тих випадках, коли присутня тільки кількісна перевага доказів.

В юридичній літературі та судовій практиці США залежно від конкретних обставин справи розмежовують також два види достатності доказів: очевидну достатність («prima facie evidence») та задовільну достатність («satisfactory evidence»). Очевидно достатніми є докази, які допомагають встановити певний факт або усю сукупність фактів, що обґрунтовують вимоги або заперечення сторони доти, доки існування цього факту не буде заперечено іншими доказами, тобто такі докази не є безспірними, але якщо протилежна сторона не надасть належних доказів для їх спростування, вони є достатніми для ухвалення рішення на користь особи, яка їх подала. На відміну від очевидної достатності, критерії задовільної достатності не встановлюються законом. Задовільна достатність застосовується при остаточній оцінці доказів у більшості «цивільних» справ. Задовільно достатньою є така кількість доказів, яка за результатами їх розумового

«зважування»(оцінювання) судом або присяжними здатна переконати у правдивості певного факту [193, с.106]. Отже, поняття «задовільно достатніх доказів» за змістом є аналогом поняття «баланс вірогідностей».

R. Meadow у своїй статті «Clear and convincing evidence «How much is enough?» детально проаналізував становлення та підходи до розуміння проміжного стандарту доказування «зрозумілі та переконливі докази», якого було унормовано в інструкції для присяжних під назвою «ВАЛ № 2.62». Історично, найпершу дефініцію проміжного стандарту доказування «зрозумілі і переконливі докази» як доказів, що демонструють «високу вірогідність істинності факту, для якого вони пропонуються як докази» було сформовано у США (Каліфорнії) в рамках розгляду Верховним судом штату справи «Sheehan v. Sullivan» у 1899 р. У тексті судового рішення було використано прикметники, що описували стандарт як такий, що «має бути чітким, задовільним і переконливим»; «сильний і переконливий»; «чіткий, недвозначний і переконливий»; «чіткий, явний і недвозначний»; «настільки чітко, щоб не залишати суттєвих сумнівів»; «досить сильний, щоб отримати без вагань згоду кожного розумного розуму» [192; 194].

Проте вищезазначене формулювання було розкритиковано Верховним Судом США як занадто суворе, а тому здатне ввести в оману не лише суддів, але й колегію присяжних при ухваленні судового рішення. Усунення семантичних неточностей та менш жорстке смислове навантаження було запропоноване у 1988 р. Комітетом зі стандартних інструкцій для присяжних Верховного Суду округу Лос-Анджелес (the Committee on Standard jury Instructions (Committee), Civil, of the Superior Court of Los Angeles County) [195] внаслідок публікації інструкції під назвою «ВАЛ № 2.62», яка пояснювала, що «зрозумілі та переконливі докази» означають «докази такої переконливої сили, що вони демонструють, на відміну від протилежних доказів, високу ймовірність правдивості факту(ів), для якого вони пропонуються як доказ». Водночас, як зазначає професор McBaine, спроби створити зрозумілу дефініцію все одно не були успішними, а скоріше заплутували суб'єктів прийняття рішення, тому що кожен новий прикметник притягував додаткове значення [196].

У результаті, найбільш ефективним, у прикладному сенсі, методом пояснення проміжного стандарту доказування вважалося звичайне визначення його місця, як такого, що знаходиться між «балансом вірогідностей» і «поза розумним сумнівом» [197]. Вищенаведений тезис кореспондує статистичним даним на основі аналізу розуміння проміжного стандарту доказування у 50 штатах США, за якими 39 із них використовують нейтральне, не жорстке формулювання, пояснюючи «зрозумілі та переконливі докази» шляхом визначення його місця у системі стандартів. Що стосується відсоткового вираження проміжного стандарту доказування, то його вважали ближчим до впевненості у 85–90%, але точно не нижчим за 75% [198].

Водночас значної уваги приділялося усуненню випадків однакового трактування проміжного та найвищого стандарту доказування. Можливість застосування кримінально високої вибагливості до доказів у рамках проміжного стандарту доказування було зумовлено існуванням окремих інструкцій для присяжних, що вимагали досягти рівня впевненості «беззаперечної згоди кожного розсудливого розуму» та «без суттєвих сумнівів». Використання колегією присяжних таких інструкцій до проміжного стандарту доказування у першій інстанції ставало мотивом призначення Верховним судом штату Каліфорнії нового розгляду [198]. Так само у справі «*Molyneux v. Twin Falls Canal Co.*» надто суворі стандарти для проміжного тягара доказування, що вимагали впевнитися у тому, що докази є «чіткими, позитивними та недвозначними», стали підставою проведення нового судового розгляду Верховним судом Айдахо [199].

У справі «*Williams v. Blue Ridge Bldg. & loan Ass'n*» запропонована інструкція для присяжних до проміжного стандарту доказування вимагала оцінювати докази «з точки зору моральної впевненості», а тому вивела справу «з ряду справ, що вимагають другого ступеня доведеності, і віднесла її до категорії кримінальних справ, які вимагають третього ступеня доведеності», що стало причиною її нового розгляду [200].

Розуміння підвищеного ступеня доведеності в американських судах тривалий час відшліфовувалося в напрямку позначення ним вимоги щодо надання

більш високого ступеня доведеності, ніж перевага доказів, що призвело до створення широкого синонімічного ряду. Як зазначає В.М. Bennett, суди інструктували присяжних про підвищений ступінь доведеності за допомогою таких формулювань: «зрозумілі та переконливі докази» («clear and convincing evidence»), «зрозумілі, задовільні і переконливі докази» («clear, satisfactory and convincing evidence»), «зрозумілі, незаперечні та переконливі докази» («clear, cogent and convincing evidence»), «зрозумілі, точні і безсумнівні докази» («clear, precise and indubitable evidence»), «недвозначні та переконливі докази» («explicit and convincing evidence») [201, р. 75], але у другій половині XX століття судова практика нарешті перейшла до одноманітного вираження проміжного стандарту доказування терміна «зрозумілі та переконливі докази», що наразі є уніфікованим та стандартизованим у країнах англо-американської правової системи [142, с. 49].

Н.С. Кравченко вказує: «виконуючи проміжний стандарт доказування, сторона повинна переконати присяжних (або суддю), що достовірність розглядуваного факту є досить ймовірною, або ж викликати у них тверде переконання, що факт є правдивим» [202, с. 71], тобто стандарт доказування «зрозумілі та переконливі докази» не вимагає усунення усіх розумних сумнівів [203, с. 151] і зумовлює необхідність виявлення високої ймовірності (high probability), а не її переваги, а сферою застосування є окремі категорії цивільних справ.

Отже, процес кристалізації дефініції стандарту доказування «зрозумілі та переконливі докази» почався із заміни його занадто суворого формулювання на більш нейтральне, аніж у кримінальному процесі, але не такого низького (м'якого), як у типових цивільних кейсах, що було закріплено у вищезазначеній інструкції для присяжних під назвою «BAJI № 2.62» у 1988 р. Після доктринального і нормативного затвердження дефініції проміжного стандарту доказування, будь-який його семантично неточний опис в інструкції для присяжних ставав підставою для призначення нового судового розгляду.

Досліджуючи розуміння стандарту доказування «поза розумним сумнівом» у країнах загального права, О.М. Толочко вказує, що такий стандарт ніколи не

покладається у вигляді тягара доказування на обвинуваченого і загалом вимагає аби усі доказові активності сторони обвинувачення були здатні переконати суд і присяжних у винуватості підсудного поза розумним сумнівом [204, с. 7]. Значення цього стандарту доказування, за переконанням К.М. Clermont, полягає у зменшенні ризику допустити помилку, що стосується засудження невинуватої особи, адже подібні випадки підривають віру у справедливе правосуддя [73, р. 469]. У Великій Британії стандарт доказування «поза розумним сумнівом» вимагає аби впевненість у винуватості обвинуваченого мала найвищий ступінь і не залишала розумного сумніву у зворотному. При чому, це в жодному разі не вимагає позбутися навіть залишкової тіні сумніву (*beyond a shadow of doubt*) на шкалі достовірності, а означає лише, що всі інші потенційні варіанти трактування доказів є надзвичайно мало ймовірними (*it is possible but not in the least probable*). Досліджуючи практику застосування стандарту доказування «поза розумним сумнівом» англійськими судами, О.В. Тягло вказує: «стандарт доказування «поза розумним сумнівом» задовольняється, коли досягається моральна достовірність обвинувального акта, а відповідна «тінь сумніву» залишається у сфері морально недостовірного» [188, с. 92].

У Новій Зеландії розуміння стандарту доказування «поза розумним сумнівом» не відрізняється від попередньо досліджених підходів і було розкрито Апеляційним судом Веллінгтона у рішенні у справі «*R. v. Wanhalla*» (2007), який вказав, що Корона повинна виконати найвищий з можливих тягар доказування по обвинуваченню так, аби довести, що обвинувачений є винуватим поза розумним сумнівом. При чому, єдиною умовою визнання за Короною факту доведення заявленого обвинувачення є впевненість присяжних, яка виражається в тому, що вони мають найвищий ступінь переконання стосовно винуватості обвинуваченого. Будь-які інші, а точніше – нижчі рівні переконаності присяжних матимуть наслідком виправдування обвинуваченого [205].

На відміну від інших країн в США стандарт доказування «поза розумним сумнівом» має конституційне закріплення і ґрунтується на концепції «належного процесу», сформованій на основі П'ятої та Чотирнадцятої поправок до Конституції

США. Вказаний стандарт доказування є найвищим і без його використання засудження особи за вчинення злочину неможливе [206, р.43]. У 1970 р. стандарт доказування «поза розумним сумнівом» отримав нормативне закріплення внаслідок розгляду справи у Верховному Суді США «In re Winship», в якій наявний висновок щодо відповідності Конституції США стандарту доказування «поза розумним сумнівом» [141, с.95].

Попри конституційне значення та визнану у судовому порядку відповідність «поза розумним сумнівом» головному закону США, його поняття не є фіксованим, що зумовлює свободу розсуду федеральних судів і судів штатів у тлумаченні його змісту. В результаті деякі суди намагаються надати власну дефініцію наведеному стандарту, але його змістовне розуміння при цьому різниться. Зокрема, на підставі аналізу практики застосування стандарту доказування «поза розумним сумнівом» судами США, А.С. Степаненко виокремлює такі найбільш поширені підходи: 1) як таку переконливу доведеність/переконаність, на яку розважлива людина поклалася б під час прийняття найбільш важливих рішень у власному житті, тобто розумним є такий сумнів, що змусив би таку особу до прийняття таких рішень в її власному житті; 2) як почуття твердого, незмінного переконання, яке має виникнути після повного та неупередженого дослідження доказів чи за відсутності певних доказів; 3) як комбінацію перших двох підходів [141, с. 145].

У Канаді підхід до визначення стандарту доказування «поза розумним сумнівом» дещо відрізняється від Великої Британії та США, при тому що призначення бути застосовним при розгляді обвинувачення Корони проти обвинуваченого є тотожним [207]. Зокрема, у Канаді поняття стандарту доказування «поза розумним сумнівом» формується шляхом перелічування притаманних йому характеристик, які направлені на покращення розуміння його сутності присяжними. У рішенні у справі «R. v. Lifchus» (1997) Верховний Суд Канади виокремив характерні ознаки найвищого стандарту доказування: 1) прямий його зв'язок з презумпцією невинуватості; 2) імперативне покладення лише на сторону обвинувачення; 3) жодним чином не пов'язаний з емоційними факторами, а лише і виключно з розумом та здоровим глуздом; 4) залежить від кількості та

якості доказів; 5) не потребує доказування до усунення абсолютно всіх сумнівів; 6) ймовірність винуватості вимагає від присяжних виправдати обвинуваченого [208].

Таким чином, зміст стандарту доказування «поза розумним сумнівом» полягає в тому, що для ухвалення обвинувального вироку в суді, на основі поданих стороною обвинувачення доказів, має сформуватися рівень переконання у достовірності факту винуватості обвинуваченого у вчиненні злочину, що виключає будь-які розумні сумніви [125, с. 77].

Отже, сфера застосування найвищого стандарту доказування є тотожною в усіх країнах загальної системи права, адже він, вимагаючи максимальний рівень переконання судді в існуванні певних обставин, виступає гарантом мінімізації допущення судової помилки у частині засудження і подальшої стигматизації невинної особи. Водночас, країни загального права по-різному підходять до формування його дефініції, яка, однак, завжди направлена на покращення розуміння присяжними суті останньої.

2.2. Стандарти доказування у міжнародних юрисдикційних органах

Продовжуючи досліджувати категорію стандартів доказування у контексті її територіального поширення, можна стверджувати, що наступним середовищем, яке закріпило можливість оцінювати достатність доказів на основі передбачених критеріїв під час судового розгляду є міжнародні юрисдикційні органи.

Законодавство України надає визначення іноземного (міжнародного) юрисдикційного органу, під яким розуміється міжнародний судовий, міжнародний арбітражний орган, згода на здійснення юрисдикції яким щодо України надана відповідно до укладеного належним чином міжнародного договору України або в інший спосіб згідно з законами України, а також судовий, арбітражний орган іноземної держави (ст. 1 Порядку здійснення захисту прав та інтересів України під час розгляду справ у закордонних юрисдикційних органах, затвердженого Указом Президента України № 0581 від 25.06.2002 р. [209]).

Термін «міжнародна судова установа» використовує К.В. Степаненко і зараховує до них міжнародні судові органи загальної компетенції, суди з прав людини, суди інтеграційних об'єднань, квазіюрисдикційні органи міжнародних організацій. У цілому ж не існує жодної загальновизнаної класифікації, однак слід відокремлювати міжнародні судові установи спеціальної компетенції (кримінальні суди, зокрема і трибунали, наприклад, Нюрнберзький та Токійський трибунали, Міжнародний трибунал по колишній Югославії) та міжнародні судові установи універсального типу, де приймають до розгляду по суті різні види спорів (наприклад, Суд ЄС) [210, с. 46–54]. Так чи інакше, практика використання терміна «міжнародний судовий орган» має загальний характер для всіх міжнародних судових установ чи інших організацій, що забезпечують діяльність міжнародних судів [211, с. 88]. До основних рис, що дозволяють відмежувати форму взаємодії міжнародних судових установ від інших форм вирішення спорів між державами можна зарахувати такі: 1) обов'язковість для учасників; 2) правова підстава діяльності та винесення рішень має міжнародну сферу дії; 3) поза юрисдикцією суб'єктів-учасників; 4) виражає власну волю судової установи [212, 213].

Важливим для цілей дослідження є встановлення можливості міжнародних судових інституцій постановляти рішення стосовно окремих країн, що охоплюється поняттям «юрисдикція». У міжнародному праві вона відображає два аспекти владного прийняття рішень: перший належить до утворення норм, що регулюють громадський порядок, другий – до виконання цих норм [214, с. 197]. Кожна держава має право регулювати громадську поведінку у межах своєї території та поза нею у разі, якщо така поведінка стосується внутрішніх інтересів даної держави. Право держави наказувати правила поведінки на власній території є невід’ємним аспектом здійснення державного суверенітету. Таким чином має прояв і тісний зв’язок між суверенітетом та юрисдикцією [215].

Важливо розуміти, як зазначає Н.В. Дрьоміна, що міжнародна судова установа має мати юрисдикцію на здійснення правосуддя саме в межах відповідного провадження [216, с. 186]. Отже, визнання державою юрисдикції міжнародної судової установи відбувається у спосіб часткового обмеження власного суверенітету і гарантує дотримання приписів міжнародного характеру на національному рівні.

У контексті досліджуваної проблематики, найбільшу частину уваги буде звернено саме на міжнародні юрисдикційні органи, що володіють затвердженими належним чином юрисдикційними повноваженнями щодо України, з огляду на їх безумовний вплив на законодавчу та правозастосовну активність Української держави, серед яких Європейський суд з прав людини, практика якого є обов’язковим джерелом права, зокрема принагідно поняття та системи стандартів доказування разом з алгоритмом їх використання, а також Міжнародний кримінальний суд як суб’єкт застосування і тлумачення найвищого кримінального стандарту доказування.

У найбільш загальному сенсі тематиці дослідження правової природи, принципів, основ функціонування та особливостей правових рішень Європейського суду з прав людини присвятили свої праці такі українські науковці, як К.В. Андріанов, А.С. Беніцький, М.В. Буроменський, В.Г. Буткевич, Ю.Є. Зайцев, В.А. Капустинський, В.В. Кострицький, М.В. Мазур, В.Т. Маляренко,

П.М. Рабінович, В.С. Стефанюк, С.Р. Тагієв та інші. Дослідження діяльності МКС, в частині використання стандарту доказування «поза розумним сумнівом» було реалізоване у комплексних дослідженнях в галузі кримінального процесу, зокрема такими вченими як Х.Р. Слюсарчук, А.С. Степаненко, Г.Р. Крет.

Загалом, вплив діяльності міжнародних судових органів на внутрішнє право країн-учасниць, як правило, пов'язаний із попереднім тлумаченням та інтерпретацією міжнародних договорів, де реалізується функція правотворчості, яка впливає як на механізми міжнародно-правового регулювання, так і на внутрішнє право суб'єктів-учасників. Як зазначає О.Я. Тарганюк: «Останні десятки років вагоме значення має правотлумачна діяльність міжнародних судових органів в межах регіональних організацій. Ефективність тлумачення визначається насамперед існуванням інтеграційних процесів між європейськими державами та узгодженого надання можливості реалізовувати їм свою компетенцію без значних обмежень, натомість визнаючи пріоритетний та зразковий стан останньої поряд із внутрішнім правом» [217].

Глобалізаційні процеси на території європейського материка ознаменувались утворенням багатьох важливих для усього світу організаційних інституцій, зокрема таких як ЄС, Рада Європи, Суд Справедливості, Організація з безпеки та співробітництва в Європі. У процесі організаційних перетворень та пам'ятаючи страхи війни, європейське співтовариство основним завданням консолідації держав визначило утвердження та забезпечення прав людини [218, с. 307–311].

Правовою основою функціонування та діяльності ЄСПЛ є Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (Конвенція), Перший протокол (1952) та Протоколи № 2 (1963), № 4 (1963), № 6 (1983) № 7 (1984), № 9 (1990), № 10 (1992), № 11 (1994), № 12 (2000), № 13 (2002), № 14 (2004), № 14-bis (2009) до Конвенції. Указаний міжнародний нормативно-правовий акт є договором між державами, який започаткував «європейський комплекс наднаціонального контролю за дотриманням основоположних прав і свобод людини» [219, с. 362], а також є одним з основних засобів гармонізації стандартів прав і свобод людини в Європі. У преамбулі Конвенції зазначено, що «уряди

європейських держав, що є єдиномисльцями і мають спільну спадщину політичних традицій, ідеалів, свободи і верховенства права, прагнуть зробити перші кроки для забезпечення колективного гарантування певних прав, що були закріплені у Загальній декларації прав людини та знайшли своє відображення у Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод» [220].

Спочатку ЄКПЛ була каталогом загальних прав людини, що відображала бажані ідеали та орієнтири, які мали переважно декларативний характер, оскільки не передбачали процедур захисту та реалізацію матеріальних норм. Невдовзі стало зрозумілим, що звичайне проголошення навіть найбажаніших європейських цінностей не має жодного сенсу без реальних інструментів їх захисту від порушення. Ідея створення контрольного механізму розглядалася у момент розробки та прийняття ЄКПЛ. Так, «Європейський рух» на Брюссельському саміті у лютому 1949 р. запропонував перший проект Європейської Конвенції з прав людини, який передбачав гарантії для близько десяти прав і свобод та створення Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), який повинен був скасовувати рішення національних та загальноєвропейських інституцій, якщо вони суперечили нормам та гарантіям Конвенції. Однак, у результаті тривалих обговорень у першому прийнятому тексті контрольний механізм складався із трьох інституцій – Комітету міністрів Ради Європи, Європейського суду та Європейської комісії з прав людини. Останні дві установи було об'єднано 11-м Протоколом до Конвенції в єдиний, постійно діючий Європейський суд з прав людини із штаб-квартирою у м. Стразбург. Отже, Конвенція не лише закріпила найбільш загальні правові положення щодо переліку природніх прав людини, але й водночас заснувала механізми їх захисту через можливість звернення до ЄСПЛ. Внаслідок виявлення факту порушення положень Конвенції Суд надає їм відповідні тлумачення, які у подальшому мають загальнообов'язкове значення для всіх країн-учасниць, хоча загальнообов'язковість у цьому випадку не є безумовною, а «може втрачати своє значення внаслідок зміни власної судової практики, якщо остання є нечіткою (uncertain) або потребує подальшого розвитку, з тим щоб метою такого розвитку було збільшення меж захисту, гарантованих ЄКПЛ» [221; 222], це не применшує

системний позитивний вплив практики Суду на правові системи країн-учасниць. Окрім іншого, нині закріплені у Конвенції цінності є настільки самоочевидними та непорушними для європейських країн, що уявити відсутність їх нормативного регулювання, а тим паче неможливість їх подальшого захисту об'єктивно неможливо.

З огляду на вищезазначене, можна первинно стверджувати, що рішення ЄСПЛ мають значення судового прецеденту для всіх країн-учасниць Конвенції, зокрема для українських судів. При цьому, вимоги, які висуваються до таких рішень, мають нівелювати усю множинність відмінностей різних правових систем і продиктовувати «загальну формулу справедливості для різних народів, аби результат такого правозастосування сприймався як авторитетний акт правосуддя» [199]. ЄСПЛ із перших років своєї діяльності неухильно дотримується правил прецедентного характеру, зокрема шляхом посилення на попередні свої рішення або рішення Європейської комісії з прав людини, наголошуючи на тому, що «інтереси правової визначеності» є проявом верховенства права і формують усталену судову практику, що полегшує як роботу національних судів, так і формує певний рівень передбачуваності для суб'єктів звернення до суду [223, с. 206–211].

Суд у власних рішеннях і постановах, спираючись на свої попередні акти, використовує словосполучення «the case law» («прецедентне право») або поняття «усталена практика Суду», що міститься у ст. 8 Протоколу № 14 до Конвенції 1950 р. В.П. Кононенко доходить висновку, що ЄСПЛ використовує конструкцію «the case law», яку розуміють як «прецедентне право» у 2-х значеннях – широкому щодо трактування усієї практики і вузькому як прецеденту у тлумаченні англійської доктрини [223, с. 208-211]. Водночас М.В. Мазур зазначає, що прецедентне значення рішень ЄСПЛ має не лише частина під назвою «ratio decidendi», але й загальні правові принципи, які в англійському правилі прецеденту вважалися б попутно сказаним (*obiter dictum*) [224, с. 493–497]. Саме така особливість впливає на розуміння рішень ЄСПЛ не як прецеденту у чистому вигляді, а радше «наближає його до практики Конституційних судів країн континентальної Європи» [224]. Прецедентний характер рішень ЄСПЛ визнав

Верховний Суд України у рішенні від 28 жовтня 2005 р. по справі Мельниченка: «Рішення ЄСПЛ, якими надаються тлумачення та практика застосування положень Конвенції, є формою прецедентного права, що розширює нормативний обсяг Конвенції, встановлюючи нові загальнообов'язкові правила» [225]. Вищий Господарський суд України у п. 2 інформаційного листа «Про юрисдикцію Європейського суду з прав людини в Україні» висловився більш обережно: «...Крім того, у рішеннях Суду неодноразово зазначалося, що він керується своєю прецедентною практикою» [226]. Із прецедентною природою рішень Суду погодився Кабінет Міністрів України у Постанові «Про організаційні заходи, пов'язані із забезпеченням представництва України під час розгляду справ у Європейському суді з прав людини», за якою, коли «обставини справи й попередня прецедентна практика ЄСПЛ дають підстави прогнозувати констатацію Судом порушення положень Конвенції, уповноважений у справах дотримання останньої вживає заходів для дружнього врегулювання спору...» [227]. Таким чином, необхідно визнати, що рішення ЄСПЛ володіють рисами прецеденту, а тому є важливими для наслідування відносно змісту для необмеженого кола суб'єктів, що підтверджується змістовним наповненням ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», яка проголошує Конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. і практику цього Суду джерелом права для України.

З огляду на вказане, вітчизняні адміністративні суди повинні професійно користуватися прецедентними нормами, що має вираження не тільки в умінні застосовувати її у спірних правовідносинах, але й прогнозувати юридичну перспективу справи з огляду на існуючу практику ЄСПЛ. Колишній Голова ЄСПЛ, професор Л. Вільдхабер авторитетно заявляв про необхідність дотримуватися прецедентного права з метою «забезпечення інтересів правової визначеності та регулятивного розвитку конвенційних положень», що відображено у справі «Cossey v. United Kingdom». Сама можливість відхилення судом від практики послідовного врегулювання тотожних справ знецінює принцип рівності перед судом та знищує довіру до інституту транснаціонального захисту [228, с. 37-42].

Розуміння рішень ЄСПЛ як прецеденту не позбавлено своїх особливостей, що змусило О.К. Гаврилюка виокремити три підходи до сприйняття останнього [229, с. 231-238]. Так, за першого підходу інститут застосування судових рішень ЄСПЛ вважається різновидом судового прецеденту, а міжнародна судова організація створює особливу сукупність правил, що мають назву «Прецедентне право Ради Європи» або «прецедентне право ЄСПЛ» [230, с. 55]. Критика такого підходу полягає в тому, що у конституціях не всіх держав закріплений примат міжнародного права, а тому важко наділити судові рішення ЄСПЛ рисами прецедентного права у класичному розумінні країн англо-саксонської правової системи як рішення, на яке суди нижчих інстанцій повинні орієнтуватися як на зразок під час розгляду тотожних справ [231, с. 75-84]. Другий підхід ґрунтується на визнанні наявності у рішеннях ЄСПЛ окремих рис прецеденту. Таку позицію засновано на диференціації трьох моделей вираження прецеденту: перша передбачає окрему аналогію (*model of particular analogy*), тобто будь-яке судові рішення вважається лише зразком, який корисно використати у вирішенні іншого ідентичного правового конфлікту; друга, «нормовстановлююча модель» (*rule-stating model*) – зобов'язує суди нижчих інстанцій дотримуватися прецедентних актів; третя «модель, що містить принципи, які використовуються» (*principle-based model*) – спрямована на створення в судових актах певних правових принципів, на які не лише можна спиратися у врегулюванні тотожних колізій, але й застосовувати для подальшого удосконалення усієї правової організації [229, с. 234; 232, с. 12]. Отже, зважаючи на можливість використання судових рішень ЄСПЛ не лише у тотожних обставинах, але й як джерела принципів для захисту цінностей, гарантованих Конвенцією, можна стверджувати про належність судової практики до третьої моделі вираження прецеденту, яка має вирішальне значення як для правозастосовної, так і для нормотворчої діяльності.

У рамках третього підходу прецедент пояснюється через більш широке поняття – загальнообов'язковість, що зумовлено бажанням примирити своєрідність природи рішень ЄСПЛ із континентально-правовою традицією. Так, В.В. Комаров пропонує розглядати судові рішення ЄСПЛ з точки зору їх загальнообов'язковості,

що вимагає застосувати у судовій практиці різні за своїм характером рішення ЄСПЛ [233, с.19]. Тісно пов'язаною з поняттям «загальнообов'язковість» є інша вітчизняна концепція «усталеної судової практики», згідно з якою ухвалення ряду тотожних рішень є доказом правильного тлумачення правової норми. Вважається, що порядок дії прецедентного права в європейських країнах є наближеним до зазначеної концепції [234, с. 20].

Безумовно, Європейський суд з прав людини опинився в авангарді захисту прав людини, особливо у галузі цивільних та політичних прав і продовжує залишатися важливою універсальною ланкою між союзними установчими договорами та Конвенцією. Дж. Г. Меррілс у своїй праці «Роль Суду у розвитку міжнародного права», виявив, що у Страсбурзі установчі договори використовувалися для трьох видів тлумачення: 1) посилення Конвенції; 2) указування на упущення; 3) обґрунтування доказів подій, що розглядаються. З моменту видання цієї праці минуло понад 18 років, проте мережа міжнародних судів з прав людини існує, посиляючись на практику один одного [235, с. 249].

Як зазначає Д.М. Супрун: «Конвенція містить у собі декілька вимірів правопорядку: перший захищає права, що не можуть бути обмеженими навіть під час війни або іншого надзвичайного стану, перелік яких закріплено у ст. 15 Конвенції: право на життя (ст. 2), право на особисту недоторканність – заборона катувань, нелюдського та такого, що принижує гідність поводження чи покарання (ст. 3), заборона рабства (п.1 ст. 4), право на незворотність закону про кримінальну відповідальність (ст. 7); другий вимір правопорядку містить у собі норми вторинного значення, яким суд надає особливе значення при автономному тлумаченні; до третього виміру правопорядку належать норми, які забезпечують ефективний розвиток демократичного суспільства – принцип публічності та змагальності судового розгляду справ, право на вільні вибори, право на свободу слова тощо» [236, с. 27]. Отже, вищезазначені три виміри правопорядку і система гарантій, передбачених Конвенцією, утворюють у своїй єдності її правову систему [236, с. 28].

Водночас, як вказує В. Власенко: «жодна судова практика як віддзеркалення існуючої правової системи не буде мати сенсу, якщо не забезпечуватиметься ефективне виконання судових рішень» [237]. Згідно з рейтингом Парламентської асамблеї Ради Європи, Україна посідає друге місце за кількістю невиконаних рішень, що безумовно применшує значення будь-яких позитивних досягнень держави. У вересні 2020 р. ПАРЕ прийняло резолюцію про виконання рішень ЄСПЛ в якій зазначено, що причини звернення до і подальшого невиконання рішень міжнародного юрисдикційного органу є наслідком «структурних проблем юридичних систем у певних країнах» [237]. У документі також зазначено, що з часу останньої подібної резолюції Україна не зрушила з «мертвої точки» щодо виконанням вироків ЄСПЛ [237].

Тому, превентивним заходом від зростання кількості невиконаних міжнародних судових рішень з боку України, внаслідок яких виплачуються значні суми репарацій, послабляючи фінансові потужності країни, що водночас є індикатором реального рівня забезпечення прав та основоположних свобод людини, є мінімізація випадків порушення Конвенції. Такий стан речей, крім іншого, зумовлений недостатньою розробкою ряду теоретичних положень, які є фундаментом для грамотного практичного застосування міжнародно-правових рекомендацій. Саме тому, поглиблений аналіз та впровадження конструкції стандартів доказування, що поступово проникає у процесуальні галузі права України, знаменуючи собою поступальний рух у сторону захисту основоположних прав і свобод людини і громадянина в частині оцінки достатності доказів як умови ухвалення справедливого рішення у справі, є на часі. Отже, з метою якісних змін національного законодавства необхідно приділити увагу дослідженню Конвенції та практики Суду як джерела права для України, зокрема в частині досвіду впровадження та алгоритму застосування стандартів доказування.

Стандарти доказування у Практиці ЄСПЛ первісно були відсутніми, і лише згодом запозичені з країн англо-американської правової системи. Разом із цим, рішення включити відповідну категорію у правотворчу та правозастосовчу діяльність Європейського суду, передували власні прогресивні процеси

міжнародної судової установи, зокрема уточнення значення верховенства права та його складових компонентів, разом із бажанням посилити їх значення у майбутньому.

Проголошення верховенства права у діяльності ЄСПЛ як фундаментального принципу і мети функціонування міжнародного органу стало основою численних надбудов та еволюційних уточнень у різних напрямках захисту прав людини. Безумовно, принцип верховенства права визнається основоположним ідеалом, до якого повинні прагнути сучасні демократичні держави. Проте, незважаючи на тривалий час існування концепту верховенства права, його дефініція досі знаходиться у процесі кристалізації, шляхом пояснення через такі феномени, як демократія, права людини, розподіл влади, правова визначеність, справедливість або наслідуючи позитивістську традицію – як верховенство закону. Усталений перелік складових елементів верховенства права було визначено Венеціанською комісією за демократію через право, серед яких: 1) законність, враховуючи прозорий, підзвітний та демократичний процес введення в дію приписів права; 2) юридична визначеність; 3) заборона свавілля; 4) доступ до правосуддя, представленого незалежними та безсторонніми судами, включно з тими, що здійснюють судовий нагляд за адміністративною діяльністю; 5) дотримання прав людини; 6) заборона дискримінації та рівність перед законом [238].

Дослідниця А.А. Пухтецька розрізняє п'ять груп рішень ЄСПЛ, що стосуються принципу верховенства права, зокрема: 1) рішення з посиланням на зміст та юридичне значення концепції та/або принципу верховенства права в узагальненому значенні; 2) рішення з вимогами щодо якості закону, у тому числі щодо законного обмеження здійснення прав і свобод людини; 3) рішення з розглядом різних аспектів доступу до суду та справедливого судового розгляду; 4) рішення зі встановленням меж дискреційних повноважень та вимоги щодо обмеження свавілля органів публічної влади відповідно до принципу верховенства права; 5) рішення з вимогами щодо ефективності контролю за реалізацією прав і основоположних свобод людини, що гарантуються Конвенцією та першочергово пов'язується з реалізацією принципу верховенства права [239, с. 101].

У Преамбулі ЄКПЛ віднайшло свого закріплення положення щодо верховенства права у формулюванні, що «уряди європейських держав, що є одностановцями і мають спільну спадщину політичних традицій, ідеалів, свободи і верховенства права», підписуючи ЄКПЛ, вдаються до «перших відповідних кроків для забезпечення колективного гарантування певних прав, проголошених у Загальній декларації». Зазначене поширює дію верховенства права на всі подальші нормативні положення Конвенції, про що зазначає ЄСПЛ, в частині, що «верховенство права властиве всім статтям ЄКПЛ, і ним слід керуватися при її тлумаченні» [240].

Вищезазначене підтверджується положеннями Віденської конвенції про право міжнародних договорів від 23 травня 1969 р., яка передбачає, що договір має тлумачитися добросовісно відповідно до звичайного значення, яке слід надавати термінам договору в їхньому контексті, а також у світлі об'єкта і цілей договору. Для цілей тлумачення договору контекст охоплює, крім тексту преамбулу й додатки (ч. 1, 2 ст. 31). Так, надаючи тлумачення праву на доступ до суду ЄСПЛ у справі «Golder v. United Kingdom» зазначив, що «було б помилково бачити у посиланні на принцип верховенства права не більше, ніж риторику», що не становить інтересу для тлумачення ЄКПЛ. Уряди держав, що підписували ЄКПЛ, виходили із глибокої віри у верховенство права [240].

Отже, принцип верховенства права, навіть попри відсутність офіційної дефініції, наданої судом, пронизує усі положення Конвенції та правозастосовної діяльності, за що отримав статус основи конвенційної системи захисту прав людини та є її «лейтмотивом» [241], що дозволяє ЄСПЛ гарантувати «не теоретичні або ілюзорні права, а їх практичне та ефективне застосування» [242].

Аналізуючи практику суду, Т.А. Цувіна доходить такого висновку: «ЄСПЛ виводить низку елементів верховенства права, які у загальному вигляді можуть бути об'єднані навколо таких концептів, як законність, правова визначеність, справедливість судочинства, дотримання прав людини» [243]. Таким чином, можна стверджувати, що ЄСПЛ у своїй практиці послідовно і вдало включає природноправові і людиноцентристські погляди у правовий інструментарій, що

чинить подальший владно-організуючий вплив на країни, які визнали примат дії Конвенції.

Одним зі складових компонентів верховенства права є принцип правової визначеності, що вимагає дотримуватися передбачуваності і тотожності застосування правових норм до особи [244].

У сенсі застосування стандартів доказування такий принцип вимагає, щоб за однакових умов, у тотожних категоріях адміністративних справ використовувався один і той самий стандарт при оцінці достатності доказів, який водночас має бути зрозумілим і передбачуваним для учасників. Водночас, відсутність артикуляції стандарту доказування при оцінці достатності доказів у їх взаємозв'язку може порушувати принцип справедливого правосуддя. Окреме місце посідає положення про справедливе правосуддя, якого відображено у ст. 6 ЄКПЛ. Зокрема, у ч.1 ст. 6 Конвенції встановлено, що «кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення». Аналізуючи вищезазначену статтю Конвенції, Е.Л. Трегубов вказує: «до елементів права на судовий захист належать: 1) право на розгляд справи; 2) справедливість судового розгляду; 3) публічність розгляду справи та проголошення рішення; 4) розумний строк розгляду справи; 5) розгляд справи судом, установленим законом; 6) незалежність і безсторонність суду» [245, с. 358–363].

Отже, справедливість як складова верховенства права, проявляє себе в її елементах, а саме: законності, юридичній визначеності, забороні свавілля, доступі до правосуддя, дотриманні прав людини, забороні дискримінації та рівності перед законом. В окремих рішеннях ЄСПЛ можна зустріти позицію, щодо того, що «справедливий розгляд справи включає в себе такі аспекти належного відправлення правосуддя, як право на доступ до правосуддя, рівність сторін, змагальний характер судового розгляду справи, обґрунтованість судового розгляду тощо» [246, с. 371–375].

Досліджувана категорія, окрім згадки у преамбулі ЄКПЛ, набуває також практичної реалізації у вигляді справедливої процедури та рівності перед законом у практиці ЄСПЛ [247, с. 168–184]. У свою чергу, Європейська комісія за демократію через право створила «Контрольний список питань для оцінки дотримання верховенства права» [248] відповідно до яких суд може вважатися справедливим, якщо «доступ до нього є неускладненим, існують право на оскарження, право на захист, право на безоплатну правову допомогу, та формальні вимоги, строки і розмір судового збору є розумними» [248, с. 30]. Водночас, ЄСПЛ чітко поділяє питання справедливості судового процесу і питання правильності чи хибності судового рішення, залишаючи за собою лише право визначити, чи такий розгляд можна вважати справедливим [245, с. 358–363].

Отже, поява категорії стандартів доказування у практиці ЄСПЛ віддзеркалює еволюційний принцип розвитку права, що «дозволяє адаптувати механізми захисту прав людини до соціальних умов, що змінюються» [229, с. 231–238], а також вказує на таку рису означеної категорії як здатність посилювати захист прав людини, шляхом мінімізації ризику ухвалити несправедливе судове рішення під час оцінки достатності доказів.

Переходячи до дослідження системи стандартів доказування в ЄСПЛ, варто констатувати, що Суд запозичив лише два стандарти доказування у свою практику: баланс вірогідностей «balance of probabilities» та поза розумним сумнівом «beyond reasonable doubt», утвердивши певну схему їх застосування. Ґрунтуючись на повазі до внутрішньодержавної практики вирішення спорів та не маючи на меті підмінити собою національні судові органи «як апеляційна або четверта інстанція», ЄСПЛ виробив певні рекомендації щодо дослідження та оцінки доказів на прикладі власних судових кейсів, що зводиться до використання вищого стандарту у кримінальних спорах, а нижчого – у цивільних (справа Ringvold v. Norway від 11 лютого 2003 р.), уникаючи їх свавільного та необґрунтованого завищення або заниження [249].

Поряд із цим, Суд вважає, що завдання національних судових органів самотійно трактувати та застосовувати наявні законодавчі акти як матеріального,

так і процесуального характеру для вирішення внутрішньодержавних спорів, що відображено у Рішенні «*Melnychuk v. Ukraine*» від 5 липня 2005 р. Водночас, таке трактування не повинно порушувати право на справедливий суд, яке може бути забезпечене шляхом добросовісного та професійного підходу до оцінки доказів, що є об'єктом перевірки при зверненні до Суду.

Цілком логічно, що притаманну ЄСПЛ систему стандартів доказування і алгоритм їх використання має бути включено до українського правового поля. Водночас, правильне їх розуміння та застосування національними адміністративними судами є неможливим без врахування автентичного тлумачення судом. Серед принципів правотлумачної діяльності Європейського суду виокремлюють «принцип автономного тлумачення», метою якого є усунення двозначності у сприйнятті окремих термінів з огляду на наявні відмінності у правових системах держав-учасниць Конвенції. Цей принцип нівелює семантико-юридичні особливості розуміння та застосування правових конструкцій у різних країнах, дозволяючи створити власний термінологічний словник Суду [250, с. 281].

У результаті, оновлені терміни, у контексті автономного тлумачення, мають братися до уваги країнами-членами Ради Європи, що неодмінно призводить до змін у національному законодавстві та судовій практиці відповідної держави. Отже, навіть за умови попередньо неоднакового смислового навантаження, будь-яка юридична конструкція, проходячи через фільтри правотлумачення ЄСПЛ, повертається до національного поля країн-учасниць у єдності форми та змісту, наданого Судом, або, інакше кажучи, відбувається гармонізація правових систем.

Отже, виявити істинний зміст формули щодо застосування стандартів доказування є можливим виключно з урахуванням автономного тлумачення ЄСПЛ, який, поширюючи дію нижчого стандарту доказування на спори щодо прав та обов'язків цивільного характеру, а вищого – на кримінальні обвинувачення, надав власне змістовне розуміння останнього. Так, Європейський суд у своїх рішеннях указав, що термін «кримінальне правопорушення», що міститься у ст. 2 Протоколу № 7 до Конвенції, має «автономне значення і охоплює суворі за своїми наслідками види адміністративних стягнень, до яких належить адміністративний

арешт та значні адміністративні штрафи». Таким чином, ЄСПЛ вирішує питання належності певних правовідносин до кримінальних у силу їх «змістовного», а не «формального» поняття [251].

Таким чином, обраний ЄСПЛ шлях розуміння стандартів доказування можна порівняти з країнами загального права, які обрали 2 стандарти доказування для оцінки доказів, використовуючи варіації одного зі стандартів для відображення змін на шкалі серйозності наслідків для сторони. У той самий час, надання дефініції кожному зі стандартів доказування Європейським судом не йде у розріз із їхнім тлумаченням у країнах англо-американської системи права, адже взаємозв'язок у частині безпосередньої залежності обраного стандарту від серйозності наслідків вирішуваного питання, не зникає. Так, зокрема, у рішенні від 23 серпня 2016 р. у справі «Дж. К. та інші проти Швеції» ЄСПЛ наголошує, що найвищий стандарт доказування «поза розумним сумнівом» («beyond reasonable doubt») є застосовним для кримінального обвинувачення особи у країнах загального права, а в цивільних кейсах вимога застосовувати такий високий стандарт відсутня і доказова активність є встановленою на рівні «балансу вірогідностей». Суд повинен вирішити, чи є вірогідність того, що на підставі наданих доказів, а також на правдивості тверджень заявника, вимога останнього заслуговує на довіру [252].

Водночас, у діяльності ЄСПЛ, окрім розширеного трактування сфери дії кримінального стандарту доказування, відсутніми є також критерії його доведеності, що, однак, компенсується ілюстрацією на прикладах конкретних справ, які докази є достатніми, а які – ні [141]. Отже, при використанні найвищого стандарту доказування у практиці ЄСПЛ залишається простір для вільного (суб'єктивного) тлумачення останнього, проте з безумовним врахуванням сфери принагідно якої він (стандарт) є типовим для використання.

Узагальнюючи практику ЄСПЛ, можна стверджувати, що під «розумним сумнівом» прийнято вважати такий сумнів, що кореспондує представленим доказам, ґрунтується на них і не дозволяє зробити будь-який інший висновок, адже наявне співіснування достатньо сильних, чітких і взаємно підтверджуючих висновків або аналогічних неспростовних презумпцій свідчить про винуватість

сторони. Водночас, критерії достатності доказів у їх сукупності та взаємозв'язку у рамках найвищого стандарту доказування можуть бути сформованими внаслідок аналізу попередньої практики Суду у тотожних кейсах.

Тому, з метою формування всебічного розуміння найвищого стандарту доказування «поза розумним сумнівом», необхідно проаналізувати правові положення Міжнародного кримінального суду (МКС) щодо означеної категорії, аби подальша імплементація у національну правову доктрину та практику була успішною. МКС є постійно діючою незалежною і неупередженою міжнародною інституцією, юрисдикція якої поширюється на найтяжчі міжнародні злочини, які мають широкомасштабний та систематичний характер.

Вибір саме цієї міжнародної юрисдикційної установи в рамках поточного дослідження зумовлений визнанням її юрисдикції для України з двох питань, внаслідок подання заяв Міністерством закордонних справ від 17 квітня 2014 р. щодо справ Майдану і 8 вересня 2015 р. щодо злочинів проти людяності і воєнних злочинів, вчинених на її території (з початку військової агресії РФ проти України у період з 21.11.13 р. по 22.02.14 р.). Такі заяви мають безстроковий характер, а відтак МКС володіє юрисдикцією щодо вказаних злочинів незалежно від громадянства осіб, які їх скоїли, навіть якщо вони є громадянами третіх держав.

Хоча Україна не ратифікувала установчий документ МКС – Римський статут, однак, визнавши юрисдикцію такого суду, взяла на себе зобов'язання всебічно співпрацювати із судом відповідно до глави IX Римського статуту. Загалом, МКС вивчає передану на його розгляд ситуацію, аналізує усі обставини і факти щодо ймовірних злочинів на предмет їхньої відповідності установленим у Римському статуті правовим критеріям і на підставі цього може приймати рішення щодо започаткування власного розслідування [253, с. 201–212]. Водночас, не існує прямої заборони використовувати теоретичні надбання МКС для цілей збагачення доктрини і практики, особливо в частині розуміння кримінального стандарту доказування, який, як уже було встановлено, внаслідок автономного тлумачення ЄСПЛ, підлягає використанню в рамках адміністративного процесу також. У цілому, Римський статут як основний документ у діяльності МКС встановлює

три основні етапи оцінки доказів, яких надано прокурором МКС, Палаті попереднього провадження та Судовій Палаті залежно від стадії провадження. Зокрема йдеться про обґрунтування підстав для: видачі ордеру на арешт особи або виклик особи до суду; підтвердження висунутих обвинувачень та засудження обвинуваченого або його виправдання [254]. У зв'язку із цим у практиці МКС доцільно виокремити принаймні три стандарти доказування, які застосовуються на відповідних перелічених стадіях провадження, – «розумні підстави вважати», «ґрунтовні підстави вважати» та «поза розумним сумнівом», останній з яких закріплений у ст.66 (3) Римського статуту і передбачає, що для визнання обвинуваченого винним, суд має бути переконаний у вині обвинуваченого «поза розумних сумнівів». МКС не має присяжних у складі судових палат, і тому (суд) виходять з позиції, згідно з якою судді самі встановлюють критерії розумності сумнівів та доведеності найвищого стандарту доказування в залежності від обставин справи, що є відмінним від практики національних судів системи англо-американського (звичайного) права [141, с.110–140].

Описуючи найвищий стандарт доказування, МКС зазначає, що розумний сумнів не передбачає формалізму, не може ґрунтуватися на емоційних детермінантах як в бік співчуття, так і упередження. Розумний сумнів має відповідати усім постулатам логіки та здорового глузду, бути сформованим внаслідок наявних доказів у їх сукупності та взаємозв'язку [256, с. 87]. МКС також вказує на пов'язаність стандартів доказування із достатністю доказів, адже останні мають бути оцінені цілісно, разом у зв'язку з предметом доказування (спірним фактом) (*fact at issue*), а не кожного доказу окремо. Таким чином, коли на основі доказів, які були предметом дослідження, можна зробити лише один розумний висновок, який вважається доведеним (установленим) поза розумним сумнівом, то стандарт [255, п. 56]. Стандарт доказування «поза розумним сумнівом» означає, що осуд повинен мати місце лише тоді, коли всі розумні гіпотези, що є заснованими на поданих доказах, указують на винність [256, с. 87].

У застосуванні даного стандарту МКС також існують певні суперечності, які мають прояв у судовій практиці. Наприклад, у справі «Прокурор проти Жермена

Катанги» судді Судової палати МКС по-різному тлумачили застосування стандарту доказування «поза розумним сумнівом». Так, суддя Крістін ван дер Вінгарт зазначає, що, на її переконання, надані стороною обвинувачення, не встановлюють вини Ж. Катанги відповідно до указанного стандарту. Крім того, більшість суддів, на думку судді, неправильно застосували цей стандарт, оскільки ґрунтувалися на внутрішньому переконанні, яке не витримує тих вимог доведеності, які ставить стандарт «поза розумним сумнівом» [257, пп. 133, 172]. Надалі більшість згаданої Судової палати зазначила, що стандарт доказування «поза розумним сумнівом» не передбачає досягнення суддями абсолютної впевненості. На їхню думку, застосування згаданого стандарту до кожного наявного у справі доказу не відповідає вимогам Статуту [258, п. 4].

Окремо у цьому контексті доцільно навести позицію прокурора МКС у справі «Прокурор проти Мат'є Нгуджоло Чуї», де він зазначає, що стандарт доказування «поза розумним сумнівом», по-перше, не вимагає, щоб вини особи було встановлено поза будь-якими розумними сумнівами, по-друге, має наслідком ухвалення виправдувального вироку, якщо сумнів є справді обґрунтованим (розумним), тобто такий, який підтверджується матеріалами справи та сумісний з логікою та здоровим глуздом. Завданням Судової палати є детальне вивчення матеріалів та ухвалення рішення про наявність розумних сумнівів при оцінці доказів. Водночас стандарт доказування «поза розумним сумнівом» не дозволяє штучно створювати сумніви, які не впливають з матеріалів справи [259, п. 50]

Надалі Судова палата МКС надала низку роз'яснень щодо цього стандарту доказування. Так, було зазначено, що тягар доказування вини несе прокурор МКС, який має довести кожен елемент складу злочину поза розумним сумнівом [260]. Тому, як зазначила Апеляційна палата, стандарт доказування «поза розумним сумнівом» має бути застосований лише до тих фактів, які формують склад злочину та впливають на ступінь відповідальності особи [261, п. 22],[262, с.133–141].

Отже, у практиці МКС кримінальний стандарт доказування вимагає аби кожного елементу складу злочину було доведено поза розумним сумнівом, а

головним критерієм достатності – можливість зробити лише один розумний висновок на основі представлених доказів.

Підсумовуючи вищезазначене, можна стверджувати, що практика ЄСПЛ є причиною та орієнтиром застосування стандартів доказування для України, а напрацювання МКС – додатковою теоретичною базою для розуміння сутності найвищого стандарту доказування. Стандарти доказування є обов’язковою умовою забезпечення справедливого правосуддя, тому відповідна категорія продовжує розроблятися на доктринальному рівні усіх процесуальних галузей права, плідно використовуватися у судовій практиці та знаходити нормативне закріплення у процесуальних законах України, що буде детально проаналізовано у наступному підрозділі дослідження.

2.3. Імплементація стандартів доказування у вітчизняну процесуальну доктрину та практику

Глобалізаційні процеси та динамічність розвитку сучасного світу сприяють постійній зміні та удосконаленню його складових елементів. Акультурація та асиміляція цивілізацій на теперішній час є не дискусійно-теоретичними питаннями, а характерною ознакою ХХІ ст., що торкнулася правових систем світу, які активно обмінюються своїми надбаннями та досягненнями. Продуктом таких процесів є категорія «стандарту доказування» («standards of proof»), яка бере витоки з країн загальної системи права, а з плином часу перейшла у романо-германську правову сім'ю, проміжною ланкою між якими стали юрисдикційні органи міжнародного значення. Так, наша держава легалізувала можливість використання даної категорії внаслідок ратифікації Верховною Радою України 17 липня 1997 р. Конвенції про захист прав і основоположних свобод від 1950 р., окресливши рішуче прагнення забезпечити дотримання й реалізацію загальнолюдських цінностей в Україні [263].

Відомо, що положення Конвенції мають загальний характер, тому їх розуміння та застосування країнами-учасницями є неможливиим без аутентичного тлумачення Європейського суду з прав людини. Відповідно до ст. 46 Конвенції Українська держава визнала без спеціальної угоди (*ipso facto*) юрисдикцію Європейського суду з прав людини (далі за текстом – ЄСПЛ), і зобов'язалася привести правозастосовчу практику у повну відповідність із зобов'язаннями, які випливають з участі в Конвенції і протоколах до неї [264].

Надалі, 23 лютого 2006 р. було прийнято Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», ст. 2 якого закріплює обов'язковість таких рішень для виконання Україною [265]. Зазначене положення кореспондується з низкою національних правових актів, передусім зі ст. 9 Конституції України, відповідно до якої чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного

законодавства України [266]. Більше того, названим джерелам права має надаватися перевага перед нормами чинного українського законодавства [267].

Водночас, широкого обговорення набуло питання переліку рішень, що мають враховуватися українськими судами під час відправлення правосуддя, з огляду на наявність таких, що є ухваленими проти України або ухваленими проти інших держав. Стосовно рішень, ухвалених проти України, безсумнівно, існує обов'язок до виконання та застосування, що випливає зі змісту ратифікованої Конвенції та закріплено у раніше згаданому Законі України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [265]. У частині аналізу рішень, ухвалених проти інших держав, існують 2 точки зору: перша – такі рішення ЄСПЛ не мають обов'язкового значення для України [267, с. 72]; друга – усі без виключення рішення ЄСПЛ є обов'язковими до врахування країнами-учасниками [268, с. 6]. Варто погодитися з другою точкою зору, з огляду на таке: 1) суди зобов'язані застосовувати під час розгляду справ Конвенцію та практику Суду як джерело права (ст. 17 ЗУ «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [265]); 2) при посиланні на рішення та ухвали Суду необхідно використовувати переклади текстів, надрукованих у спеціальних виданнях, а в разі відсутності перекладу користуватися оригінальним текстом (ст. 18 ЗУ «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [265]); 3) відсутність забороняючих приписів у профільному законі щодо можливості посилатися на рішення проти інших країн у вітчизняній практиці [268, с. 6]; 4) наявність практики посилання ЄСПЛ на кейси проти інших країн під час розгляду справ проти України [269, с. 240]. Отже, українські суди повинні послідовно застосовувати усі види судових рішень ЄСПЛ незалежно від суб'єкта, проти якого їх ухвалено, а обов'язок щодо виконання судових рішень існує лише щодо тих, які постановлені проти України. При чому, «національні суди у разі застосування практики ЄСПЛ мають керуватися виключно виробленими ЄСПЛ усталеними критеріями застосовності тієї чи іншої статті Конвенції, а не критеріями тотожності обставин справи» [234, с. 231-238].

Попри те, що ЄСПЛ не може діяти *in abstracto*, розглядаючи правові системи країн-учасниць без заяви, безумовним визнається обов'язок держав належним чином реагувати на рішення ЄСПЛ у напрямку усунення або корекції факторів, які призвели до порушення прав і свобод людини у певних правових обставинах. Водночас, опосередкований вплив ЄСПЛ через конкретні рішення стосовно окремих країн призвів до гармонізації правових систем усіх держав-членів Ради Європи з положеннями Конвенції. Так, А.М. Терно виокремлює такі способи впливу рішень ЄСПЛ на правопорядок держав – учасниць: 1) необхідність виконання державою – учасницею юридично обов'язкових рішень ЄСПЛ може призвести до внесення змін до національного правопорядку; 2) через політичну відповідальність держави перед Радою Європи у випадках систематичного порушення Конвенції, які пов'язані з недосконалістю законодавства та правопорядку, про що свідчить практика ЄСПЛ; 3) через добровільне здійснення державою змін до законодавчих актів та інших заходів, необхідність яких випливає із рішень ЄСПЛ [264]. Саме завдяки такому впливові відбуваються позитивні зміни в національних правопорядках держав, що полягає у внесенні змін або створенні нових норм для заповнення прогалин в національному законодавстві з метою повного та всебічного захисту прав і свобод людини і громадянина. У результаті, процесуальна доктрина отримала нове для вітчизняних реалій поняття «стандартів доказування», процес імплементації якого триває й досі.

Місце стандартів доказування у правовій системі України розглядалося у попередньому підрозділі (1.3), де було встановлено, що вони є об'єктивуючим інструментом доповнення вітчизняної концепції оцінки доказів суддею за внутрішнім переконанням, а саме у частині вирішення питання достатності належних, достовірних і допустимих доказів у їх взаємозв'язку. У названому контексті варто ще раз наголосити, що концепція внутрішнього переконання завжди була предметом обговорення не тільки на доктринальному, а й на рівні судової практики, проаналізувавши яку, Є.М. Смичок виокремив такі підходи до її розуміння: 1) є обов'язковою умовою встановлення об'єктивної істини у справі; 2) є принципом оцінки доказів; 3) відображає ставлення судді до обставин справи,

зумовлене дослідженням доказів; 4) є критерієм оцінки доказів; 5) є результатом оцінки доказів [270, с. 214-220].

У рамках першого підходу показовою є Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду у справі № 0940/1392/18 від 04.09.2019 р., де «обов'язковою умовою встановлення істини у справі» зазначено формування внутрішнього переконання судді, заснованого на дослідженні доказів [248]. Практика цього суду послідовно посиляється на формулювання «об'єктивної істини», встановлюючи яку можна реалізувати завдання адміністративного судочинства [271; 272; 273]. Водночас, варто наголосити, що навряд чи йдеться про встановлення об'єктивної (матеріальної) істини, а радше формальної (процесуальної), що представлена концепцією конвенційної істини (істини за угодою) [274, с.198-201]. Сутність конвенційної або, як її називають, конвенціональної істини при ухваленні судового рішення полягає в тому, що вона не ставить недосяжну мету досягнути вичерпну картину об'єктивної реальності, а вимагає виявити наперед узгоджений формат істини, що буде актуальною за певних обставин або, інакше кажучи, у кожному окремо розглянутому юридичному кейсі [274, с. 62-78; 275]. Прагнення встановити істину в умовах переходу до концепції вірогідності судового рішення, радше виступає як найвища мета і ціль на яку варто рівнятися. Принагідно ж стандартів доказування можна стверджувати, що вони є проявом конвенційної істини, адже передбачають існування попередньої домовленості учасників шукати істину до встановленої межі: чи то найнижчої, чи то найвищої.

Водночас, саме стандарти доказування є проявом переходу від категорії «абсолютної істини» до «вірогідності» у вітчизняній процесуальній доктрині, що зробило можливим визнання допущення судових помилок під час ухвалення судового рішення. Варто додати, що в період панування радянської державної ідеології право громадян на захист своїх суб'єктивних прав і свобод у суді практично не забезпечувалося, адже визнання самого факту порушень такого виду руйнувало міф про «найдемократичніше» ефективне радянське державне управління [276, с. 24]. В цей же час судові рішення мало священний та сакральний

сенс, будучи джерелом установленної абсолютної істини, що не може містити помилки. За великим рахунком, вимога до судового рішення бути ухваленим на підставі досягнення певного рівня вірогідності відносно нещодавно проникла у правову доктрину та закріпилася у нормативно-правових актах. Як наслідок, природа судового рішення змінила свою якісну характеристику в бік визнання можливості допущення судових помилок з огляду на об'єктивну неможливість безкінечно довго збирати, закріплювати та досліджувати докази в силу обмежених фінансових та часових ресурсів [27; 278, с. 83-91]. Водночас, стандарти доказування стали додатковим способом виправлення або, іноді, недопущення судових помилок на ранніх стадіях адміністративного судочинства, окрім уже існуючої процедури перегляду судового рішення судами вищих інстанцій [279, с. 82-91].

Другий підхід, у рамках якого внутрішнє переконання розглядається як принцип оцінки доказів, представлений у постанові Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду у справі № 813/186/17 від 06.02.2020 р. і полягає в тому, що суддя самостійно вирішує питання щодо достовірності і достатності доказів для ухвалення рішення [280]. Третій підхід під «внутрішнім переконанням» розуміє «ставлення суду до обставин справи, що ґрунтується на доказах» [281]. Останні два підходи представлені у дослідженні, здійсненому суддею К.С. Пащенко, за яким внутрішнє переконання розглядають як критерій оцінки доказів та як результат такої оцінки [282, с. 40].

Ще один підхід до розуміння внутрішнього переконання «як аналогу стандарту доказування» у вітчизняному судочинстві пропонується Д.Д. Луспеником [283]. Прихильником такого підходу також є Ю.І. Полюк, який, закріплюючи за внутрішнім переконанням статус стандарту доказування при оцінці доказів, що притаманний романо-германській системі права, указує на значно вищий ступінь суб'єктивізму означеної категорії, аніж в англо-американській аналогії «стандартів доказування», надаючи перевагу останньому [284, с. 3]. Як видається, така позиція є хибною, адже означені категорії не є взаємовиключними, як зазначалося раніше, а навпаки – гармонічно доповнюють

одна одну. Так, навіть з використанням стандартів доказування, у судді все одно формується внутрішнє переконання, процес появи якого, однак, стає більш передбачуваним для інших суб'єктів, адже критерії достатності доказів відповідають ustalеним кількісним та якісним показникам, що можна перевірити. Інакше кажучи, стандарти доказування не є антагоністами внутрішнього переконання як прояву свавільного суб'єктивізму, вони радше підвищують ступінь його об'єктивізації і підвищують рівень довіри до судового рішення.

Окрім звернення на рівні національної судової практики до поняття «внутрішнє переконання», є непоодинокі випадки посилання до категорії «стандартів доказування», що за спостереженням судді К.М. Пількова не так давно почала відображатися в теорії процесу і застосовуватися судами [285]. У свою чергу, суддя Р.Ф. Ханова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду підкреслює, що «стандарти доказування є складовою будь-якої судової доктрини» [286, с. 142]. У Постанові від 29.01.2021 р., зазначено, що «використання стандартів доказування під час судового провадження є необхідною умовою для реалізації справедливого правосуддя, складовими якого також виступають принцип змагальності та обов'язок уникнення формального підходу до розгляду кожної конкретної справи» (п. 8.12–8.20) [287]. У постанові КГС ВС від 25 червня 2020 р. у справі № 924/233/18 йдеться про те, що важливим елементом змагальності процесу є стандарти доказування – спеціальні правила, якими суд має керуватися при вирішенні справи. Ці правила дають змогу оцінити, наскільки вдало сторони виконали вимоги щодо тягара доказування і наскільки вони змогли переконати суд у своїй позиції, що робить оцінку доказів більш алгоритмізованою та обґрунтованою. Отже, можна із впевненістю стверджувати, що українські суди, дотримуючись обов'язку наслідувати Практику ЄСПЛ, активно використовують категорію стандартів доказування при оцінці доказів за внутрішнім переконанням з метою досягнення цілей Конвенції.

Водночас, ступінь розроблення проблематики стандартів доказування на доктринальному рівні різниться залежно від процесуальної галузі права. Існуючі відмінності розроблення проблематики стандартів доказування, описаній у

підрозділі 1.3 дослідження, можливо пояснити через нормативне закріплення, а точніше момент появи стандарту доказування у профільному законі.

Найпершим стандартом доказування, що отримав нормативне закріплення у ч. 2 ст. 17 Кримінального процесуального кодексу України є стандарт «поза розумним сумнівом», як поріг впевненості, якого повинен досягти суддя аби призначити покарання у вигляді позбавлення волі [288].

Згодом, а саме у 2019 р., Господарський процесуальний кодекс України отримав трансформовану назву ст. 79 «Вірогідність доказів» [289], яка за змістом відповідає стандарту доказування «вірогідність доказів» або «баланс вірогідностей», вимагаючи співставляти судом «версії» сторін, про що зазначено також у Постанові КГС ВС від 25 червня 2020 р. у справі № 924/233/18 [290], тобто із введенням у дію стандарту доказування, як зазначає суддя Касаційного господарського суду Ю.Я. Чумак, «необхідним є не надати достатньо доказів для підтвердження певної обставини, а надати саме ту їх кількість, яка зможе переважити доводи протилежної сторони судового процесу» [291]. Варто також зазначити, що у п.п. 3,4 ч. 4 ст. 238 ГПК України встановлено вимоги до структури судового рішення, мотивувальна частина якого має містити висновок суду про те, яка обставина, що є предметом доказування у справі, визнається судом встановленою або спростованою з огляду на більшу вірогідність відповідних доказів, а також мотиви визнання одних доказів більш вірогідними щодо кожної обставини, яка є предметом доказування [289]. Такі законодавчі положення є відображенням послідовного законодавчого підходу до імплементації стандартів доказування у відповідний процесуальний кодекс.

На відміну від КПК України та ГПК України, в яких закріплено типовий стандарт доказування для всієї галузі, у ЦПК України та КАС України на теперішній час можна констатувати фіксацію на нормативному рівні стандарту доказування «баланс вірогідностей» принагідно лише однієї категорії справ [292; 293]. При чому, вибір стандарту доказування у цьому випадку відображає усталену практику ЄСПЛ, а точніше правову позицію, викладену у справі «Балсамо проти Сан-Марино» (*Balsamo v. SanMarino*) № 20319/17 та № 21414/17 від 8 жовтня

2019 р., у контексті тотальної боротьби з корупцією, незаконним збагаченням і відмиванням коштів, отриманих злочинним шляхом. У рамках поточної справи заявниця звернулася до ЄСПЛ з метою поновлення порушеного права на захист власності, з огляду на арешт та конфіскацію 1,9 млн євро з її рахунку з підстави проведення розслідування проти її батька щодо крадіжки на загальну суму 750000,00 євро. Однак, ЄСПЛ встановив, що таке грошове стягнення не мало на меті покарання, а було запобіжним заходом щодо подальшого розпорядження коштами, які мали кримінальне походження. У результаті, Суд використав стандарт доказування «баланс ймовірностей» або «високої ймовірності» щодо встановлення незаконної природи походження активів, який у поєднанні з нездатністю власниці довести протилежне, сприяв підтвердженню законності видання наказу про конфіскацію [294]. Отже, попри визнання ЄСПЛ непорушності права власності як фундаментального принципу правової держави, у його практиці є випадки, коли такі обмеження є законним і не порушують принципу пропорційності [295].

З урахуванням зазначеного, у ч. 4 ст. 89 ЦПК України закріплено стандарт доказування «баланс вірогідностей» щодо справ про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави, у такій редакції: «суд виносить рішення на користь тієї сторони, сукупність доказів якої є більш переконливою порівняно з сукупністю доказів іншої сторони» [292]. Водночас, КАС України було доповнено ч. 6 ст. 283⁻¹, яка містить таке правило: «суд ухвалює рішення на користь тієї сторони, сукупність доказів якої є більш переконливою порівняно із сукупністю доказів іншої сторони» [293].

Однак, варто зазначити, що не тільки європейська практика, але й внутрішньодержавні обставини змусили законодавця врегулювати законодавство про санкції, за яким було закріплено стандарт «баланс вірогідностей» при оцінці доказів, зокрема в адміністративному процесі. Президент України В.О. Зеленський 12 травня 2022 р. підписав Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення ефективності санкцій, пов'язаних з активами окремих осіб», що набув чинності 24.05.2022 р. [296]. Цей нормативно-

правовий акт вніс зміни до ст. 20 КАС України, визначивши підсудність Вищому антикорупційному суду України справ про застосування санкцій передбачених п.1 ч. 1 ст. 4 ЗУ «Про санкції» [297]. Статтю 22 КАС України також було доповнено ч. 5, яка уповноважила Вищий антикорупційний суд України вирішувати адміністративні справи щодо застосування санкцій як суд першої інстанції. Було встановлено правила перегляду судових рішень Вищого Антикорупційного суду його Апеляційною палатою як судом апеляційної інстанції. Серед іншого, вищезгаданий нормативно-правовий акт доповнив другий розділ Кодексу адміністративного судочинства України ст. 283⁻¹ «Особливості провадження у справах про застосування санкцій», встановивши правила розгляду окремої категорії термінових адміністративних справ [297].

Перш, ніж перейти до аналізу вищезазначеної статті, варто більш детально розглянути ЗУ «Про санкції» в редакції від 24.05.2022 р. Історично цей правовий акт було підписано 14 серпня 2014 р. попереднім Президентом України П.О. Порошенко в умовах незаконної анексії АР Крим та початком АТО на сході України. Санкції, що відповідно до ст. 1 Закону містять у собі спеціальні економічні та інші обмежувальні заходи, стали необхідним інструментом для реагування на наявні та потенційні загрози національним інтересам та національній безпеці України. Відповідно до ст. 3 Закону однією з підстав застосування санкцій є «дії іноземної держави, іноземних юридичних чи фізичних осіб, які створили реальні та/або потенційні загрози національним інтересам, національній безпеці, суверенітету і територіальній цілісності України» [297]. Нині ж введення режиму воєнного стану в Україні у зв'язку зі збройною агресією РФ створило нагальну потребу більш детального регулювання процесуальної реалізації наявних приписів позитивного права, що, власне, і призвело до ухвалення Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення ефективності санкцій, пов'язаних з активами окремих осіб» [132, с.90 –102].

Отже, з розумінням конкретних політичних передумов стає очевидним бажання законодавця удосконалити процесуальний аспект санкційного законодавства, що знайшло вияв у вже згаданій вище ст. 283⁻¹ КАС України

«Особливості провадження у справах про застосування санкцій». Ця стаття визначає порядок подання і зміст позовної заяви щодо санкцій, порядок та строки розгляду судом відповідної категорії справ. І найважливішою новелою, в контексті досліджуваної проблематики, стало закріплення формулювання «більш переконливо» у ч. 6 ст. 283⁻¹ КАС України, яке є аналогом стандарту доказування «баланс вірогідностей».

Використовуючи «баланс вірогідностей», суд оцінює достатність усіх попередньо відібраних належних, допустимих і вірогідних доказів у їх взаємозв'язку, аби проаналізувавши таку [125, с. 70-78] сукупність доказів, представленою кожною зі сторін, виявити більш переконливу версію подій, що і є передумовою ухвалення законного, обґрунтованого та справедливого судового рішення. Формулювання «більш переконливо», зокрема в адміністративному процесі, є індикатором мінімальних доказових зусиль сторін аби довести наявність (відсутність) підстав для прийняття відповідного судового рішення.

Варто звернути увагу на місце закріплення стандарту доказування у процесуальних кодексах України, що також має відмінності. Наприклад, КПК України закріпив стандарт «поза розумним сумнівом» у Главі 2 «Засади кримінального провадження», що є частиною Розділу 1 «Загальні положення». У свою чергу, ЦПК та ГПК України закріпили стандарт доказування «вірогідність доказів» у Главі 5 «Докази та доказування», що є складовою Розділу 1 «Загальні положення» із суттєвою різницею: у першому випадку існуючу ст. 89 ЦПК України «Оцінка доказів» була доповнена ч. 4, що ввела категорію «стандарту доказування» принагідно однієї категорії справ, а у другому – ст. 79 ГПК України є новоствореною статтею під назвою «Вірогідність доказів», що поширила дію на всі правовідносини у кодексі. У КАС України категорія стандарту доказування віднайшла свою закріплення у ст. 2 параграфу 2 «Розгляд окремих категорій термінових адміністративних справ» Глави 11 «Особливості позовного провадження в окремих категоріях адміністративних справ» Розділу 2 «Позовне провадження».

У результаті, відмінним, у порівнянні з кримінальним та господарським процесуальними кодексами, є нормативне закріплення (масштаб поширення) стандарту доказування у ЦПК України та КАС України, адже «баланс вірогідностей», за логікою законодавця, поширюється виключно на справи про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави в рамках цивільного провадження та категорію справ про санкції в рамках адміністративного процесу відповідно. Отже, місце і масштаб нормативного закріплення стандартів доказування у процесуальних законах різняться, що йде у розріз із практикою уніфікованого врегулювання спільних інститутів у межах існуючих кодексів. Так, наприклад, вимогу оцінювати докази за внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному, об'єктивному та безпосередньому дослідженні наявних у справі доказів, відображено у ч. 1 ст. 89 ЦПК України, ч. 1 ст. 86 ГПК України, ч. 1 ст. 94 КПК України та ч. 1 ст. 90 КАС України. Тому, пропонується не порушувати традицію гармонізованого врегулювання спільних правових положень в усіх чинних процесуальних кодексах, закріпивши вимогу щодо використання стандартів доказування під час оцінки достатності доказів у їх взаємозв'язку за внутрішнім переконанням у вищеназваних статтях відповідних кодексів.

Принагідно ЦПК та КАС України постає питання щодо причин закріплення найнижчого стандарту доказування лише за однією категорією справ, адже у відповідних процесуальних правовідносинах фігурування «балансу вірогідностей» є аксіоматичним, що не оспорується ані вітчизняними, ані зарубіжними вченими та прямо відображено у практиці ЄСПЛ [298, с. 136-139]. Тому, вищенаведена позиція законодавця у вигляді непоширення за замовчуванням стандарту доказування «баланс вірогідностей» як типового для цивільного та адміністративного процесів виглядає нелогічною та непослідовною у контексті національної правової доктрини та обов'язку наслідувати практику ЄСПЛ. Різниця між названими приватним і публічним процесами полягає, хіба що, у частоті (процентному відношенні) використання «балансу вірогідностей»: у цивільному процесі випадки його застосування однозначно будуть перевищувати

адміністративний, і, в першу чергу, з огляду на відмінну природу окремих правових наслідків.

Однак, такий стан речей зовсім не означає, що типовий стандарт доказування для них буде відмінним, адже, виключення із загального правила є лише ще одним підтвердженням такого правила. Пам'ятаючи також про обов'язок наслідувати практику ЄСПЛ та потенційну можливість перегляду Судом рішень, постановлених в Україні, логічним є збереження єдиного підходу до нормативного закріплення стандартів доказування для уникнення труднощів у подальшій оцінці справедливості вітчизняного судового рішення міжнародним юрисдикційним органом. Тому, з огляду на те, що міжнародна судова установа не розрізняє у своїй діяльності цивільний та адміністративний процеси, закріплюючи за ними один і той самий стандарт доказування за замовчуванням – «баланс вірогідностей», ідентичний підхід має забезпечуватися і в українській процесуальній доктрині.

Отже, існує об'єктивна необхідність послідовного і уніфікованого відображення положення про стандарти доказування у цивільному та адміністративному процесах, який не повинен обмежуватися нормативним закріпленням типового стандарту доказування лише за однією з багатьох категорій справ, формуючи хибне уявлення про такий стандарт як нетиповий (рідкісний) для названих процесів.

Загалом, у теорії обов'язок вибору належного стандарту доказування може покладатися на 3-х різних суб'єктів: законодавця, судову практику або окремого суддю. Причому, разом з обов'язком підбору належного доказування переходить і відповідальність за розподіл судових помилок. Стосовно управління судовими помилками, суб'єкт, на якого покладено обов'язок обрати стандарт доказування, повинен прагнути не допустити або мінімізувати їх, що реалізується: 1) як бажання допустити один вид помилки аби зменшити вірогідність допущення іншого виду; 2) як бажання не надавати пріоритетного значення жодному виду помилки. Перший варіант є притаманним кримінальному процесові, де діє найвищий стандарт доказування, який вимагає від сторони обвинувачення виконати тягар доказування на рівні «поза розумним сумнівом» аби точно виключити варіант засудження

невинної особи. Другий варіант є типовим для використання під час розгляду цивільних, господарських та адміністративних справ, де шанси помилитися є однаковими щодо обох сторін, адже відсутні стигматизуючі наслідки є тотожними кримінальному процесу [299].

Як вже було зазначено, якщо стандарт доказування наперед встановлений (законодавцем або практикою судів), то він має назву «нормативний», а якщо його вибір кожного разу залишається на розсуд судді – «позитивний» [300, с. 403-408]. Безумовно, як нормативний, так і позитивний спосіб закріплення стандарту доказування мають свої переваги та недоліки. Іноді суддя не здатен діяти об'єктивно в силу різноманітних причин (когнітивні помилки, корупційні чинники), а законодавець чи узагальнена практика судів має більший шанс уникнути такого недоліку. У той же час, саме суддя є єдиним, хто здатен у кожній справі найбільш ретельно дослідити і врахувати всі індивідуальні обставини, обравши найдоречніший стандарт доказування, а законодавцеві важко проявити ідентичну гнучкість. Однак, незважаючи на вищезазначені складнощі, в Україні можна констатувати процес переходу від домінування позитивного (на розсуд кожного окремого судді) до нормативного закріплення стандарту доказування (наперед визначений законодавцем або узагальнюючою практикою судів) в адміністративному судочинстві.

Оскільки, стосовно подальшого волевиявлення законодавця в рамках адміністративного процесу, зокрема в частині тенденції нормативної фіксації стандартів доказування, видається за можливе спрогнозувати щонайменше три варіанти розвитку подій: 1) загальну частину КАС України буде доповнено статтею, що урегульовує питання поняття та видів стандартів доказування, які можуть використовуватися суддею під час оцінки достатності усієї сукупності доказів у їх взаємозв'язку за внутрішнім переконанням; 2) за кожною категорією справ буде закріплено свій власний нормативний стандарт доказування; 3) поєднання першого та другого варіантів: одночасне створення загальної статті із ситуативним нормативним регулюванням виключень із загального правила на рівні окремих статей (наприклад, встановлення стандарту «баланс вірогідностей» як

типового стандарту з одночасним закріпленням варіацій проміжного («зрозумілі та переконливі докази») або найвищого («поза розумним сумнівом») стандартів доказування в окремих категоріях справ, де наслідки для сторони можуть мати більш обтяжливий характер, аніж зазвичай [298, с. 168-174].

Втім, видається утопічною віра в можливість здійснити виключно нормативний спосіб закріплення стандартів доказування, як і неправильним є залишення стандарту в неартикульованому вигляді, тому перевагу необхідно надати останньому з вищеназваних варіантів, адже лише змішана модель правового регулювання, яка передбачає законодавче закріплення стандартів доказування по найбільш типовим або виключним категоріям справ із залишенням місця для суддівської дискреції, в рамках якої суддя здатен як обґрунтовано відступати від нормативного стандарту, так і самостійно його обирати залежно від специфічних обставин у справі, здатна нівелювати потенційні недоліки кожної з них.

Таким чином, поєднання нормативного та позитивного регулювання стандартів доказування в адміністративному процесі утворює своєрідний баланс, адже, з одного боку, законодавець звужує суддівські дискреційні повноваження за їх вибором шляхом попереднього закріплення на основі незаангажованого прорахунку потенційної корисності наслідків для сторін. Недоліком такого підходу є неможливість швидкої кореляції стандарту відповідно до специфічних обставин. З іншого боку, у попередньо не врегульованих справах на суддю, разом із перекладенням ризику управління помилками допущених у бік кожної зі сторін, покладається обов'язок обрати стандарт доказування, що здатен найбільш точно відобразити рівень серйозності поточних обставин адміністративної справи. Недоліком покладання на суддю обов'язку самостійно обрати стандарт доказування є ризик застосування відмінних стандартів у тотожних обставинах, адже важко нівелювати початково різне представлення про вірогідність досліджуваних обставин через неоднаковий життєвий досвід, професійну деформацію та ряд потенційних когнітивних помилок [301; 302, с. 312-319]. Так само не варто виключати потенційну можливість впливу сторін на суддю або упереджене ставлення останнього, яке не завжди вдається подолати. Наприклад, у

кримінальному провадженні існує термін «апріорна судимість», що описує можливість підсвідомого використання суддею нижчого стандарту доказування до обвинуваченого через його сумнівну біографію. У рамках адміністративного процесу суддя також може покладатися на попередній досвід розгляду справ і вважати недостатню сукупність доказів такою, що свідчить про наявність доказуваних обставин.

Отже, суддівська дискреція по визнанню достатності усієї сукупності доказів у їх взаємозв'язку в адміністративному судочинстві має бути обмеженою низкою наперед закріплених нормативних стандартів доказування. Вибір відповідного обставинам стандарту доказування у випадках відсутності його законодавчої фіксації суддя повинен здійснювати, наслідуючи узагальнюючу практику судів. Наявна узагальнююча судова практика має чітко та послідовно роз'яснювати випадки застосування того чи іншого стандарту доказування за існуючих обставин. Причому, саме формування усталеної практики з використання певного стандарту доказування у конкретній категорії справ має призводити до подальшого нормативного закріплення у відповідному процесуальному кодексі. У разі необхідності видозміни (відступу) від наперед встановленого стандарту доказування в законодавстві або судовій практиці, суддя має надавати обґрунтовані мотиви, зокрема шляхом посилення на нетипові індивідуалізовані обставини справи.

На теперішній час, у цивільному та адміністративному процесах є відсутнім нормативно визначений стандарт доказування, який стосувався би всієї галузі, проте реалізованим є фрагментарне закріплення стандарту «баланс вірогідностей» для окремої категорії справ. Такий стан речей знаменує перехід від позитивного до нормативного способу правової регламентації стандартів доказування в рамках адміністративного процесу та відкриває шлях для подальшої правотворчої активності, вимагаючи створити систему стандартів доказування для кожної галузі аби гарантувати дотримання прав і свобод, передбачених Конвенцією. Інакше кажучи, нині позитивний стандарт, який протягом тривалого часу складався стихійно на практиці, внаслідок практичної діяльності судів, підлягає

переосмисленню із його одночасним переведенням до сфери нормативного, законодавчо закріпленого та артикульованого стандарту. Причому, неможливо виключити варіант, що перший час стихійно сформовані стандарти доказування можуть йти у розріз з нормативно закріпленими. Такий стан речей стане підставою перегляду судових рішень у частині правильної оцінки достатності усієї сукупності належних, допустимих і достовірних доказів у їх взаємозв'язку вищими інстанціями, що забезпечить у подальшому підвищення рівня уніфікації судової практики та збільшення рівня довіри до судової системи.

Однак, у будь-якому випадку, аби провести нормативне закріплення системи стандартів доказування в адміністративному процесі, необхідно виявити особливості їх застосування у відповідній сфері судочинства, що буде проаналізовано у наступному розділі дослідження.

РОЗДІЛ 3

ГРАДАЦІЯ (ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ) СТАНДАРТІВ ДОКАЗУВАННЯ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ ПРОЦЕСІ

3.1. Особливості застосування стандартів доказування в адміністративному процесі

Як було встановлено у попередніх розділах дослідження, стандарти доказування є обов'язковим інструментом оцінки достатності усієї сукупності належних, достовірних, допустимих доказів суддею у їх взаємозв'язку, а також є категорією міжгалузевого значення для всіх процесуальних галузей права і відповідної процесуальної діяльності судів. Саме тому, як зазначає П.М. Рабінович принагідно міжнародних стандартів доказування: «(вони) відіграють орієнтуючу та юридично-регулюючу роль, а отже їх тлумачення в рамках окремих галузей повинне бути відносно уніфікованим» [303, с. 19-29].

Попри це, важко уявити відсутність особливостей застосування стандартів доказування принагідно адміністративного судочинства. Більше того, лише із їх (особливостей) виявленням та подальшим урахуванням видається за можливе розроблення надійної та корисної у прикладному сенсі системи стандартів доказування для цілей адміністративного процесу, зокрема «балансу вірогідностей», «зрозумілих та переконливих доказів» та «поза розумним сумнівом» разом із формуванням уніфікованого змістовного наповнення та встановлення випадків використання кожного з названих видів.

Загалом, саме від виняткових рис адміністративного процесу залежатимуть виявлені особливості застосування стандартів доказування у ньому. Такими рисами адміністративного процесу є характеристики, що вирізняють його серед інших процесів. Поміж іншого, важливим є одночасне порівняння окремих особливостей використання стандартів доказування у адміністративному процесі та у країнах автентичного походження категорії стандартів доказування.

Варто зазначити, що неврахування специфічних рис адміністративного судочинства при формуванні знання про особливості застосування стандартів доказування, здатне призвести до ухвалення необґрунтованих судових рішень, які порушуватимуть єдність судової практики і не відповідатимуть міжнародним зобов'язанням. Так чи інакше, саме вибір невідповідного обставинам стандарту доказування і проведення на його основі оцінки достатності доказів у їх взаємозв'язку має тягнути за собою скасування чи зміну судового рішення в адміністративному процесі [304, с. 139-142]. Таким чином, вибір правильного стандарту доказування економить процесуальні ресурси щодо перегляду судових рішень та збільшує рівень довіри до судової влади саме за рахунок недопущення адміністративним судом судових помилок під час оцінки доказів [305, с. 34]. Під судовою помилкою В. Лук'яненко розуміє «негативний результат діяльності адміністративного суду (судді, колегії суддів) або іншого учасника розгляду справи, який полягає у відхиленні від установленого процесуального порядку, або неправильному застосуванні норм матеріального законодавства, або іншому допущеному порушенні, яке ускладнює або унеможлиблює досягнення мети процесуального порядку вирішення конкретної справи адміністративної юрисдикції» [306, с. 111-114].

Так, дослідник виокремлює наступні причини допущення судових помилок: 1) помилкові дії самого суду; 2) не усунення судом помилок, допущених учасниками процесу (наприклад, у рамках ст. 63 КАС України секретар судового засідання допустив помилку при оформленні матеріалів адміністративної справи, що вплинуло на не проведення необхідних процесуальних дій, які суддя не зміг виявити); 3) внаслідок неналежної оцінки доказів відповідно до критеріїв належності, достовірності, допустимості та достатності [306, с. 114-117]. Таким чином, судова помилка пов'язана з неналежною оцінкою доказів, у частині критерія достатності, напряду залежить від обраного стандарту доказування, який повинен враховувати не лише обставини справи, але й віддзеркалювати особливості усього адміністративного процесу.

Судові помилки можна поділити в залежності від правових наслідків на:

1) ті, що тягнуть скасування чи зміну судового рішення; 2) ті, що не тягнуть скасування чи зміну судового рішення. До помилок, які призводять до скасування судового рішення, належать: а) ті, що стосуються порушення вимог законності і обґрунтованості судових рішень; б) ті, що порушують єдність судової практики та міжнародні зобов'язання України. До другого виду судових помилок відносять: а) ті, що можуть бути усунені судом, який прийняв рішення; б) ті, що стосуються порушення норм процесуального законодавства [306, с. 114-117].

Спираючись на вищезазначену класифікацію, можна стверджувати, що вибір невідповідного обставинам (завищеного або недостатньо високого) стандарту доказування є таким видом судової помилки, яка тягне скасування чи зміну судового рішення внаслідок порушення вимог законності і обґрунтованості, а також єдності судової практики та міжнародних зобов'язань України, адже саме від того, який стандарт доказування обрано судом і залежатиме резолютивна частина рішення. Ілюстрацією вищенаведеної тези є використання «балансу вірогідностей» судом першої інстанції (суддя Тернопільського міськрайонного суду від 24.01.2019 р.) та «поза розумним сумнівом» при апеляційному перегляді справи № 607/3973/18 від 28.05.2019 р., що призвело до скасування рішення суду першої ланки, який використовував нижчий стандарт доказування. Поточний кейс більш детально буде розглянуто далі у цьому розділі.

Таким чином, розуміючи усю важливість вірного обрання стандарту доказування, перейдемо до встановлення особливостей самого адміністративного процесу, як середовища подальшої імплементації нормативно закріпленої системи стандартів доказування.

Першою особливістю, у порівнянні з країнами англо-американської системи права та кримінальним процесом, є суб'єктний склад осіб, уповноважених застосовувати стандарти доказування під час оцінки доказів. Зважаючи на відсутність інституту присяжних в адміністративному процесі, єдиним суб'єктом, який користується стандартами доказування, є суд, що представлений професійним корпусом суддів, для яких і має бути створено уніфіковану та законодавчо

врегульовану систему стандартів доказування, а також передбачено випадки та межі дискреційних повноважень по вибору відповідного обставинам стандарту доказування у випадках відсутності його нормативної фіксації. У зв'язку із цим першою особливістю застосування стандартів доказування в адміністративному процесі є моносуб'єктність, під якою варто розуміти, що ані прокурор, ані присяжні не є присутніми у даному процесі як особи, що здійснюють владну оцінку доказів, тому згідно зі ст. 3 КАС України лише суддя або колегія суддів обирають і застосовують нормативний або позитивний стандарти доказування.

Друга особливість – це процесуальна форма судочинства, яка за визначенням А.Б. Грищук та Н.Я. Лепіш є «встановлений законом порядок розгляду та вирішення справ» [307]. Адміністративно-процесуальна форма судочинства виникла в результаті формування самостійного галузевого закону та кристалізації власного предмета регулювання, а саме «захисту в адміністративних судах прав, свобод та охоронюваних законом інтересів фізичних і юридичних осіб від неправомірних рішень та дій (бездіяльності) наділених владою суб'єктів публічного права» [308, с. 31]. Процесуальну форму адміністративного судочинства характеризує «правотворчий процес, зумовлений волею законодавця та рішенням суду, спрямований на застосування при вирішенні публічно-правового спору процесуальної процедури» [308, с. 31-32], відмінної від загальної, яка має специфічні риси, породжені категорією справи, складністю та суб'єктом звернення [91]. Форма процесу визначає хід розгляду справи та доказову активність сторін. Так, наприклад, змагальна форма в чистому вигляді притаманна цивільному та господарському судочинству, що підтверджується Постановою КГС ВС від 14.12.2018 у справі № 914/809/18, яка містить такі роз'яснення: «суд не може збирати докази, що стосуються предмета спору, з власної ініціативи, крім витребування доказів судом у випадку, якщо він має сумніви у добросовісному здійсненні учасниками своїх процесуальних прав або виконання обов'язків щодо доказів, відповідно до ч. 4 ст. 74 ГПК України» [309]. Отже, змагальна форма судочинства покладає тягар доказування переважно на сторони, за виключенням окремих конкретно визначених випадків. Напроти, в адміністративному процесі діє

змішана форма, яка, попри звичну активність сторін, наділяє суд можливістю за власною ініціативою або клопотанням учасників витребувати докази, частково впливаючи на перебіг справи та виконуючи, так звану, «інквізиційну функцію» [280, с. 70-80]. У цьому контексті суд частково сприяє виконанню тягара доказування стороною, внаслідок передбаченої у нього можливості витребувати докази. Саме внаслідок панування змішаної форми процесу діє галузевий принцип офіційного з'ясування обставин у справі, згідно з яким суд займає відносно активну позицію при обмеженій змагальності сторін. У своєму дослідженні О.В. Кротюк принцип офіційного з'ясування позначає як: «формально визначену і юридично закріплену сукупність основоположних ідей і положень, які характеризують активну участь суду в стимулюванні сторін до подання доказів у справі, а також здійснення безпосереднього виявлення та витребування доказів, що мають значення для встановлення істини у справі та прийняття законного й обґрунтованого рішення» [310, с. 7]. Н.Б. Писаренко, А.М. Школик, І.М. Балакарева розглядають принцип офіційного з'ясування всіх обставин у справі як нерозривно пов'язаний із принципами змагальності сторін та диспозитивності, що позначається на їх проявах у розглядуваному судовому процесі [311, с.17]. Принагідно зазначити, що принцип «офіційного з'ясування всіх обставин у справі» розуміють також як галузеве уточнення більш широкої за змістом ст. 129 Конституції України, в якій вказано, що «суддя, здійснюючи правосуддя, є незалежним та керується верховенством права» [312, с. 112]. Так, якщо аналогічний принцип теоретично включити до цивільного або господарського процесу, то фундаментальні вимоги щодо неупередженості та незацікавленості судді у ході судового розгляду було б неодмінно порушено, а такі принципи як змагальність та диспозитивність втратили своє первісне значення [313, с. 113]. Прикладне вираження цього принципу полягає у таких процесуальних можливостях суду, як: зміна предмета чи основи позову в інтересах фізичної або юридичної особи, витребування необхідних доказів на всіх стадіях адміністративного судочинства, контроль за розпорядчими діями сторін, забезпечення проведення примирних процедур, прийняття примусових заходів стосовно учасників процесу та інших

осіб, зокрема обмеження виступів, зобов'язання про явку, примусовий привід, винесення окремих ухвал [313, с. 159].

Третьою особливістю, яка безумовно пов'язана з попередньою, є імперативно-диспозитивний метод правового регулювання, який також є притаманним цивільному та господарському судочинству, проте більшою відсотковою часткою імперативності наділений саме адміністративний процес. Переважання імперативного методу має прояв у широких повноваженнях суду щодо самостійного збирання доказів, вжиття заходів забезпечення позову та застосування заходів процесуального примусу. Із вищеназваних рис адміністративного процесу випливає друга особливість застосування стандартів доказування у ньому: адміністративний суд впливає на можливість виконання стандарту доказування стороною. Отже, адміністративний суд є єдиним суб'єктом, що не лише обирає, застосовує та вимагає від сторін досягти обумовлений обставинами справи стандарт доказування, але й сприяє його виконанню, внаслідок наявних у нього імперативних повноважень, зокрема щодо збирання і витребування доказів.

Четвертою особливістю адміністративного процесу є наявність публічно-правового спору, невід'ємними складовими якого є два елементи: суб'єкт владних повноважень та публічний інтерес [314, с. 50–57; 315, с. 306–309; 316, с. 43–50]. У п. 1 ч.1 ст. 4 КАС України під адміністративною справою розуміється переданий на вирішення адміністративного суду публічно-правовий спір. Так, правовий спір може визнаватися публічним лише у випадку наявності у суб'єктному складі сторони, яка: 1) здійснює публічно-владні управлінські функції, у тому числі на виконання делегованих повноважень, і спір виник у зв'язку з виконанням або невиконанням такою стороною зазначених функцій; 2) надає адміністративні послуги на підставі законодавства, яке уповноважує або зобов'язує надавати такі послуги виключно суб'єкта владних повноважень, і спір виник у зв'язку з наданням або ненаданням такою стороною зазначених послуг; 3) яка є суб'єктом виборчого процесу або процесу референдуму і спір виник у зв'язку з порушенням її прав у такому процесі з боку суб'єкта владних повноважень або іншої особи. Саме тому,

як зазначає В.Б. Авер'янова, владний характер опосередковується не лише наявністю в однієї сторони прав, а в іншій обов'язків, але й неможливістю вчинення дій або прийняття рішення без владного суб'єкта [317, с. 394]. Наприклад, владними є правовідносини з розгляду звернення громадян на підставі Закону України «Про звернення громадян», навіть попри те, що вони мають горизонтальний характер взаємодії, в яких у суб'єкта публічних повноважень є лише обов'язки, а у фізичної або юридичної особи є лише права [318]. Так чи інакше, у фізичних або юридичних осіб є відсутнім право вибору у колі суб'єктів, з якими можна вступити у правовідносини. У результаті, наявний неоднаковий процесуальний статус сторін, що примушує будувати «механізм судового розгляду з орієнтацією на невіддану сторону спору» [319, с. 137-145]. Така побудова процесу створює надійний базис для реалізації принципу рівності у випадках, коли очевидними є неоднакові стартові процесуальні можливості сторін. Саме тому в окремих категоріях справ діє презумпція правоти заявника або, інакше кажучи, тягар доказування, перекладений на суб'єкта владних повноважень. Так, О.М. Бандурка зазначає, що для адміністративного процесу, який містить велику кількість різних за змістом проваджень, важливе значення, окрім презумпції невинуватості, має презумпція правомірності дій і правової позиції громадянина, що припускає правильність і обґрунтованість його поведінки у стосунках з державними органами та посадовими особами [313, с. 78-79].

Таким чином, вибір стандарту доказування та подальший розподіл тягара доказування має враховувати доказові можливості сторін, а тому стандарт доказування завжди буде первинно спрямованим на оцінку достатності доказів у їх взаємозв'язку, представлених владною стороною спору як такою, що здатна надати більшу частину доказів, а також з метою всебічного захисту, у передбачених випадках, невідданій сторони від порушень з боку суб'єкта владних повноважень. Отже, третьою особливістю застосування стандарту доказування у адміністративному процесі є покладення його за замовчуванням, в більшості випадків, на владну сторону правовідносин. У свою чергу, від невідданій сторони

вимагаються порівняно невеликі доказові зусилля для підтвердження обґрунтованості звернення по захист тощо.

Продовжуючи описувати характерні ознаки адміністративного процесу, варто зазначити стосовно публічного інтересу, що він є невід'ємною складовою адміністративних правовідносин. Так, серед вчених існують численні спроби визначення його змісту. Наприклад, А.А. Нечай пояснював публічний інтерес як сукупність інтересів держави, її органів і посадових осіб, а також інтересів суспільства, тоді як приватний інтерес містить у собі інтереси окремих осіб. Дослідниця Н.Ю. Пришва зазначає, що публічний інтерес – це визнаний державою і забезпечений правом інтерес соціальної спільноти, задоволення якого є умовою та гарантією її існування і розвитку. А.С. Рабінович зазначав, що публічним є все, що стосується благ та інтересів спільноти, а приватним – усе, що стосується благ та інтересів кожного з її учасників [320, с. 172; 321, с. 42].

Науковці Р.С. Мельник та В.М. Бевзенко внаслідок ґрунтовного аналізу диференціюють приватні інтереси на такі, що не потребують зовнішнього втручання і взаємодії з іншими суб'єктами, внаслідок чого такі інтереси не піддаються державно-юридичному регулюванню, не потребують санкціонування. На противагу приватним інтересам публічні інтереси не можуть мати персоніфікованої вигоди, а є однаковою мірою є важливими для кожного члена суспільства (наприклад, екологічна сфера) [322, с. 36]. Водночас, О.І. Миколенко вважає, що в межах адміністративного права методологічно не вірним є використання виключно терміна «публічний інтерес», який одночасно характеризує і державні інтереси, і громадські інтереси [324, с. 100–104]. Попри це, розмежування інтересів на приватні і публічні тривалий час є основою поділу галузей права, полегшуючи для практиків кваліфікацію матеріальних правовідносин, які повинні розглядатися відповідно за правилами КАС України або, наприклад, ЦПК України. Таким чином, метою стандартів доказування в адміністративному процесі є забезпечення належної оцінки достатності доказів аби гарантувати захист суб'єктивних публічних прав, свобод і законних інтересів

фізичних та юридичних осіб, адміністративно-територіальних утворень та публічні інтереси невизначеного кола осіб.

П'ятою особливістю адміністративного процесу є широкий перелік адміністративних справ, що відображені у ст. 19 КАС України та Класифікаторії категорій адміністративних справ від 31.10.2013 р. [325]. При чому закріплений перелік справ, що належать до юрисдикції адміністративних судів не є вичерпним і сформований абстрактно. Головною причиною того, що законодавець не здатен вичерпно описати в одному нормативно-правовому акті всі варіації публічно-правових спорів є об'єктивно широка варіативність функцій та компетенції суб'єктів владних повноважень. Отже, система стандартів доказування в адміністративному процесі має володіти здатністю відобразити увесь спектр притаманних йому правовідносин, аби забезпечити формування такого рівня переконання судді, який відповідав би поточним обставинам справи та приводив до ухвалення справедливого рішення у справі.

Окрім названих особливостей, стандарт доказування може бути обумовлений складністю адміністративної справи, які згідно з КАС України бувають: 1) незначної складності (малозначна справа); 2) типові адміністративні справи; 3) зразкова адміністративна справа.

Попередній аналіз вищезазначеної класифікації дозволяє заявити таке: малозначні справи частіше вимагають нижчого стандарту доказування; стандарт доказування у типових адміністративних справах, як правило, є однаковим з огляду на тотожність відповідача і правовідносин; обраний Верховним Судом стандарт доказування у зразковій адміністративній справі є обов'язковим для всіх інших судів у справах такого типу [325]. Крім того, форма адміністративного судочинства також здатна в загальних рисах визначити стандарт доказування, який підлягатиме використанню. Відповідно до ст. 12 КАС України: «адміністративне судочинство здійснюється за правилами, передбаченими цим Кодексом, у порядку позовного провадження (загального або спрощеного)». Законодавець передбачив категорії справ, які повинні розглядатися виключно за правилами загального позовного провадження, серед яких: 1) щодо оскарження нормативно-правових

актів, за винятком випадків, визначених цим Кодексом; 2) щодо оскарження рішень, дій та бездіяльності суб'єкта владних повноважень, якщо позивачем також заявлено вимоги щодо відшкодування шкоди, заподіяної такими рішеннями, діями чи бездіяльністю, у сумі, що перевищує п'ятсот розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб; 3) про примусове відчуження земельної ділянки, інших об'єктів нерухомого майна, що на ній розміщені, з мотивів суспільної необхідності; 4) щодо оскарження рішення суб'єкта владних повноважень, на підставі якого ним може бути заявлено вимогу про стягнення грошових коштів у сумі, що перевищує п'ятсот розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб. В цьому випадку заборона спрощеної процедури розгляду може бути зумовлена існуванням обставин та наслідків, що є більш обтяжливими у сенсі наслідків для однієї зі сторін. Отже, саме в таких категоріях адміністративних справ потенційно може застосовуватися вищий стандарт доказування, аніж, наприклад у тих, де законодавчо передбачено або обирається суддею спрощений порядок розгляду.

Саме такі «спрощені» справи «за замовчуванням передбачають полегшену процедуру» розгляду, урегульовану главою 10 розділу 2 КАС України, з огляду на що адміністративний суд може розглядати у спрощеному провадженні: 1) прийняття громадян на публічну службу, її проходження, звільнення з публічної служби, окрім справ, в яких позивачами є службові особи, яких зазначено в Законі України «Про запобігання корупції», займають відповідальне та особливо відповідальне становище; 2) оскарження бездіяльності суб'єкта владних повноважень або розпорядника інформації щодо розгляду звернення або запиту на інформацію; 3) оскарження фізичними особами рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень щодо обчислення, призначення, перерахунку, здійснення, надання, одержання пенсійних виплат, соціальних виплат непрацездатним громадянам, виплат за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням, виплат та пільг дітям війни, інших соціальних виплат, доплат, соціальних послуг, допомоги, захисту, пільг; 4) припинення за зверненням суб'єкта владних повноважень юридичних осіб чи підприємницької діяльності фізичних осіб-підприємців у випадках, визначених законом, чи відміни державної

реєстрації припинення юридичних осіб або підприємницької діяльності фізичних осіб-підприємців; 5) оскарження фізичними особами рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень щодо в'їзду (виїзду) на тимчасово окуповану територію; 6) оскарження рішення суб'єкта владних повноважень, на підставі якого ним може бути заявлено вимогу про стягнення грошових коштів у сумі, що не перевищує ста розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб; 7) стягнення грошових сум, що ґрунтуються на рішеннях суб'єкта владних повноважень, щодо яких завершився встановлений цим Кодексом строк оскарження; 8) типові справи; 9) оскарження нормативно-правових актів, які відтворюють зміст або прийняті на виконання нормативно-правового акта, визнаного судом протиправним і нечинним повністю або в окремій його частині; 10) інші справи, в яких суд дійде висновку про їх незначну складність, за винятком справ, які не можуть бути розглянуті за правилами спрощеного позовного провадження; 11) перебування іноземців або осіб без громадянства на території України [326].

Однак, не зайвим буде сказати, що хоча законодавець визначив такі справи як незначної складності, які за загальним правилом розглядаються у спрощеному позовному провадженні, водночас пряма заборона розглядати їх у загальному позовному провадженні відсутня, тому суди, виходячи з конкретних обставин справи та за неможливості в інший спосіб забезпечити ефективність захисту прав, можуть обрати порядок, за якого будуть наявні всі стадії судового розгляду [327].

Отже, суддя наділений дискреційними повноваженнями в межах закону щодо вибору, за якими правилами розглядати позовне провадження. Такий стан речей обумовлює вибір стандарту доказування, що відображатиме індивідуалізовані обставини в рамках кожної з категорій адміністративних справ. Тому, можна сформулювати такий тезис: у випадках, коли суддя приймає рішення розглядати справу за правилами спрощеного провадження, найвірогідніше застосуванню підлягатиме типовий стандарт доказування в адміністративному процесі «баланс вірогідностей», тоді як загальний порядок розгляду справи володіє більшими шансами отримати підвищений стандарт доказування для оцінки

достатності доказів у їх взаємозв'язку. Водночас, загальний порядок розгляду, сам по собі, у жодному разі не є сигналом до підвищення стандарту доказування в адміністративному процесі, а вимагає наявності додаткових умов і обставин [328].

Такими умовами й обставинами, що насправді повинні впливати на вибір законодавця або суду змінити стандарт доказування у бік підвищення, є потенційні наслідки, які мають відрізнятися від випадків застосування типового стандарту доказування, що буде детально розглянуто в наступних підрозділах дослідження.

Поміж іншого, важливим видається пошук відповіді на запитання, чи обмежений суддя адміністративного суду одним стандартом доказування для розгляду усієї справи, чи вправі використовувати різні в рамках одного провадження. Існує підхід, за якого стандарт доказування розглядається як такий, що стосується усієї справи і визначається рівнем вірогідності, якого повинен досягти суддя, оцінюючи докази, представлені стороною, на яку покладено тягар доказування. Однак, на практиці можливість розгляду одного провадження з використанням декількох стандартів доказування є цілком реальним явищем, що кореспондує ст. 90 КАС України в частині здатності проводити оцінку доказів або групи доказів як окремо, так і у взаємозв'язку. Ілюструючи вищенаведене, можна сказати, що стандарт доказування для визнання достатніми групи доказів, які, наприклад, подаються суб'єктом владних повноважень, аби переконати суд обрати запобіжний захід обмежуючий свободу пересування іноземця в рамках провадження щодо видворення іноземця за межі країни, має бути вищим, аніж, під час оцінки групи доказів, які подаються іноземцем щодо, наприклад, підтвердження наявності сімейних зв'язків у нього на території України, житла або роботи. Таким чином, в рамках одного провадження суддя може використовувати різні стандарти доказування для оцінки окремих груп доказів у їх взаємозв'язку, однак титульний стандарт доказування (такий, що застосовується до справи в цілому) є саме той, що застосовується до суб'єкта, на якого першочергово покладено тягар доказування. Водночас, в адміністративному судочинстві будь-яке підвищення стандарту доказування розглядається принагідно владної сторони або інакше кажучи, підвищений стандарт в жодному разі не може бути застосовним до

невладної сторони, яка початково має менші доказові можливості по збиранню та представленню доказів. Отже, суддя вправі не лише використовувати декілька стандартів в рамках одного провадження, а й обмежений можливістю підвищувати його лише відносно суб'єкта владних повноважень.

З огляду на сказане, а саме внаслідок виявлення особливостей застосування стандартів доказування в адміністративному судочинстві, необхідним є закріплення умов і випадків використання титульних стандартів доказування, що сприятиме ухваленню справедливого рішення під час розгляду адміністративних справ, мінімізує випадки зловживання дискреційними повноваженнями судді по вибору стандарту доказування та продовжить гармонізацію основних правових інститутів у європейському векторі.

До речі, така позиція співпадає з думкою професора Ю.Ю. Рябченка в частині необхідності закріплення стандартів доказування на законодавчому рівні і створення принаймні мінімального переліку випадків застосування кожного з них.

3.2. «Баланс вірогідностей» та «зрозумілі і переконливі докази» як типові стандарти доказування в адміністративному процесі

Україна, навіть попри воєнні виклики, не відступає від шляху побудови демократичної та правової держави і продовжує забезпечувати ефективне функціонування судової системи та розвиток усіх її інститутів з метою захисту прав і свобод, гарантованих у Конституції України та Конвенції. Незалежна та самостійна судова гілка влади покликана захистити громадян від різноманітних посягань шляхом ухвалення справедливих судових рішень, зокрема в адміністративному процесі [329; 330].

Ухвалення справедливих судових рішень, у розумінні ст. 6 Конвенції, не є можливим без застосування стандартів доказування під час оцінки доказів. Причому, для цілей адміністративного судочинства відстоює позиція, що така оцінка з використанням стандартів доказування має проводитися стосовно достатності усієї сукупності раніше відібраних за параметрами належності, достовірності та допустимості доказів у їхньому взаємозв'язку. При чому головним критерієм достатності є відсутність тотожної впевненості в існуванні іншої версії подій на основі наявних доказів. Розуміння ж, в яких випадках конкретна сукупність доказів буде достатньою, залежить від одного з можливих стандартів доказування «балансу вірогідностей», «зрозумілих і переконливих доказів» або «поза розумним сумнівом», що разом мають становити систему стандартів доказування в адміністративному судочинстві.

Першочергово, необхідно обґрунтувати вибір саме трьох складових елементів системи стандартів доказування в адміністративному процесі, оскільки у практиці ЄСПЛ, з якої і перейшли стандарти доказування у вітчизняну процесуальну доктрину та яка є обов'язковим джерелом права для України, є присутніми тільки два стандарти доказування – «баланс вірогідностей» та «поза розумним сумнівом».

Перший аргумент на користь затвердження триступеневої системи стандартів доказування стосуватиметься відсутності прямо передбаченого

обов'язку суворо наслідувати двоскладову систему стандартів доказування міжнародного юрисдикційного органу в національному адміністративному процесі. Тим паче, як зазначає сам Суд, він «не має на меті підмінити собою органи державної влади», а тому його діяльність варто розглядати як відправну точку, орієнтир, на основі якого держави вправі розвивати власні законодавчі концепції, якщо це сприятиме забезпеченню основоположних принципів Конвенції. Зокрема, суддя Bonello в особливій думці у справі *Sevtap Veznedaroğlu v. Turkey* зазначив, що стандарт має бути пропорційний переслідуваній меті, маючи найвищий ступінь визначеності у кримінальних справах і робочий ступінь ймовірності по інших випадках.

Другий аргумент стосується наявності принципу «автентичного тлумачення» у Суду, в рамках якого поняття, що наділені одним значенням в рамках української правової системи, не завжди означають те саме у правовій реальності ЄСПЛ. Так, автентичним, у порівнянні з вітчизняною доктриною, є розуміння Судом «цивільної справи», яку він тлумачить у широкому сенсі, з огляду на таке. Як вже було встановлено, при відправленні правосуддя національні суди виходять із положень Конвенції та її тлумачення, що стосується і ст. 6 Конвенції, яка має назву «право на справедливий суд» і встановлює право кожного на вирішення «...спору щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановлення обґрунтованості будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення». Так, у справі «Голдер проти Сполученого Королівства» (рішення від 21 лютого 1975 р., серія А № 18, п. 28-36) Суд зазначає, що процедурні гарантії, закріплені у ст. 6, забезпечують кожному право подання скарги щодо його прав та обов'язків цивільного характеру до суду чи органу правосуддя. Згодом, у рішенні «Меньшакова проти України» (*Menshakova v. Ukraine*, заява № 377/02) від 8 квітня 2010 р, ЄСПЛ також виклав конвенційні стандарти стосовно доступу до суду, де знову ж було процитовано, що п. 1 ст. 6 Конвенції гарантує кожному право на звернення до суду з позовом щодо його прав та обов'язків цивільного характеру. Отже, на перший погляд може здатися, що Суд не розглядає правовідносини, що виникають у межах інших процесів, зокрема стосовно господарської та

адміністративної юрисдикції. Проте, враховуючи наявність у ЄСПЛ названого права наділяти окремі поняття власним смисловим навантаженням [336, с. 164–167] стає очевидним, що під цивільними справами Суд розуміє і адміністративні правовідносини також, адже наявність обмежень щодо звернення до Суду залежно від юрисдикції означало б, що він (Суд) власноруч дискредитує головну мету створення Конвенції у вигляді захисту прав і свобод, що нею гарантовані. З огляду на вказане, «цивільна справа» та «адміністративна справа» [331, с.36–43] повинні розумітися як ціле та частина цілого у світлі тлумачення практики ЄСПЛ. Таким чином, усі напрацювання практики Суду, що стосуються цивільних справ, мають бути врахованими і для цілей вітчизняного адміністративного судочинства, звичайно, за умови, що вони не суперечать доктрині та враховують особливості таких публічно-правових відносин.

Поміж іншого, юрисдикція міждержавного судового органу є відмінною від адміністративних судів, адже, як визначено у ч. 1 ст. 34 Конвенції, вона «поширюється на всі питання тлумачення і застосування Конвенції та Протоколів до неї, подані йому на розгляд відповідно до передбачених вимог». Відмінними також є і суб'єкти звернення, адже ст. 34 Конвенції наділяє Суд можливістю «приймати заяви від будь-якої особи, неурядової організації або групи осіб, які вважають себе потерпілими від допущеного однією з Високих Договірних Сторін порушення прав, викладених у Конвенції або Протоколах до неї...» [263]. У свою чергу, юрисдикція адміністративних судів, визначена у главі 2 КАС України включає ширший спектр правовідносин, що підлягають правовому регулюванню, а правом звернення до суду наділені фізичні та юридичні особи. В результаті, можна констатувати більший (ширший) діапазон спірних правовідносин, які виникають в рамках адміністративної юрисдикції, що також є підставою для визнання потреби збільшити кількість стандартів доказування аби відобразити усе різноманіття таких правовідносин і реалізувати завдання адміністративного судочинства.

Окрім цього, варто вказати, що Суд, використовуючи кримінальний стандарт доказування «поза розумним сумнівом» у своїй діяльності, поширює його для

розгляду питання відповідальності Високої Договірної Сторони, а не кримінальної відповідальності особи, як це прийнято на рівні національних правових систем [141]. Таким чином, найвищий стандарт доказування за таких умов поширюється на якісно відмінні правовідносини, аніж внутрішньодержавні спори. Окремо, Суд, знову ж таки, керуючись правом автономного тлумачення, при аналізі спірних правовідносин, що стали підставою звернення до суду, поширює дію кримінального стандарту доказування на тотожні за наслідками адміністративні справи, що буде більш детально розглянуто в наступному підрозділі. Проте, вказане дозволяє дійти до висновку, що Суд не абсолютизує використання тільки двох стандартів доказування країнами-учасницями, а наголошує виключно на необхідності включення такого інструменту оцінки доказів у їх правові системи для утвердження верховенства права і відправлення справедливого правосуддя.

Враховуючи викладене, те, що Суд прямо не зобов'язує країн-учасниць включати до своєї правової системи лише два стандарти доказування, те, що правова природа відносин, які вирішуються Судом та адміністративними судами України, відрізняється за предметним і суб'єктним складом і останні об'єктивно мають більш розгалужену систему, то цілком логічною і необхідною є ініціатива щодо формування триступеневої системи стандартів доказування для цілей адміністративного судочинства. Причому, таку систему має бути створено із урахуванням позитивного досвіду країн автентичного походження досліджуваної категорії.

Як уже було проаналізовано у попередніх розділах дослідження, усі країни англо-американської системи права використовують стандарт доказування «баланс вірогідностей», який вважається типовим стандартом доказування для розгляду цивільних справ. Аналогічне сприйняття названого стандарту доказування є присутнім і у практиці ЄСПЛ, з огляду на що «баланс вірогідностей» пропонується розглядати як типовий стандарт доказування (інструмент оцінки достатності доказів у їх сукупності та взаємозв'язку) для адміністративного процесу також, що вимагає від судді впевнитися чи наведена сукупність доказів більш вірогідно, аніж ні є підтвердженням позиції (версії), яка сформована стороною, а від сторони, на

яку покладено тягар доказування, представити таку кількість та якість доказів аби їх сукупність була більш переконливою в тому, що обставини і справді існували, аніж ні. Вдалим є формулювання стандарту доказування «баланс вірогідностей», що міститься у Постанові Верховного Суду України у справі № 922/51/20 від 29 січня 2021 р., де підкреслено необхідність зіставлення судом «версій» сторін аби ухвалити справедливе рішення у справі. [2, п. 8.12- 8.20] [332].

До того ж, досліджена судова практика, в частині випадків застосування стандарту доказування «баланс вірогідностей», свідчить про активне використання останнього саме в судових рішеннях щодо приватно-правових відносин, аналіз яких має велику практичну цінність для розроблення пропозицій щодо оптимізації використання цивільного стандарту доказування в адміністративному процесі, так би мовити, з урахуванням усіх переваг і недоліків.

Так, стандарт доказування «баланс вірогідностей» було застосовано Петриківським районним судом Дніпропетровської області у справі № 187/336/23 від 23.03.2023 р. при встановленні факту родинних відносин сина зі своєю померлою матір'ю, оскільки розбіжність у прізвищах унеможливлювала отримання свідоцтва про право на спадщину. В результаті, суд дійшов висновку, що представлені докази у їх сукупності та взаємозв'язку свідчать про те, що факт родинних зав'язків скоріше за все існував, аніж ні [333].

Мало також місце застосування занадто високого стандарту доказування «поза розумним сумнівом» для оцінки обставин цивільної справи про стягнення боргу з подружжя за договорами позики, що призвело до ухвалення протилежних судових рішень у суді першої та апеляційної інстанцій. Суд першої інстанції використовував цивільний стандарт доказування «баланс вірогідностей» і, в результаті, ухвалив рішення про стягнення боргу солідарно з подружжя, виходячи з презумпції боргу як спільного майна подружжя. Суд апеляційної інстанції скасував рішення суду першої ланки в частині стягнення боргу з дружини, адже при дослідженні обставин спростування презумпції спільного сумісного майна використав найвищий кримінальний стандарт доказування «поза розумним сумнівом». Про хибність застосування стандарту доказування «поза розумним

сумнівом» для цілей цивільного судочинства в окремій думці вказав суддя О.І. Ткач, пояснивши, що «відсутність доказів про доходи відповідачів (рахунки в банках осіб, які займаються підприємницькою діяльністю, депозитних рахунків в банках на ім'я фізичних осіб, відомостей про доходи з фіскальної служби, відомостей Пенсійного фонду про оплату єдиного соціального внеску на дохід), виходячи зі стандарту доказування «балансу ймовірностей», дозволяє зробити висновок, що вони використовувалися з метою створення та розширення сімейного бізнесу, що був єдиним джерелом доходів колишньої сім'ї», а тому справедливим є рішення суду першої інстанції [334]. Нарешті, суд постановою Верховного Суду у складі постійної колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду від 30.09.2020 р. залишив оскаржуване рішення по справі № 607/3973/18 без змін, вказавши, що не має права переоцінювати докази.

Із зазначеного кейса вбачається, що застосування різних стандартів доказування в частині оцінки достатності доказів при розгляді тотожних обставин призводить до ухвалення діаметрально протилежних рішень, що є черговим підтвердженням важливості обґрунтованого та зваженого обрання стандарту доказування, як такого, що детермінує результати усього судового розгляду. Наявність практики формування суддями цивільного судочинства окремих думок щодо випадків застосування стандартів доказування свідчить про відсутність єдиного підходу до розуміння сфери використання кожного з них, а також умов підвищення останнього. Такий стан речей зумовлений відносною новизною означеної категорії в національному праві, різним особистим досвідом та професійною деформацією суддів за одночасної відсутності усталеної судової практики та нормативного закріплення алгоритму використання стандартів доказування. Отже, з метою уніфікації кола випадків використання стандарту доказування «баланс вірогідностей» для цілей адміністративного процесу, а також запобіганню формування протилежних судових рішень під час відправлення правосуддя, необхідно вичленити умови і випадки такого застосування, що є актуальним і для інших стандартів та буде розглянуто далі.

Отже, сфера поширення стандарту доказування «баланс вірогідностей» в адміністративному судочинстві впливає з його характеристики як типового, стандартного та звичного, яким він має стати і для публічно-правових відносин. Таким чином, «баланс вірогідностей» повинен використовуватися за замовчуванням в усіх категоріях адміністративних справ.

Відомо, що такий стандарт доказування вже отримав свого нормативного закріплення у КАС України, хоча й лише принагідно однієї з численних категорій адміністративних справ. Однак, не повертаючись до критики такої фрагментарної законодавчої ініціативи, вбачається за необхідне проаналізувати логіку та причини вибору законодавцем саме «балансу вірогідностей» для оцінки достатності доказів у санкційній категорії справ.

Загалом, вбачається щонайменше 2 причини означеного вибору: одна – політична, інша – правова. У першому випадку «вибір такого стандарту доказування пов’язується із введенням на території України режиму воєнного стану, під час якого рішення щодо накладення санкцій шляхом стягнення майна або конфіскації активів на користь держави може наповнити державний бюджет та послабити ворога, а тому не повинно вимагати більше, ніж мінімально необхідних доказових зусиль з боку суб’єкта владних повноважень» [335, с. 170–171]. З точки зору правової доктрини, обрання стандарту доказування «баланс вірогідностей» для поточної справи можливо пояснити «за допомогою використання теорії «аналізу потенційних наслідків», згідно з якою, якщо ціна помилки є рівнозначною для сторін, то застосовується нижчий стандарт доказування і, навпаки, коли помилка стосовно однієї зі сторін має більш обтяжливий характер, то застосовується вищий стандарт доказування» [335, с. 171–172].

Апробовуючи цю теорію принагідно санкційних справ, які належать до категорії термінових адміністративних проваджень (адже будь-яке зволікання здатне негативно позначитися на можливості своєчасно ухвалити, а тим паче звернути до виконання судове рішення) видається за можливе осмислити вибір законодавця щодо стандарту доказування «баланс вірогідностей». У досліджуваній категорії адміністративних справ відповідачем є іноземна держава, юридична або

фізична особа (як резиденти, так і нерезиденти), інші суб'єкти, майно (активи) яких може бути конфісковане (стягнене) на користь держави, наприклад, у зв'язку з посяганням на національні інтереси України. Розглянемо з позицій аналізу охоронюваних цінностей таку ситуацію. У разі накладення необґрунтованих санкцій фізична або юридична особа (як резидент, так і нерезидент) може залишитися без значного масиву засобів для існування або втратити змогу продовжувати свою діяльність – конституційно-правова цінність на право власності може бути порушена. У той же час, навпаки, якщо рішення судді не накладати санкції буде помилковим, то це становитиме загрозу національній безпеці та територіальній цілісності країни, а також Україна втратить додаткове джерело фінансових надходжень до державного бюджету, що знизить рівень обороноздатності країни та не допоможе мінімізувати збитки, завдані країною-агресором. Отже, у цьому випадку на ваги правосуддя покладаються, з однієї сторони, цінності у вигляді «національної безпеки» та «територіальної цілісності держави», а з іншої – «індивідуальне право власності». За загальним правилом обрання стандарту доказування залежить від того чи конкретне суспільство оцінює цінності як тотожні чи відмінні за шкалою важливості. Для порівняння, у кримінальному процесі завжди вимагається довести винуватість особи «поза розумним сумнівом», оскільки потенційна можливість незаконного позбавлення волі особи і пов'язані із цим наслідки ставляться суспільством на вищий щабель, аніж перемога у судовому процесі сторони обвинувачення. Інакше кажучи, діє правило «краще 10 винних, що уникли покарання, аніж одна безневинна особа, яку покарають». Якщо ж соціум однаково оцінює цінності, то законодавчо закріплюється стандарт доказування «баланс вірогідностей».

Важливим є розуміння мотивів законодавця щодо вибору «балансу вірогідностей» для категорії справ про застосування санкцій, де цінності кожної зі сторін, що можуть бути порушені, на перший погляд, є асиметричними, підтвердженням чого слугує навіть пооб'єктна структура Кримінального кодексу України, в якій превалювання інтересів держави над приватною власністю є очевидним. Відповідь тут знаходиться у площині тягара доказування, що

покладений на суб'єкта владних повноважень, який не повинен довести, наприклад, «поза розумним сумнівом» існування підстав для застосування санкцій, а лише надати суду більш переконливі докази, що такі підстави і справді існують, аніж ні. Отже, за великим рахунком, законодавець не обтяжив суб'єкта владних повноважень необхідністю обґрунтувати свою позицію інакше, аніж в рамках того, як це передбачено «балансом вірогідностей». Водночас, інша сторона не позбавлена права на захист, адже так само має право переконати суд у відсутності підстав застосовувати санкції, надавши більш переконливі докази обґрунтування свого заперечення. В результаті, адміністративний суд порівнюючи версії сторін і ухвалює відповідне судове рішення. До речі, такий підхід кореспондує практиці ЄСПЛ, яка визнаючи непорушність права приватної власності, поширює дію стандарту «баланс вірогідностей» на правовідносини при розгляді справ про конфіскацію незаконних активів [294], що було розглянуто у попередньому підрозділі дослідження.

Узагальнюючи висновки в частині випадків та умов застосування «балансу вірогідностей» для цілей адміністративного процесу варто зазначити, що: 1) це є типовий стандарт доказування для публічно-правових відносин; 2) сфера його застосування має обмежуватися лише у випадках, прямо передбачених законом; 3) вибір такого стандарту доказування зумовлений аналізом потенційних наслідків, в рамках якого ціна помилки щодо кожної зі сторін повинна мати тотожне значення.

Для порівняння, існує позиція, згідно з якою цивільний стандарт доказування взагалі не повинен використовуватися в адміністративному процесі через те, що його призначення – служити відносинам, що склалися виключно у приватно-правовій сфері, а не тим, що містять публічний інтерес. Проте, погодитися з такою точкою зору важко, оскільки поширення «балансу вірогідностей» на адміністративні справи прямо впливає при тлумаченні практики ЄСПЛ. Зокрема, у справі Дж. К. та інші проти Швеції (J.K.And Others v.Sweden) ЄСПЛ вказав, що «цивільна справа повинна бути вирішена з урахуванням «балансу вірогідностей», а потреба у найвищому рівні впевненості кожного фактичного твердження заявника – відсутня» [336].

Загалом, до категорій справ в адміністративному процесі, що не вимагають використання вищого, аніж «баланс вірогідностей» стандарту доказування, можна віднести ті, що стосуються розгляду спорів між суб'єктами владних повноважень з приводу реалізації їхньої компетенції у сфері управління, у тому числі делегованих повноважень, адже мотив вважати наслідки для сторін нерівнозначними та обирати один вид помилки як більш пріоритетний є відсутнім. З іншого боку, якщо уявити, що цілям адміністративного судочинства не буде служити цивільний стандарт доказування, то, наразі, мав би залишитися тільки найвищий стандарт доказування «поза розумним сумнівом», який є типовим для кримінального процесу, і, в силу відмінностей у матеріально-правових відносинах і потенційних наслідках, навряд чи може вважатися таким і для адміністративного судочинства.

З огляду на вказане, закріплення проміжного стандарту вже не видається примхою теоретиків, відірваною від реальності, навпаки – у цьому вбачається практична необхідність, адже лише за його допомогою можна відобразити багатоманітність проявів правової реальності. Отже, пропонується послідовно розглянути поняття, умови та випадки застосування проміжного стандарту доказування «зрозумілі та переконливі докази» як елементу системи стандартів доказування, що має бути імплементована у процесуальну доктрину та судову практику адміністративного судочинства.

Країни загальної системи права не позбавляють себе можливості продемонструвати підвищену серйозність обставин у цивільних справах, обираючи один із таких варіантів: 1) розширення функціоналу «балансу вірогідностей», який може бути, наприклад, гнучким, вимагаючи іноді меншої, а іноді – більшої впевненості в існуванні певних обставин; 2) формування окремого проміжного стандарту доказування, що має загальноприйнятну назву «зрозумілі та переконливі докази».

Отже, в тих країнах, де окремий проміжний стандарт доказування не визнається, вдаються до модифікації найнижчого стандарту доказування, аби пристосувати його до підвищеного рівня серйозності обставин, що має вираження в існуванні двох підходів: а) гнучкий стандарт «flexible standard»; б) підхід

апріорної вірогідності «prior probability approach». Кожен із цих підходів детально розглядався у попередніх розділах дослідження, проте їх аналіз, в контексті можливості бути застосовним в адміністративному процесі, не здійснювався. Так, використання «гнучкого стандарту доказування» вважається виправданим, коли є можливість оцінити корисність рішення для сторін із точки зору загальнолюдської, соціальної цінності, що найкраще втілюється присяжними у кримінальному процесі як представниками народу. В Україні ж, попри конституційну гарантію можливості реалізації судочинства судом присяжних, в адміністративному процесі розгляд проводиться одноособово або колегією суддів – у визначених випадках. Таким чином, суб'єктна складова унеможливорює повноцінне застосування такого підходу в адміністративному процесі, оскільки участь присяжних як додаткових гарантів справедливого правосуддя, не передбачена, а тому цей підхід не зможе проявити себе у найкращому світлі.

Підхід «апріорної вірогідності» передбачає, що впевненість судді починається з нульової точки і зростає у міру представлення доказів, що призводить до ухвалення одного з можливих підсумкових рішень. Проте, використання підходу апріорної вірогідності тісно пов'язано з інтуїцією, життєвим та професійним досвідом судді, що є категоріями відносними, формуючи початково неоднакову відправну точку на шкалі вірогідності. У результаті, суддя може вимагати різну кількість та якість доказів для доведення обставин, які йому початково здаються більш або менш вірогідними, що однозначно порушує принцип рівності та одноманітності судової практики. Таким чином, використання підходу «апріорної вірогідності» також не здатне призвести до бажаних результатів на теренах України. Цікаво, що підхід «апріорної вірогідності», в принципі, не отримав широкого застосування, зокрема з огляду на вказані недоліки, тому з плином часу перевага остаточно була віддана «гнучкому стандарту» в окремих країнах загального права.

Вищезазначені недоліки варіацій цивільного стандарту доказування відкривають шлях до аналізу окремого проміжного стандарту «зрозумілі і переконливі докази» для цілей адміністративного судочинства. «Зрозумілі і

переконливі докази» включено до системи стандартів доказування у США та застосовуються при розгляді серйозних, з точки зору потенційних наслідків, питань в цивільному та адміністративному процесах (напр., поміщення в психіатричні заклади, втрата громадянства та позбавлення батьківських прав). З огляду на вказане, проміжний стандарт доказування пропонується, за аналогією з практикою США, застосовувати в адміністративному процесі для розгляду обставин, що мають підвищену серйозність наслідків для сторін. Причому, умовою застосування такого стандарту доказування є ситуація, коли наслідки при розгляді справи є більш істотними, аніж у випадках застосування цивільного стандарту доказування, проте не тотожні кримінальним. Загалом, такий стандарт доказування при використанні в адміністративному судочинстві повинен вимагати від судді істотно більшу впевненість в існуванні обставин (при оцінці їх достатності), на які посиляється сторона або, інакше кажучи, вимагати від судді проявляти значно більшу ретельність, пильність та вимогливість при збиранні, витребуванні, дослідженні доказів, аби в результаті оцінки зібраної сукупності визнати її достатньою або недостатньою у відповідності до проміжного стандарту доказування. Від сторони, на яку покладено тягар доказування, вимагається навести значною мірою (істотно) більш переконливі докази аби підтвердити версію, що обґрунтовується.

У прикладному сенсі вибір такого стандарту доказування в рамках адміністративного процесу має бути передбачений як нормативно, так і залишати можливість для судді обрати його, коли він вважає, що поточні обставини та індивідуалізовані наслідки, що за ними слідуватимуть є значною мірою (істотно) більш обтяжливими для сторони. Водночас, тягар доказування щодо доведення наявності таких обставин має бути покладено на невіддану сторону спору, яка, власне, і зацікавлена в тому, аби до суб'єкта владних повноважень застосовувався вищий стандарт доказування, аніж «баланс вірогідностей», що примусить його докласти більше доказових зусиль аби надати істотно більш переконливі докази.

Таким чином, пропонується закріпити проміжний стандарт доказування «зрозумілі і переконливі докази» для категорії справ щодо вилучення або

примусового відчуження майна для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності. При чому, застосування підвищеного стандарту доказування повинно передбачати одночасне виконання невідомою стороною тягара доказування щодо доведення наявності істотно більш обтяжливих наслідків за результатами розгляду справи для неї. Втім, якщо невідомою стороною спору не представлено докази для підтвердження наявності істотно більш обтяжливих наслідків для неї за результатами розгляду справи, то має застосовуватися типовий стандарт доказування «баланс вірогідностей». Водночас, необхідно залишити можливість для суду самостійно приймати обґрунтовані рішення про підвищення типового стандарту доказування «баланс вірогідностей» до проміжного «зрозумілі та переконливі докази» у випадках, коли сторона надасть докази про існування відповідних наслідків для неї.

Однак, так чи інакше, випадки суддівської дискреції мають бути обумовлені вичерпним переліком обставин, в результаті існування яких наслідки судового розгляду будуть мати більшою мірою (більш істотно) несприятливі наслідки для сторін. Так, за основу може бути взято ст. 5 Закону України «Про судовий збір», яка надає пільги при сплаті судового збору, звільняючи від його оплати групу позивачів, що початково мають, наприклад, складне і незахищене становище, як от у спорах, де позивачем є особа з інвалідністю I та II груп, законні представники дітей з інвалідністю і недієздатних осіб з інвалідністю або у спорах, пов'язаних із наданням статусу учасника бойових дій відповідно до п.п. 19-21 ч. 1 ст. 6 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» тощо. Отже, якщо суддя врахує докази, які є підтвердженням наявності більшою мірою (істотно більш) несприятливих наслідків для сторони у передбачених випадках – це вимагатиме використання проміжного стандарту доказування [337].

Водночас, окрему увагу варто приділити визначенню місця і статусу проміжного стандарту доказування «зрозумілі та переконливі докази» в адміністративному судочинстві з огляду на потенційну можливість перегляду судових рішень з його використанням ЄСПЛ. Тому, аби мінімізувати ризик непорозуміння у трактуванні такого стандарту Судом, «зрозумілі та переконливі

докази» пропонується вважати типовим підвищеним цивільним стандартом доказування, який використовується в адміністративному судочинстві у випадках наявності незначної асиметрії у наслідках для сторін, проте не такої аби прирівнятися до кримінальної стигматизації особи.

Таким чином, побоювання стосовно того, що триступенева система стандартів доказування ускладнить перегляд Судом рішень проти України в частині виявлення чи відповідає використаний вітчизняними судами стандарт доказування поточним обставинам справи, є безпідставними, адже «баланс вірогідностей» та «зрозумілі і переконливі докази» на нормативному рівні є підвидами одного й того ж цивільного стандарту доказування у розумінні практики Суду.

Так чи інакше, обрання підвищеного цивільного (проміжного) стандарту доказування є лише свідченням більш ретельного дослідження доказів суддею, представлених владною стороною. А, власне, розгалужена система цивільних стандартів доказування є проявом бажання реалізувати оцінку достатності усієї сукупності доказів суддею так, аби забезпечити захист прав, свобод та інтересів фізичних осіб та/або прав та інтересів юридичних осіб у найбільш ефективний спосіб, так, щоб суддя міг обрати стандарт доказування, який найбільш точно відповідає обставинам поточної справи [338].

Тому, позитивними рисами проміжного стандарту доказування «зрозумілі і переконливі докази» є: 1) здатність відображати підвищену серйозність обставин та асиметрію наслідків, не розмиваючи межу між цивільним та кримінальним процесами; 2) сприяння формуванню одноманітної практики щодо використання стандарту доказування у випадках існування значною мірою (істотно більш) серйозніших обставин (наслідків) для сторони; 3) формування певного рівня передбачуваності для сторін по доказовим зусиллям; 4) полегшення апеляційного перегляду завдяки артикуляції обраного стандарту доказування.

Отже, типовим стандартом доказування для адміністративного процесу є «баланс вірогідностей», а у випадку наявності доведених більш істотних негативних наслідків для сторони, що можуть виникнути внаслідок судового

розгляду, за рішенням суду може бути застосований стандарт доказування «зрозумілі і переконливі докази», який покладається на суб'єкта владних повноважень.

Загалом, саме від обраного стандарту доказування залежать доказові зусилля сторін, найвищий рівень яких пов'язаний зі стандартом «поза розумним сумнівом», дослідженню особливостей застосування якого присвячений наступний підрозділ.

3.3. Стандарт доказування «поза розумним сумнівом» для цілей адміністративного процесу

Стандарт доказування «поза розумним сумнівом», як і «баланс вірогідностей», спершу було запозичено з країн загального права у правовий простір ЄСПЛ, а далі – у процесуальну доктрину України. Причому, у практиці ЄСПЛ такий стандарт доказування застосовується як у діяльності самого Суду щодо розгляду відповідальності «Високої договірної Сторони» (держави-учасниці), так і є складовою частиною рекомендацій Суду щодо удосконалення національних правових систем, у частині випадків застосування відповідного стандарту доказування судами країн-учасниць при оцінці доказів як умови ухвалення справедливого судового рішення.

Отже, ЄСПЛ самостійно застосовує даний стандарт доказування, коли проводить оцінку доказів, принагідно розгляду порушень Конвенції державами-учасницями. Так, у справі «Кобець проти України» Суд у п. 43 повторює, що відповідно до його прецедентної практики при оцінці доказів він керується критерієм доведення «поза розумним сумнівом» [(як і у справі «Авшар проти Туреччини» (*Avsar v. Turkey*)), п. 282), що має впливати із «сукупності ознак чи неспростовних презумпцій, достатньо вагомих, чітких і узгоджених між собою» [339]. У справі «Федорченко та Лозенко проти України» надано аналогічні пояснення [340].

Водночас, у п. 42 по справі «Кобець проти України», Суд також зазначив, що він є «зв'язаним своєю наднаціональною природою і розуміє, що має бути дуже обережним з перебиранням функцій суду першої інстанції».

Такий тезис є підтвердженням небажання Суду без вагомих підстав втручатися у правовий порядок держав. Однак, разом із тим таке втручання все одно відбувається і, в тому числі, внаслідок закріплення для України прямого обов'язку виконувати судові рішення Суду і враховувати його практику у своїй діяльності.

З огляду на вказане, необхідним є аналіз випадків і алгоритму використання стандарту доказування «поза розумним сумнівом» ЄСПЛ для можливості подальшої імплементації відповідних положень в адміністративний процес. Таким чином, можна виокремити два випадки застосування «поза розумним сумнівом» у ЄСПЛ: 1) при оцінці доказів, яку реалізує сам міжнародний юрисдикційний орган; 2) при формуванні рекомендацій користування таким стандартом доказування та аналізі правильності його застосування національними судами. Цінним в аспекті поточного дослідження є врахування рекомендації Суду для цілей впровадження стандарту доказування «поза розумним сумнівом» в адміністративний процес.

Водночас, не викликає суперечок тезис щодо того, що сферою застосування найвищого стандарту доказування «поза розумним сумнівом» за замовчуванням є кримінальний процес, де вимагається максимальний рівень впевненості судді в існуванні обставин винуватості особи, аби уникнути випадків безпідставного засудження. Причому такий підхід є уніфікованим як у країнах загального права, ЄСПЛ, так і у вітчизняному правовому полі.

У вітчизняній кримінальній процесуальній доктрині стандарт доказування «поза розумним сумнівом» визначається як «елемент презумпції невинуватості при доказуванні вини особи у вчиненні кримінального правопорушення» [141, с. 215–220]. За визначенням Д.О. Гетьменцева: «стандарт «поза розумними сумнівом» вважається виконаним, коли всі альтернативні пояснення наданих доказів надзвичайно мало ймовірні [341]. Означений стандарт, згідно з аналізом за допомогою теорії наслідків, має властивість штучно збільшувати кількість судових помилок у вигляді незасудження винних, аби зменшити випадки засудження безневинних.

Так, за визначенням Х.Р. Слюсарчук, стандарт доказування «поза розумним сумнівом» є способом [126, с. 17] формування внутрішнього переконання судді у разі необхідності ухвалення рішення, згідно з яким особа визнається винуватою або невинуватою у вчиненні кримінального правопорушення. Найвищий стандарт доказування формалізує суб'єктивну складову частину внутрішнього переконання та наділяє процес прийняття рішення ознаками передбачуваності [127, с. 177],

визначаючи ступінь сумніву, який повинен подолати суддя для ухвалення рішення у справі [342, с. 44].

Відповідно до позиції Верховного Суду у Постанові від 04.07.2018 р. у справі № 688/788/15-к (кримінальне провадження № 51-597км17), яка є віддзеркаленням усталеної практики ЄСПЛ, вказано, що обвинувальний вирок може бути постановлено лише в результаті виконання тягаря доказування поза розумним сумнівом, який покладено на сторону обвинувачення, що має виконати «свій професійний обов'язок доведення перед судом за допомогою належних, допустимих та достовірних доказів, що є єдина версія, якою розумна і безстороння людина може пояснити факти, встановлені в суді, тобто винуватість особи у вчиненні кримінального правопорушення, щодо якого їй пред'явлено обвинувачення» [343]. Крім того, поза розумним сумнівом мають бути доведені об'єктивні та суб'єктивні сторони діяння. Для дотримання стандарту доказування «поза розумним сумнівом» замало, щоб версія обвинувачення була лише більш вірогідною за версію захисту [344]. Отже, законодавець та судова практика врахували доктринальні напрацювання щодо необхідності використовувати за замовчуванням найвищий стандарт доказування кожного разу, коли під час судового розгляду вирішується питання кримінальної стигматизації особи, що однозначно відповідає підходу, утвердженому в ЄСПЛ. Важко сперечатися з тим, що «поза розумним сумнівом» відповідає цілям та завданням кримінального процесу, однак межі його застосовності в адміністративному судочинстві не повинні мати настільки ж всеохоплюючий характер.

Таким чином, доктрина та судова практика в галузі кримінального процесу, як типова сфера використання найвищого стандарту доказування при ухваленні рішення про визнання особи винною у вчиненні інкримінованих їй діянь, надає широку теоретичну базу для розуміння означеного поняття, що може бути використано для цілей адміністративного судочинства також.

У той же час, можливість поширення кримінального стандарту доказування «поза розумним сумнівом» на адміністративні справи пов'язана саме з наявністю у ЄСПЛ права автономного тлумачення термінів у своїй діяльності. Зокрема, термін

«кримінальне обвинувачення», що згаданий у п. 1 ст. 6 Конвенції та ст. 2 протоколу №7 до Конвенції, має автономне значення і охоплює суворі за своїми наслідками види адміністративних стягнень, до яких належить адміністративний арешт та значні адміністративні штрафи. Таке розширене розуміння стандарту «поза розумним сумнівом» відображено і в низці кейсів ЄСПЛ. Так, 15 травня 2008 р. ЄСПЛ виніс рішення по справі «Надточій проти України» [345], проаналізувавши характер правопорушення та суворість покарання, дійшов до висновку, що митні правопорушення мають ознаки, притаманні «кримінальному обвинуваченню» у значенні ст. 6 Конвенції, а покарання у вигляді конфіскації завдало значної шкоди особі. У справі «Гурепка проти України» заявник, на якого судом було накладено адміністративний арешт строком на 7 діб, скаржився на порушення його права на перегляд судом вищої інстанції факту визнання його винним або винесеного вироку. Суд, розглядаючи справу, зважав на суворість санкції, що за суттю була кримінальною, а тому на провадження адміністративну справу було поширено гарантії права на справедливий суд [346].

У свою чергу, Верховний Суд, наслідуючи практику ЄСПЛ, під час розгляду скарги Управління Пенсійного фонду щодо штрафу у 50 тисяч гривень на керівника ГУ ПФУ за невиконання рішення суду, у постанові від 08.09.2023 р. по справі № 640/21223/20 дійшов до висновку щодо необхідності застосовування у ній максимального стандарту доказування через наявний вид та суворість покарання, що були застосовані до фізичної особи керівника, а саме штрафу у розмірі 50 000 гривень [347].

Отже, судова практика міжнародного юрисдикційного органу прирівняла деякі наслідки в рамках адміністративного процесу до кримінальних, легалізувавши можливість використання стандарту доказування «поза розумним сумнівом» в ньому, аби мінімізувати випадки ухвалення несправедливих судових рішень, що знайшло своє відображення і у вітчизняній судовій практиці, зокрема у постанові Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 14.05.2019 р. у справі № 813/6100/15, постанові Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 31.07.2018 р. у справі № 2а-1246/11/0970,

постанові Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 13.08.2020 р., судова справа № 805/164/17-а, де суд звернув увагу на необхідності при розгляді податкової категорії справ встановлювати обставини справи з використанням стандарту доказування «поза розумним сумнівом». Однак, навряд чи можна погодитися, що безумовною підставою застосування стандарту доказування «поза розумним сумнівом» має бути лише податкова категорія спору як така. Видається, що необхідним є акумулювання додаткових умов для обґрунтованого та виваженого застосування найвищого стандарту, що буде розглянуто в наступних абзацах підрозділу.

Переходячи до аналізу випадків використання найвищого стандарту доказування для цілей адміністративного процесу, варто звернути увагу на практику Суду, який аби визначитися чи є застосовним кримінальний стандарт доказування до конкретних правовідносин, користується низкою критеріїв, що мають назву «критерії Енгеля» та вимагають враховувати: 1) кваліфікацію правопорушення згідно з національним законодавством; 2) характер правопорушення; 3) суворість покарання, якому обвинувачений ризикує бути підданий. Хоча зазначені критерії створені для використання на міжнародному рівні, проте можливість їх пристосування до вітчизняних реалій не виключається, особливо в частині положення щодо аналізу суворості покарання, якому обвинувачений ризикує бути підданий. До речі, на необхідність застосування «критеріїв Енгеля» (рішення ЄСПЛ у справі «Engel and others v. Netherlands», заява № 5100/71) звертав увагу також Верховний Суд у Постанові від 8 вересня 2023 р. у справі за позовом Управління Пенсійного фонду (ГУ ПФУ) щодо оскарження штрафу в 50000,00 гривень на керівника ГУ ПФУ за невиконання рішення суду № 640/21223/20 (адміністративне провадження № К/990/9827/23) [348].

За великим рахунком, критерій суворості покарання відповідає теорії аналізу потенційних негативних наслідків для сторони, дозволяючи обґрунтовано використати найвищий стандарт доказування у випадках, коли встановлена наявність обтяжливих наслідків для сторони аби мінімізувати ризик їх безпідставного настання. При чому, відповідно до практики Суду, суворість

визначається виходячи з максимально можливого покарання, передбаченого відповідним законодавством [127, с. 57–67]

Таким чином, головним критерієм для застосування найвищого стандарту доказування в адміністративному процесі, яким користується також Суд, є ідентифікація у справі наслідків як тотожних кримінальним. Водночас, необхідно сформулювати вичерпне коло випадків, що здатні прирівнятися до кримінальних в рамках адміністративного процесу, аби уникнути його безпідставного завищення і забезпечити формування одноманітної судової практики.

У практиці Суду можливо виокремити таке коло випадків застосування стандарту доказування «поза розумним сумнівом» для розгляду адміністративних справ, зокрема коли стороні загрожують правові наслідки у вигляді: конфіскації майна, штрафу, адміністративного арешту. Причому, аналізуючи природу правових наслідків саме в адміністративному процесі можна стверджувати про відсутність означеного переліку, крім тих, що очікують на сторону в рамках застосування ст. 289 КАС України як аналогії адміністративного арешту.

Так, ст. 289 КАС України регулює особливості провадження у справах за адміністративними позовами з приводу затримання іноземців або осіб без громадянства. Згідно з ч.ч.1,4,6,8,11,18,19 ст. 289 КАС України за наявності обґрунтованих підстав вважати, що іноземець або особа без громадянства, стосовно якого (якої) прийнято рішення про примусове видворення або реадмісію, ухилятиметься від виконання рішення про його (її) примусове видворення, перешкоджатиме проведенню процедури видворення чи реадмісії відповідно до міжнародних договорів України про реадмісію, або якщо існує ризик його (її) втечі, а так само у разі відсутності в іноземця або особи без громадянства, стосовно якого (якої) прийнято рішення про примусове видворення, документа, що дає право на виїзд з України, центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері міграції (імміграції та еміграції), у тому числі протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів, його територіальний орган чи підрозділ, орган охорони державного кордону, орган Служби безпеки України

подає до місцевого загального суду як адміністративного суду за місцезнаходженням зазначених органів (підрозділів) або за місцезнаходженням пункту тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають в Україні, позовну заяву про застосування судом до іноземця або особи без громадянства одного з таких заходів: 1) затримання з метою ідентифікації та/або забезпечення примусового видворення за межі території України; 2) затримання з метою забезпечення передачі відповідно до міжнародних договорів України про реадмісію; 3) взяття на поруки підприємством, установою чи організацією; 4) зобов'язання внести заставу. І навіть у випадках, коли суд під час застосування, на перший погляд, менш жорстких заходів у вигляді взяття на поруки підприємством, установою чи організацією або зобов'язання внести заставу на іноземця або особу без громадянства все одно покладаються обов'язки, серед яких, зокрема не відлучатися з населеного пункту, в якому іноземець або особа без громадянства тимчасово перебуває, без дозволу визначеної службової особи тощо.

У рамках поточної статті також передбачено розмір застави з урахуванням майнового та сімейного стану іноземця або особи без громадянства у межах від п'ятдесяти до ста розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб, що вноситься на спеціальний рахунок, проте до моменту його внесення, особа все одно за рішенням суду утримується у спеціально обладнаному для таких цілей приміщенні органу (підрозділу) охорони державного кордону, органу Служби безпеки України, який її затримав, або у пункті тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають в Україні, та звільняється з нього у день надання позивачеві підтвердних документів про внесення застави. У разі невнесення застави в установлений строк адміністративний суд за клопотанням відповідного органу (підрозділу) ухвалює без участі іноземця або особи без громадянства рішення про його (її) затримання з поміщенням до пункту тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають в Україні. На час ухвалення такого рішення особа продовжує утримуватися у спеціально обладнаному для таких цілей приміщенні органу (підрозділу) охорони державного кордону, органу Служби безпеки України, який

її затримав, або у пункті тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають в Україні. Строк затримання іноземців та осіб без громадянства у пунктах тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають в Україні, становить шість місяців. За наявності умов, за яких неможливо ідентифікувати іноземця або особу без громадянства, забезпечити примусове видворення чи реадмісію особи у зазначений строк або прийняти рішення за заявою про визнання її біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту в Україні, або особою без громадянства, такий строк може бути продовжено, але загальний строк затримання не повинен перевищувати вісімнадцять місяців. На час розгляду судом першої та апеляційної інстанцій справи по суті позовних вимог і до набрання рішенням суду законної сили іноземець або особа без громадянства утримується у спеціально обладнаному для таких цілей приміщенні органу (підрозділу) охорони державного кордону, органу Служби безпеки України, який її затримав, або у пункті тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають в Україні.

Таким чином, аналіз досліджуваної статті дає підстави стверджувати, що наявні в ній засоби процесуального примусу обмежують право особи на свободу пересування, а строк такого обмеження може становити від 6 до 18 місяців. Отже, аналізуючи потенційні наслідки вказаного, їх безумовно можна прирівняти до кримінальних у розумінні практики ЄСПЛ, навіть не вимагаючи від сторони представити докази, що останні є вкрай обтяжливими для неї. Отже, стандарт доказування «поза розумним сумнівом» повинен мати абсолютний характер нормативного закріплення для ст. 289 КАС України, або, інакше кажучи, має за замовчуванням застосовуватися для оцінки достатності усієї сукупності належних, достовірних, допустимих доказів, представлених владним суб'єктом у категорії справ, пов'язаної із затриманням іноземця або особи без громадянства. Використання саме найвищого стандарту доказування у такій категорії справ здатне мінімізувати ризик допущення судової помилки в частині застосування обмежувальних заходів до невідомої сторони, а використання типового стандарту

доказування за таких обставин свідчитиме про неврахування завдання адміністративного судочинства.

Отже, необхідно закріпити найвищий стандарт доказування «поза розумним сумнівом» лише за однієї категорією адміністративних справ, аби уникнути необґрунтованого його підвищення і, як наслідок, порушення принципу рівності усіх учасників судового процесу перед законом і судом. Такий підхід дозволяє врахувати різницю між кримінальним та адміністративним процесами, адже в першому випадку спектр потенційних наслідків все одно є більш обтяжливим і жорстким у порівнянні з адміністративною юрисдикцією.

Пропонується також надати визначення стандарту доказування «поза розумним сумнівом» для цілей адміністративного судочинства, під яким варто розуміти найвищий рівень впевненості судді у тому, що обставини, на які посиляється суб'єкт владних повноважень існували поза розумним сумнівом, або як те, що суб'єкт владних повноважень, у передбачених законом випадках, повинен виконати максимальний тягар доказування, надавши такі докази, аби при оцінці їх достатності у сукупності та взаємозв'язку не залишалось розумних сумнівів, що вони і справді існували.

Варто зазначити, що у вітчизняному науковому полі існує точка зору за якої стандарт «поза розумним сумнівом» має застосовуватися в усіх правовідносинах, де тягар доказування покладено на суб'єкта владних повноважень. Необхідність такого використання ґрунтується на двох аргументах: по-перше, що «баланс вірогідностей» та «зрозумілі і переконливі докази» застосовуються у справах приватного-правового характеру, де відсутньою є владна нерівність між сторонами, а тому використовувати їх у справах з оскарження рішень, дій або бездіяльності контролюючого органу не доречно; по-друге, у відповідності до ч. 2 ст. 77 КАС України, виконання тягара доказування суб'єктом владних повноважень за найнижчим стандартом, значно. мірою послабляє позицію невідної сторони, яка і так відносно обмежена у можливостях представлення доказів.

Перекладаючи вищенаведену позицію на практику, Є.М. Смичок вважає за необхідне у податкових спорах використовувати при їх розгляді стандарт доказування «поза розумними сумнівом» через ризик нанесення шкоди фінансовому стану і діловій репутації платника [349, с. 119-124]. Однозначно, варто погодитися, що значні матеріальні втрати разом із нанесенням шкоди діловій репутації платника як наслідки, що очікують невіддану сторону у податкових відносинах і справді можуть бути підставою застосування стандарту доказування «поза розумним сумнівом», що співвідноситься зі сформованою судовою практикою національних касаційних судів. Наприклад, Касаційний адміністративний суд у складі Верховного Суду, вивчаючи спір про скасування податкового повідомлення-рішення зазначив, що «суди попередніх інстанцій при розгляді справи повинні встановити обставини справи поза розумним сумнівом» [350; 351; 352].

Однак, продовжуючи запропонований підхід щодо нормативного закріплення найвищого стандарту доказування лише за однією категорією адміністративних справ, яка має вкрай (надзвичайно) обтяжливі наслідки для сторони, видається, що податкові спори не повинні бути віднесені до категорії справ, в яких також діє найвищий стандарту доказування, а навпаки, з огляду на аналіз потенційних наслідків застосуванню в них підлягає підвищений типовий (проміжний) стандарт доказування «зрозумілі та переконливі докази». Пропозиція не використовувати найвищий стандарт доказування для податкових спорів пов'язана також з можливістю оцінити правові наслідки в цих категоріях справ на предмет відсутності в останніх надзвичайно обтяжливого характеру для невіддану сторони, у порівнянні з кримінальною стигматизацією особи. Отже, використання стандарту доказування «поза розумним сумнівом» в адміністративному процесі повинно мати виключний характер і обмежуватися ст. 289 КАС України, адже варто пам'ятати справжню ціль створення найвищого стандарту доказування (розгляд питань кримінального обвинувачення) і не розмивати межу між процесами.

Узагальнюючи, варто зазначити, що вибір стандарту доказування «поза розумним сумнівом» в адміністративному судочинстві призводить до необхідності суб'єктиві владних повноважень представити майже неспростовну кількість та якість доказів, аби довести, що його дії та/або рішення перебувають у правовому полі. Так само, обрання найвищого стандарту доказування для оцінки достатності усієї сукупності доказів свідчить про бажання додатково захистити невіддану сторону спору, яка, до речі, володіє об'єктивно меншими процесуальними можливостями щодо представлення необхідних доказів, від неправомірних дій суб'єкта владних повноважень. З наведеного випливає, що у випадку нездатності пояснити владною стороною всі обставини правомірності прийнятого рішення – тягар доказування буде вважатися невиконаним, що спричинить відповідні наслідки.

Водночас, існує обґрунтована критика, яку висуває Є.О. Яковенко, щодо неналежного застосування найвищого стандарту доказування адміністративними судами по відношенню до органу державної влади при розгляді публічно-правового спору. Автор, опираючись на основоположні вимоги найвищого стандарту доказування, стверджує, що останній не може бути реалізований у повній мірі, якщо для суб'єкта владних повноважень не визначені обов'язкові «правові елементи», які він має довести і представити суду, а суд, в свою чергу, не здатен провести обґрунтовану та послідовну оцінку таких доказів аби вважати стандарт виконаним [353, с.295-296]. Для подолання цієї проблеми Є.О. Яковенко пропонує перелік критеріїв, що має дослідити суддя під час розгляду і вирішення адміністративної справи у разі надання правової оцінки відповідним діям (бездіяльності)/прийнятим рішенням суб'єктами владних повноважень аби реалізувати стандарт доказування на найвищому рівні, серед яких: «1) наявність усіх обов'язкових «правових елементів» у суб'єкта владних повноважень – завдання, компетенції, повноважень, які визначаються Конституцією та відповідними законами України; 2) наявність способу та порядку, які визначаються законом, відповідно до яких суб'єктом владних повноважень вчинено чи має бути вчинено дії та прийняті рішення; 3) відповідність оскаржуваного рішення, дії чи

бездіяльності суб'єкта владних повноважень критеріям встановленими у ч. 2 ст. 2 КАС України» [353, с. 295–299]. Отже, суб'єкт владних повноважень, виконуючи стандарт доказування «поза розумним сумнівом» має переконати суд, що дія або бездіяльність, прийняте рішення є виваженим і справедливим, а владний орган без жодного сумніву діяв у межах компетенції і згідно з чинним законодавством. В результаті, суд перевіряючи наявність та доведеність кожного з елементів, представлених владною стороною, має сформувати максимальний рівень внутрішнього переконання аби відмовити у задоволенні позовних вимог фізичної або юридичної особи.

Проте, іноді реалізувати стандарт доказування на найвищому рівні не так легко, адже деякі критерії (неупередженість, добросовісність, розсудливість, пропорційність) мають загальний характер, що ускладнює їх практичну перевірку адміністративними судами через, по-перше, відсутність нормативного врегулювання, а, по-друге, через пряму залежність від рівня правосвідомості і праворозуміння посадової особи. Наприклад, такий критерій як безсторонність (неупередженість) передбачає виконання завдань суб'єктом владних повноважень у рамках правових приписів, прозоро та без особистої зацікавленості. У свою чергу, критерій пропорційності вимагає від владного суб'єкта дотримуватися балансу між наслідками для особи та досягненням мети при вчиненні дії або винесення рішення. Водночас, у випадку наявності у владного суб'єкта дискреційних повноважень, суддя також повинен перевірити їх обґрунтованість для того, аби вважати виконаним найвищий стандарт доказування, шляхом аналізу, зокрема мети дискреційного повноваження; об'єктивності та неупередженості; рівності перед законом; пропорційності тощо [354, с. 301].

Вбачається, що перевірка таких складових є утрудненою як з точки зору об'єктивної суддівської оцінки, так і потенційної можливості представлення доказів для їх підтвердження або спростування. Проте, запропоновані Є.О. Яковенко критерії однозначно володіють високою прикладною цінністю, аби суддя міг реалізувати оцінку доказів відповідну вимогам найвищого стандарту

доказування, сформувавши належний рівень впевненості в існуванні досліджуваних обставин.

Отже, можливість застосування найвищого стандарту доказування в адміністративному процесі залежить від одночасного існування таких умов: 1) у категоріях справ, де тягар доказування покладено на владну сторону; 2) коли потенційні наслідки розгляду справи для невідомої сторони є тотожними кримінальним у розумінні ЄСПЛ; 3) коли для невідомої сторони є очевидною несприятливість наслідків, що навіть не потребує доведення надзвичайно (вкрай) обтяжливого характеру останніх перед судом .

Окрему увагу варто звернути на категорію «обґрунтованого сумніву», що міститься у ч. 1 ст. 78, п.1 ч. 1 ст. 102, ч. 3 ст. 180 КАС України щодо достовірності обставин, які визнаються учасниками справи, а також правильності експертних висновків та/або достовірності документів [23]. Велика Палата Верховного Суду у п. 57 постанови від 27.05.2020 р. у справі № 9901/88/19 вказала, що «обґрунтований сумнів – це загальновизнаний світовий критерій доведеності, який застосовується в Україні згідно з практикою ЄСПЛ» [361]. Відповідно до неведеної позиції «обґрунтований сумнів» сприймається як ще один стандарт доказування, якого нормативно закріплено в адміністративному процесі [349, с. 119-124].

Проте, як стверджує Є.М. Смичок, Велика Палата допустила помилкове ототожнення категорій «поза розумним сумнівом» як визнаного стандарту для ухвалення підсумкового рішення та «обґрунтована підозра» як стандарту доведення у контексті законного арешту або затримання особи у розмінні ст. 5 Конвенції. Саме тому, категорія «обґрунтований сумнів» у її чинному законодавчому формулюванні не доцільно вважати стандартом доказування [349, с. 121]. Видається, вказане помилкове віднесення «обґрунтованого сумніву» до переліку стандартів доказування в адміністративному процесі є додатковим свідченням недостатньої розробленості проблематики стандартів доказування та потребує визначення вичерпного переліку його видів, аби уникнути випадків нашарування тотожних за змістом, проте відмінних за словесною формою вираження понять.

Отже, для цілей адміністративного судочинства необхідно закріпити триступеневу систему стандартів доказування, яка має бути диференційована залежно від рівня впевненості судді після оцінки достатності всіх попередньо відібраних доказів за критеріями належності, достовірності і допустимості доказів у їх взаємозв'язку на:

«баланс вірогідностей» як рівень впевненості судді, що дозволяє стверджувати про більш вірогідне існування певних обставин, аніж ні. Такий стандарт вимагає від сторін надати більш переконливу версію подій. Повинен бути застосований в усіх категоріях адміністративних справ як типовий;

«зрозумілі та переконливі докази» як рівень впевненості судді, що дозволяє стверджувати про істотно більш вірогідне існування певних обставин, аніж ні. Такий стандарт вимагає від сторін надати більшою мірою (істотно більш) переконливу версію подій. А в категоріях справ, де тягар доказування покладений на суб'єкта владних повноважень вимагає також виконати тягар доказування невідомою стороною, аби довести наявність істотно більш обтяжливих наслідків для неї як передумови обґрунтованого обрання проміжного стандарту як типового підвищеного;

«поза розумним сумнівом» як рівень впевненості судді, що дозволяє стверджувати про те, що обставини, на яких посиляється сторона, існували поза розумним сумнівом. Такий стандарт доказування вимагає від сторін найбільших доказових зусиль і має застосовуватися у виключних випадках.

Окремо варто звернути увагу на момент офіційного процесуального закріплення стандарту доказування у кожній справі. Вбачається, що у категоріях справ, які не підлягають розгляду з використанням іншого, аніж типовий стандарт доказування, суд має в ухвалі про відкриття вказати, що розгляд справи та оцінка доказів буде проведена з використанням стандарту доказування «баланс вірогідностей». У випадках існування потенційної можливості використати підвищений або найвищий стандарт доказування, суд має запропонувати невідомій стороні подати заяву по суті справи для обґрунтування необхідності підвищити стандарт доказування. В результаті, якщо сторона виконає покладений на неї тягар

доказування, то суд вимагатиме більшу кількість та якість доказів від суб'єкта владних повноважень, якщо ні – використанню має підлягати типовий стандарт доказування для розгляду справи.

Крім того, визнання зазначеної системи стандартів доказування для цілей адміністративного судочинства має вплинути і на нормативні положення що стосуються обсягу преюдиції [355; 356]. Відповідно до ч. 5 ст. 75 КАС України обставини, встановлені судовим рішенням в адміністративній, цивільній і господарській справі, що набрала законної сили не доказуються при розгляді інших справ, в яких беруть участь ті самі особи або особа, щодо якої встановлено ці обставини. Звільнення від доказування у цьому випадку не володіє абсолютним характером, що підтверджується формулюванням «не доказуються». Водночас, стосовно врахування фактів, встановлених в рамках деліктних рішень (кримінальне провадження та адміністративні правопорушення) преюдиція носить обов'язковий характер, проте виключно у двох аспектах: 1) наявності дії або бездіяльності; 2) чи було її вчинено конкретною особою [357, с. 106–116]. Відмінний обсяг преюдиції напряду пов'язаний із стандартом доказування, що підлягає використанню у тих чи інших правовідносин, адже в рамках розгляду ідентичної справи в різних юрисдикціях підсумкові рішення будуть відрізнятися в силу рівня переконання якого повинен досягти суддя, оцінюючи докази. Сукупність доказів, яка буде достатньою для судді у цивільному провадженні, аби визнати обставину встановленою, може залишати розумні сумніви та сприяти ухваленню протилежного рішення в рамках кримінального процесу [358, с. 166–175]. Обставини ж, яких було встановлено при використанні найвищого стандарту, мають найвищий ступінь вірогідності, тому законодавець передбачив обов'язок їх урахування без необхідності повторного дослідження.

Саме тому, враховуючи наявну можливість застосування у судовій практиці адміністративних судів категорії «поза розумним сумнівом», варто передбачити, окрім нормативної фіксації самого стандарту доказування, ще й обов'язок урахування фактів, встановлених в рамках адміністративного процесу з його використанням в інших юрисдикціях.

З огляду на вказане, беззастережному урахуванню мають підлягати обставини, встановлені з використанням стандарту доказування «поза розумним сумнівом» у частині: 1) наявності дії або бездіяльності суб'єкта владних повноважень; 2) наявності відповідної компетенції у суб'єкта владних повноважень. Такий підхід забезпечить одноманітність розуміння правових наслідків використання найвищого стандарту доказування у різних процесах.

Тому, у КАС України, пропонується закріпити статтю у такому формулюванні: «обставини, встановлені під час розгляду адміністративної справи з використанням стандарту доказування «поза розумним сумнівом» є обов'язковими до врахування, а обставини встановлені на основі «балансу вірогідностей» та «зрозумілих і переконливих доказів» не доказуються у цивільному, господарському та кримінальному процесах». Така термінологічна відмінність преюдиції, яку зосереджено у формулюванні «не доказується» та «обов'язкова», що пояснюється Вищим адміністративним судом України у листі від 14 листопада 2012 р., відображає можливість спростування установлених обставин у першому випадку та однозначного сприйняття в останньому за рахунок різного рівня сумнівів, що долає суддя аби ухвалити справедливе рішення у справі [359].

ВИСНОВКИ

У **Висновках** викладаються найбільш важливі теоретичні положення дисертаційного дослідження, формуються пропозиції щодо удосконалення чинного адміністративного процесуального законодавства:

1. Встановлено, що стандарти доказування мають аксіологічну природу та базуються щонайменше на трьох смислових центрах правових міфологем: міф про справедливе правосуддя, міф про права людини, міф про європейську правову культуру, надаючи їм конкретних обрисів у юридичній практиці та доктринальних обговореннях. Стандарти доказування покликані реалізовувати на практиці ціннісні ідеали і орієнтири, закладені у пов'язаних з ними правових міфах, а також виступають об'єктивною умовою реалізації прав людини в рамках адміністративного-процесуального доказування. Стандарти доказування є проявом конвенційної істини, адже передбачають існування попередньої домовленості учасників шукати істину до встановленої межі вірогідності: чи то найнижчої, чи то найвищої.

2. Запропоновано доктринальне розуміння стандартів доказування в адміністративному процесі у двох проявах: 1) як мірило достатності усієї сукупності (належних, достовірних, допустимих) доказів у їх взаємозв'язку для судді у кожній конкретній справі, яке збільшує можливість для учасників та сторонніх зацікавлених суб'єктів прослідкувати, що слугувало відправною точкою для ухвалення судового рішення; 2) як рівень доказових зусиль, які повинна виконати сторона, аби переконати суддю в існуванні/відсутності фактичних обставин справи.

3. Доведено, що стандарти доказування є складовою частиною оцінки достатності доказів за внутрішнім переконанням, об'єктивуючи її логіко-психологічний аспект. Визначено, що потреба в стандартах доказування постає саме на етапові з'ясування, чи достатньо усієї сукупності попередньо досліджених за критеріями належності, допустимості і достовірності доказів у їх взаємозв'язку аби ухвалите законне і справедливе рішення у справі. Запропоновано вважати

критерій достатності при оцінці доказів досягнутим, якщо у судді є відсутніми підстави вважати, що певні обставини не існували за наявної системи доказів. Доведено, що рівень (градація) впевненості в тому, що обставини є достатніми у конкретному кейсі, визначаються виконанням одного з можливих видів стандартів доказування.

4. Запропоновано розмежування розуміння стандартів доказування при оцінці достовірності та оцінці достатності доказів, головним критерієм якого є об'єм аналізованих доказів: у першому випадку стосовно кожного доказу окремо, а в другому – щодо всіх доказів у їх сукупності та взаємозв'язку.

5. Сформовано дефініцію стандартів доказування в адміністративному процесі, як інструмент об'єктивізації розумових (логічних) процесів судді під час оцінки за внутрішнім переконанням достатності усієї сукупності попередньо відібраних доказів відповідно до критеріїв належності, допустимості і достовірності з метою справедливого вирішення публічно-правового спору та уніфікації судової практики. Під інструментами оцінки достатності доказів запропоновано розуміти систему стандартів доказування, що застосовується на шляху до формування знання про достатню кількість та якість належних, достовірних і допустимих фактів об'єктивної соціальної дійсності у їх взаємозв'язку, для ухвалення справедливого судового рішення на основі внутрішнього переконання. Кожен інструмент (стандарт доказування) запропоновано сприймати як шлях або спосіб формування внутрішнього переконання, критерієм достатності якого є впевненість судді в тому, що за наявної сукупності усіх доказів неможливо уявити фактичну відсутність поточних публічних правовідносин. Встановлено, що титульним стандартом доказування є такий, що застосовується принагідно вимог до доказової активності суб'єкта на якого першочергово покладений тягар доказування.

6. З'ясовано, що головною метою застосування стандартів доказування в країнах англо-американської системи права є мінімізація допущення судових помилок під час ухвалення судового рішення. Охарактеризовано практику застосування стандартів доказування у країнах загального права, що полягає у

використанні двоступеневої («баланс вірогідностей» для цивільних справ та «поза розумним сумнівом» для кримінальних справ) або трьохступеневої («баланс вірогідностей» для цивільних справ, «зрозумілі та переконливі докази» для окремих категорії цивільних та/або адміністративних справ, «поза розумним сумнівом» для кримінальних справ) градації стандартів доказування для оцінки доказів. Виявлено, що у випадку використання двоступеневої градації стандартів доказування, межі застосування «балансу вірогідностей» розширюються вимагаючи різний рівень впевненості від судді під час оцінки доказів в рамках одного й того ж самого стандарту.

7. Визначено, що особливостями використання стандартів доказування у ЄСПЛ є:

їх застосування принагідно відповідальності країн-учасниць або в рамках аналізу спірних правовідносин, що стали причиною звернення до міжнародного юрисдикційного органу;

автентичне тлумачення випадків застосування «балансу вірогідностей» та «поза розумним сумнівом», що відрізняється від практики країн англо-американської системи права і дозволяє поширити дію найвищого стандарту доказування на цивільні справи за умови наявності наслідків тотожних кримінальних.

8. Перелічено наступні особливості застосування стандартів доказування в адміністративному процесі: монособ'єктність як можливість використовувати стандарти доказування лише судом (відсутність прокурора та інституту присяжних як в країнах англо-американської системи права); вплив суду на можливість виконання стандарту доказування стороною (змішана форма процесу і активна роль суду по збиранню і витребуванню доказів обумовлена дією галузевого принципу офіційного з'ясування обставин у справі); покладення тягара доказування, а разом з ним необхідності виконання титульного стандарту доказування, у більшості категорій справ на суб'єкта владних повноважень, що сприяє вирівнюванню початково неоднакових процесуальних можливостей щодо представлення доказів сторонами; розширений перелік видів стандартів

доказування, що підлягають використанню з огляду на велике різноманіття категорій адміністративних справ.

9. Обґрунтовано, що видами стандартів оцінки достатності доказів (інструментами оцінки доказів) в адміністративному процесі є «баланс вірогідностей», «зрозумілі та переконливі докази» та «поза розумним сумнівом». Відстояно позицію щодо того, що вказані стандарти доказування необхідно закріпити у профільному законі, керуючись правилами, що уніфікують їх практичне застосування в адміністративному судочинстві. Встановлено, що зазначені правила неодмінно мають бути заснованими на таких параметрах, як категорія спору, тягар доказування та конкретно-індивідуалізовані наслідки для сторін.

10. Виявлено, що вибір невідповідного обставинам (завищеного або недостатньо високого) стандарту доказування є таким видом судової помилки, яка тягне скасування чи зміну судового рішення внаслідок порушення вимог законності й обґрунтованості, а також єдності судової практики та міжнародних зобов'язань України. Визначено, що у розумінні ст. 317 КАС України оновленою підставою для скасування судового рішення повністю або частково та ухвалення нового рішення у відповідній частині або зміни рішення має стати «необґрунтованість використаного стандарту доказування».

11. Досліджено, що видами стандартів доказування залежно від способу закріплення є: нормативний стандарт доказування, який може наперед встановлюватися державою в особі її компетентних органів або походити від обов'язкової до врахування судової практики; позитивний стандарт доказування, який склався стихійно, не артикульований на законодавчому рівні, існує у правосвідомості та спирається на попередній досвід суб'єкта прийняття рішення, нормативні приписи і судову практику. Визначено, що в Україні має бути впроваджено змішану модель правового регулювання, яка передбачає нормативне закріплення стандартів доказування по найбільш типовим або виключним категоріям справ із залишенням місця для суддівської дискреції, в рамках якої

суддя здатен як обґрунтовано відступати від нормативного стандарту, так і самостійно його змінювати залежно від специфічних обставин у справі.

12. Сформовано такі випадки застосування стандартів доказування в адміністративному процесі: «баланс вірогідностей» є типовим стандартом, який використовується за замовчуванням в адміністративному процесі, якщо інше не передбачено законом. Прикладом застосування такого стандарту є категорія справ у спорах між суб'єктами владних повноважень із приводу реалізації їхньої компетенції у сфері управління, у тому числі делегованих повноважень; «зрозумілі та переконливі докази» є типовим підвищеним стандартом доказування, який використовується в адміністративному процесі у випадках наявності незначної асиметрії у наслідках для сторін, проте не такої, аби прирівнятися до кримінальної стигматизації особи. Для його застосування невідомою стороною повинна виконати тягар доказування щодо доведення наявності значною мірою (істотно) більш обтяжливих наслідків розгляду для неї. Вказаний стандарт доказування підлягає застосуванню при розгляді справ щодо вилучення або примусового відчуження майна для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності за одночасного виконання невідомою стороною тягара доказування щодо доведення наявності істотно більш обтяжливих наслідків за результатами розгляду справ для неї; «поза розумним сумнівом» використовується у випадках загрози появи надзвичайно обтяжливих наслідків для сторони і повинен мати нормативне закріплення стосовно категорії справ за адміністративними позовами з приводу примусового повернення чи примусового видворення іноземців або осіб без громадянства за межі території України, з огляду на потенційну загрозу наявності наслідків, тотожних кримінальним, у вигляді затримання з поміщенням до пункту тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають в Україні.

Відстояно позицію, що типовий стандарт доказування має бути зазначено суддею в ухвалі про відкриття провадження, а у випадках можливості його підвищення суддя має запропонувати невідомій стороні спору надати заяву по суті

справи аби обґрунтувати можливість настання несприятливих наслідків для неї за результатами розгляду справи.

Запропоновано з метою гармонізованого врегулювання спільних правових положень в усіх чинних процесуальних кодексах закріпити вимогу щодо використання стандартів доказування під час оцінки достатності доказів за внутрішнім переконанням у ст. 89 ЦПК України, ст. 86 ГПК України, ст. 94 КПК України та, зокрема викласти ч. 3 ст. 90 КАС України у наступній редакції:

«ч. 3: Суд оцінює належність, допустимість, достовірність кожного доказу окремо, а також достатність і взаємний зв'язок доказів у їхній сукупності. Достатність доказів має бути оцінена з урахуванням відповідного обставинам стандарту доказування».

13. Визначено необхідність редагування:

ст. 90 Глави 5 «Докази та доказування» КАС України, доповнивши новоствореною ч. 5, у такій редакції:

«ч. 5: Суд при оцінці достатності доказів використовує один із трьох видів стандартів доказування: «баланс вірогідностей» як типового, «зрозумілі та переконливі докази» як типового підвищеного та «поза розумним сумнівом» як виключного.

ч. 4 ст. 246 Кодексу, відповідно до якої структуру судового рішення має бути доповнено п. 6 у такій редакції:

«п. 6: стандарт доказування, на основі якого суддя зробив висновок щодо достатності доказів та обґрунтованості мотивів його застосування або відступу в бік підвищення». Така артикуляція підвищить розуміння мотивів судді не тільки учасниками справи, але й полегшить роботу судам апеляційної інстанції, адже дозволить оцінити правильність підбору стандарту залежно від обставин та співвідносити докази, покладені в основу оскаржуваного рішення через призму власних відчуттів і закону.

ч. 1 ст. 317 КАС України, в якій закріпити оновлену підставу для скасування судового рішення повністю або частково та ухвалення нового рішення у відповідній частині або зміни рішення і викласти у такій редакції:

«п. 5 необґрунтованість обставинам використаного стандарту доказування».

ст. 78 КАС України «Підстави звільнення від доказування» доповнити ч.9 у наступній редакції:

«ч. 9 обставини, встановлені під час розгляду адміністративної справи з використанням стандарту доказування «поза розумним сумнівом» є обов'язковими до врахування, а обставини встановлені на основі «балансу вірогідностей» та «зрозумілих і переконливих доказів» не доказуються у цивільному, господарському та кримінальному процесах».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Данильян О.Г., Дзьобань О.П. Методологія наукових досліджень: підручник. Харків: Право, 2019. 368 с.
2. Добронравова І.С., Білоус Т.М., Комар О.В. Новітня західна філософія науки: підручник. Київ : Парапан, 2008. 216 с.
3. Покотило К.М., Таранов С.В. «Філософські мандри». Бровари: ВНЗ «ЕТУ», 2005. 108 с.
4. Колодій А.М., Копейчиков В.В., Лисенков С.Л. та ін. за ред. В.В. Копейчикова. Загальна теорія держави і права: навч. посіб. Стереотипне видання. Київ: Юрінком Інтер, 1999. 320 с.
5. Крестовська Н.М., Матвєєва Л.Г. Теорія держави і права: елементарний курс. 2-е вид. Харків: ТОВ «Одіссей», 2008. 432 с.
6. Жаровська І.М. Щодо проблем методології теорії держави і права. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки», 2015. № 827. С. 138–141.
7. Рабінович П.М. Основи загальної теорії держави та права: навч. посіб. 9-е вид. зі змін. Львів: Край, 2007. 192 с.
8. Скакун О.Ф. Теорія права і держави: підручник. 2-ге вид. Київ: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. 520 с.
9. Фальковський А.О. Плюралізм підходів як чинник утвердження постнекласичного етапу розвитку методології юриспруденції. *Актуальні проблеми політики*: зб. наук. пр. редкол.: С.В. Ківалов (голов. ред.), Л. І. Кормич (заст. голов. ред.), Ю.П. Аленін та ін. МОНмолодьспорт України, НУ ОЮА. Одеса: Фенікс, 2011. Вип. 42. С. 62 - 71. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/1063/Falkovski.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 01.06.2021 р.).
10. Боден Жан. Філософський енциклопедичний словник. В.І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ: Інститут філософії ім. Григорія Сковороди НАН України. Київ: Абрис, 2002.

11. Костицький М.В. Позитивізм як методологія юриспруденції. *Філософські та методологічні проблеми права*, 2014. № 2. С. 3–17.
12. Шевчук Р.М. Методологія наукового пізнання: від явища до сутності. *Філософські та методологічні проблеми права*, 2016. № 1. С. 31–45.
13. Андрійчук В.Г. Сутнісний аспект методології наукових досліджень. *Економіка АПК*, 2016. № 7. С. 87-94. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/E_apk_2016_7_14 (дата звернення: 05.06.2021 р.).
14. Крет Г.Р. Міжнародні стандарти доказування у кримінальному процесі України: теоретико-правові та практичні основи: дис. ... д-ра юрид. наук: Одеса, 2020. 530 с.
15. Ковальчук С.О. Вчення про речові докази у кримінальному процесі: теоретико-правові та практичні основи: монографія. Івано-Франківськ: Супрун В.П., 2017. 618 с.
16. Чмиленко Ф.О. Посібник до вивчення дисципліни «Методологія та організація наукових досліджень». Д: РВВ ДНУ, 2014. 48 с.
17. Костицький М.В. Логіка як методологія наукового пізнання (зокрема в правознавстві). *Філософські та методологічні проблеми права*, 2014. № 1. С. 3–13. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Fmpp_2014_1_3 (дата звернення: 12.07.2021 р.)
18. Сенкевич Г.А., Хілько А.С., Аксьонов О.І. Теорія наукових парадигм як модель і методологія наукового знання. *Вчені записки ТНУ ім. В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика*, 2021, Т. 32 (71) № 1. Ч. 3. С. 168–174. URL: http://www.philol.vernadskyjournals.in.ua/journals/2021/1_2021/part_3/1-3_2021.pdf#page=178 (дата звернення: 20.08.2021 р.).
19. Kuhn T.S. The Copernican Revolution: Planetary Astronomy in the Development of Western Thought. Cambridge, Mass., 1957, pp. 122-132, 270-271.
20. Фальковський А.О. Підходи в сфері посткласичної методології юриспруденції. *Право і суспільство*. 2015. № 5. С. 54–59. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2015_5_12 (дата звернення: 20.08.2021 р.).
21. Юринець В.Є. Методологія наукових досліджень: навчальний посібник. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2011. 178 с.

22. Основи методології та організації наукових досліджень: навч. посіб./за ред. чл.кор. НАН України, д.ф.н, проф. А.Є. Конверського. Київ.: Центр учбової літератури, 2010. 352 с.
23. Теория государства и права: учебник. Харків: ООО «Одиссей», 2006. 480 с.
24. Котюк В.О. Загальна теорія держави і права: навч. посіб. Київ: Атіка, 2005. 592 с.
25. Скакун О.Ф. Теорія права і держави: підручник. 2-ге видання. Київ: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. 520 с.
26. Крестовська Н.М., Матвєєва Л.Г. Теорія держави і права: елементарний курс. 2-е вид. Харків.: ТОВ «Одіссей», 2008. 432 с.
27. Ковальчук С.О. Вчення про речові докази у кримінальному процесі: теоретико-правові та практичні основи: монографія. Івано-Франківськ: Супрун В.П., 2017. 618 с.
28. Костицький М.В. Про діалектику як методологію юридичної науки. Філософські та методологічні проблеми права, 2012. № 1. С. 3–17.
29. Оборотов Ю.М. Традиції та оновлення у правовій сфері: питання теорії (від пізнання до розуміння права): монографія. Одеса: Юрид.л-ра, 2002. 280 с.
30. Шевчук Р.М. Ще раз про діалектичний метод у правознавстві. *Підприємництво, господарство і право*, 2016. № 11. С. 216-219. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pgip_2016_11_44 (дата звернення: 24.08.2021 р.).
31. Фальковський А.О. Аксиологічний підхід в філософсько-правовому пізнанні. *Правове життя сучасної України*: матеріали Міжнар. наук. конф. проф.-викл. складу (Одеса, 20–21 квіт. 2012 р.). Т. 1. відп. за вип. д-р. юрид. наук. проф. В.М. Дрьомін / Націон. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса : Фенікс, 2012. С. 75–76.
32. Серебро М.В. Постнекласичні тенденції в методології юриспруденції. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету*: серія: «Право». гол. ред. Ю.М. Бисага. Ужгород: Видав. дім «Гельветика», 2019. Т.1. Вип. 55. С. 54–58.

33. Тарасов М. Юридична наука та наукова раціональність (до питання про філософсько-методологічне самовизначення юриспруденції). *Філософія права і загальна теорія права*, 2012, 1. С. 68–76.
34. Нікітін А.В. Теорія держави і права: навч. посіб.; за наук. ред. А.М. Колодія. Київ: Університет «Україна», 2005. Ч. II. 265 с.
35. Жаровська І.М. Щодо проблем методології теорії держави і права. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки», 2015, 827. С. 138–141.
36. Фальковський А.О. Поняття та функції методологічних підходів у сучасних правових дослідженнях. *Актуальні проблеми держави і права*: збірник наук. праць. Вип. 45. ред.кол.: С.В. Ківалов (голов. ред.) та ін.; відп. за вип. Ю.М. Оборотов. Одеса: Юрид. л-ра, 2009. С. 40-44.
37. Теорія держави і права: навч. посіб. упоряд. Л.М. Шестопалова. Київ.: Прецедент, 2006. 197 с.
38. Кутовська О.В. Методологія системного підходу та наукових досліджень: Курс лекцій. Тернопіль: Економічна думка, 2005. 124 с.
39. Костицький М.В. Ключові підходи до методології пізнання української історико-правової дійсності. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права ім. Короля Данила Галицького*. 2015, № 12. С. 12–17.
40. Якімцов В.В. Міждисциплінарність синергетики. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2015, Вип. 11. Ч.4, с. 97–101.
41. Стоян А.В. Методологічна основа дослідження оцінки доказів в адміністративному процесі: міждисциплінарний підхід. *Сучасні аспекти модернізації науки в Україні: стан, проблеми, тенденції розвитку*. С. 166–168.
42. Завальнюк В.В. Антропологізація права як тенденція розвитку юриспруденції сучасної України: автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук. Одеса, 2019. 41 с.
43. Фальковський А.О. Ціннісний підхід у правових дослідженнях. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008, № 42. С. 253–257.
44. Бехруз Х.Н. Сравнительное правоведение. Одеса: Фенікс, 2008.

45. Крестовська Н.М. Цивілізаційний підхід у порівняльному правознавстві. *Правова держава*, 2016, № 27. С. 443–449.
46. Костицький М.В. Логіка як методологія наукового пізнання (зокрема в правознавстві). *Філософські та методологічні проблеми права*, 2014. № 1. С. 3–13.
47. Запорожцева Л.Є. Міф у масовій культурі і правовій реальності: питання співвідношення. *Наукові записки. Філософія та релігієзнавство*, 2013. Т.141, С. 18–22. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/NaUKMAfr_2013_141_5.pdf (дата звернення: 17.08.2022 р.).
48. Тіщенко Ю.В. Правовий міф і правова міфотворчість як атрибути сучасного суспільства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук., Одеса, нац. ун-т. «Одеська юридична академія», 2014. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/2279/Тіщенко%20Ю.В..pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 17.08.2022 р.).
49. Оборотов Ю.М. Філософія права і методологія юриспруденції. *Проблеми філософії права*, 2003, Т.І. С. 41–43.
50. Тіщенко Ю.В. Правові міфи та міфологеми в юриспруденції. *Вісник Національної академії правових наук України*, 2018. Т. 25. С. 18–22. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/vapny_2018_25_2_4.pdf (дата звернення: 21.08.2022 р.).
51. Жебровська К.А. Роль правових цінностей в діалозі правових культур. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету*: Серія: «Право». гол. ред. Ю.М. Бисага. Ужгород: Видав. дім «Гельветика», 2015. Вип. 35. Т.1. С. 14–17.
52. Гладкий С.О. Правові цінності як практична проблема правового життя українського суспільства, 2020, С. 10–13. URL: <http://dspace.puet.edu.ua/bitstream/123456789/9729/1/Гладкий%20С.О..pdf> (дата звернення: 23.02.2022 р.).
53. Жебровська К.А. Правові цінності у взаємодії правових систем: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: Одеса, 2017. 20 с

54. Олейников С.М. Архетипи правової культури й дисфункції правової антикультури. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: «Філософія, філософія права, політологія, соціологія», 2012. URL: https://www.researchgate.net/publication/344399308_Archetypes_of_legal_culture_and_dysfunct (дата звернення: 23.02.2022 р.).

55. Кантор Н.Ю. Правова антикультура в суспільстві ризику. ISSN 2307-1745. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Юриспруденція», 2021, № 50. DOI <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2021.50.2> <https://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc50/juspradenc50.pdf#page=8>

56. Липовець Ю.О. Правові цінності як ідеали та компроміси : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: Київ, 2021. 17 с.

57. Тиховська О.М. Магія та міфологія в українському фольклорі Закарпаття: етнопсихологічний аспект. Ужгород: Рік-У. 2021. 512 с.

58. Васильєва І.В. Міфологічне мислення: етнографічні розвідки і психоаналіз. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Філософія. Психологія. Педагогіка, 2010. № 1. С. 7–11.

59. Jung K.G. Ein moderner Mythos. Von Dingen die am Himmel gesehen worden. Z. Stuttg, 1978. 230 p.

60. Тіщенко Ю.В. Правовий міф і правова міфотворчість як атрибути сучасного суспільства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2014. 18 с.

61. Дзьобань О.П., Мануйлов Є.М. Справедливість як правова цінність: концептуалізація феномену. *Вісник національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*, 2015, № 1(24). С.102–113. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Vnyua_2015_1_12.pdf (дата звернення: 16.02.2022).

62. Погребняк С.П. Справедливість як принцип права: основні аспекти. *Філософія права і загальна теорія права*, 2015. С. 257–268. URL: <http://phtl.nlu.edu.ua/article/download/182340/182239> (дата звернення 05.03.2020).
63. Бандура О.О. Правознавство у системі наукового знання: Аксіологічно-гносеологічний підхід: монографія. Київ: нац. ун-т внутр. справ, 2010. 272 с.
64. Подковенко Т.А. Справедливість у системі цінностей права. *Актуальні проблеми правознавства*, 2016. № 4 (8). С. 10–14. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/18189/1/Подковенко%20Т..pdf> (дата звернення 05.05.2020).
65. Stoian A.V. Стандарти доказування як складова процесуальної справедливості. *Krakovskie Studia Małopolskie*, 2022, № 4(36). р. 185–200.
66. Шлаг П. Загальнолюдські цінності у постсучасному світі. *Філософія права і загальна теорія права*, 2012. № 1. С. 137–149. URL: <http://phtl.nlu.edu.ua/article/download/183689/183622> (дата звернення: 07.03.2022).
67. Амартия Сен. Идея справедливости. Москва.: Издательство Института Гайдара, 2016. С.49–52.
68. Верховенство права: Доповідь, схвалена Венеційською Комісією на 86-му пленарному засіданні. Страсбург, 4 квітня 2011 р. Право України, 2011. С.168–184. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev-ukr) (дата звернення: 11.02.2022).
69. Контрольный список вопросов для оценки соблюдения верховенства права: 106-е пленарное заседание Венецианской комиссии (Венеция, 11–12 марта 2016 г.). Страсбург, 18 марта, 2016 р. 60 с. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2016\)007-rus](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2016)007-rus) (дата звернення: 06.02.2022).
70. Афанасьева М.В. Процессуальная справедливость и легитимность публичной власти. Одеса: Гельветика, 2020. С. 296–299.
71. Головченко О. Справедливість як фундаментальний принцип права у практичній площині. *Наукова бібліотека. Віче*, 2012. С. 5–7. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=

[UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/viche_2012_20_3.pdf](#) (дата звернення: 09.02.2022).

72. Дж. Ролз Теория справедливости: пер. с англ. науч. ред. с предисл. В.В. Целищева. Изд.2-е. Москва: Изд-во ЛКИ, 2010. 536 с. URL: [http://kyiv-heritage-guide.com/sites/default/files/ПОЛЗ%20-%20Теория%20справедливостим%201971\(2010\)%20536с.pdf](http://kyiv-heritage-guide.com/sites/default/files/ПОЛЗ%20-%20Теория%20справедливостим%201971(2010)%20536с.pdf) (дата звернення: 07.02.2022).

73. Clermont Kevin M. Standards of Proof Revisited. *Cornell Law Faculty Publications*, 2009. Р. 13. URL: <http://scholarship.law.cornell.edu/facpub/13> (дата звернення: 02.02.2022).

74. Брюггер В. Образ людини у концепції прав людини. *Проблеми філософії права*, 2003. Т.1., С. 136–146. (дата звернення: 07.06.2022).

75. Дідківська Г.В., Антонюк А.Б. Філософські аспекти природи людини і права. *Науковий вісник Національного університету державної податкової служби України* (економіка, право), 2014. № 2. С. 139–143.

76. Oestreich G. Geschichte der Menschenrechte und Grundfreiheiten (1968). Riedel E.H. Menschenrechte der Dritten Dimension, *Europaeische Grundrecht-Zeitschrift*, 1989, № 16. S. 9–11.

77. Jellinek G. Das System der subjektiven oeffentlichen Rechte (1905, 2nd ed.).

78. Brugger W. Menschenrechte von Fluechtlingen in universalistischer und kommunitaristischer Sicht. *Archiv fuer Rechts- und Sozialphilosophie*, 1994, № 80.

79. Максимов С. Універсальність прав людини. Філософія права і загальна теорія права, 2013. № 1. С. 110–117.

80. Riedel E.H. Menschenrechte der Dritten Dimension. *Europaeische Grundrecht-Zeitschrift*, 1989. № 16.

81. Brugger W. Menschenrechte im modernen Staat. *Archiv des Oeffentlichen Rechts*. 1989. № 114.

82. Козюбра М.І. Правовий закон: проблема критеріїв. *Вісник Академії правових наук України*, 2003. № 2-3. С. 83–96.

83. Права людини й оновлення Конституції України: колект. моногр. Праці лабораторії дослідження теоретичних проблем прав людини юридич. факультету

Львівськ. нац. ун-ту ім. І. Франка. Львів: Малий видавн. центр юрид. факультету
Львівського нац. ун-ту ім. Івана Франка. 2011. № 5. 184 с.

84. Удовика Л.Г. Антропологічні проблеми права під впливом глобалізаційних процесів. *Підприємництво, господарство та право*, 2005. № 6. С. 3-7.

85. Чубко Т.П. Права людини як основа сучасного розвитку права. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*, 2014, № 4, С. 97–104.

86. Разметаєва Ю.С. Права людини як фундаментальна цінність громадянського суспільства, Харків: Финарт, 2013.

87. Бехруз Х. Особенности восточных правовых традиций. *Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку*: зб. наук. праць за ред. Ю.С. Шемшученка, М.Б. Бучка; упор. О.В. Кресін. Київ. 2009. С. 79–83.

88. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций пер. Т. Велимеев. Москва: АСТ, 2006. 603 с.

89. Корчинський О.І. Правові засади організації адміністративного судочинства в Україні. дис. Львів, 2019. 185 с.

90. Адміністративний процес (загальна частина): навч.-метод. посіб. для здобувачів вищої освіти денної форми навчання [Електронне видання]. А. Осадчий, О. Закаленко, Д. Біленець; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса : Фенікс, 2023. 185 с. URL: <https://hdl.handle.net/11300/23910>; DOI: 10.32837/11300.23910 (дата звернення: 02.09.2022 р.).

91. Авер'янов В.Б. Нові категорії Кодексу адміністративного судочинства України: питання наукового тлумачення. *Часопис Київського університету права*, 2010. № 2. С. 5–10.

92. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 06. 07. 2005 р. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2005. № 35–36, № 37. ст.446. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2747-15> (дата звернення: 17.12.2023).

93. Ківалов С.В. Щодо проблеми визначення предметної підсудності в адміністративному судочинстві. *Актуальні проблеми держави і права*, 2012, № 63. С. 7–14.

94. Адміністративне процесуальне (судове) право України: підручник за заг. ред. С.В. Ківалова. Одеса: «Юрид. л-ра», 2007. 312 с.

95. Ківалов С.В. Курс адміністративного процесуального права України. Загальна частина: підручник С.В. Ківалов, І.О. Картузова, А.Ю. Осадчий. Одеса: Фенікс, 2014. 342 с

96. Ківалов С.В. Особливості провадження у справах щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів та посадових осіб місцевого самоврядування у судовому порядку: монографія С.В. Ківалов, Л.Р. Біла-Тіунова, І.С. Козій. О.: Фенікс, 2013. 225 с.

97. Ківалов С.В. Проведення у справах щодо видворення іноземців та осіб без громадянства в адміністративному суді: монографія С.В. Ківалов, М.М. Аракелян. Одеса: Фенікс, 2013. 220 с.

98. Білої-Тіунової Л.Р. Адміністративне судочинство в Україні: теорія, правове регулювання, практика за заг. ред. С.В. Ківалова, Л.Р. Білої-Тіунової: Серія наукових видань «Доктрина адміністративного права, адміністративного процесу, фінансового права. Одеса: Фенікс, 2013. 394 с.

99. Писаренко Н.Б. Адміністративно-правові спори (удосконалення порядку вирішення): монографія Н.Б. Писаренко, В.А. Сьоміна; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Я. Мудрого». 2-ге вид., зі змін. та допов. Харків: Право, 2012. 136 с.

100. Писаренко Н.Б. Засади адміністративного судочинства (сучасний український контекст): монографія Н.Б. Писаренко. Харків: Право, 2019. 248 с.

101. Осадчий А.Ю. Предмет судової адміністративної юрисдикції. *Юридичний вісник*, 2011, № 2. С. 114–119.

102. Осадчий А.Ю. Предметна юрисдикція адміністративних судів. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*: зб.наук. статей. Чернівці, 2018. № 3. С. 109–118.

103. Осадчий А.Ю. Сучасний концепт української адміністративної юстиції. *Юридичний вісник*, 2019, № 1. С. 37-41.
104. Соловійова О.М. Справа незначної складності в адміністративному судочинстві: загальна характеристика та види. *Слово Національної школи суддів*. 2023. № 3 (44). С. 161-171. URL: <http://slovo.nsj.gov.ua/index.php/ua/arkhiv-nomeriv/2023/3-44-2023/32-2023/868-spravi-neznachnoji-skladnosti-v-administrativnomu-sudochinstvi-zagalna-kharakteristika-ta-vidi> (дата звернення: 12.02.2022 р.).
105. Козачук Д.А. Відновлення втраченого провадження в адміністративних справах в умовах військового стану. *Академічні візії*, 2023, (26). URL: <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/1188> (дата звернення: 15.02.2022 р.).
106. Калмикова Я.С. Докази та доказування в адміністративному судочинстві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: Харків, 2013. 20 с.
107. Щербакова О.Ю. Предмет доказування в податкових спорах : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: Харків, 2015. 20 с.
108. Колпаков В.К., Гордєєв В.В. Докази та доказування в адміністративному судочинстві: монографія. Чернівці: Чернів. нац. ун-т, 2009. 128 с.
109. Смичок Є.М. Юридичні презумпції в податково-правовому регулюванні. PhD Thesis. ЄМ Смичок. Харків, 2015. 90 с.
110. Пільков К.М. Теорія і практика доказування у міжнародному комерційному арбітражі: монографія. Київ: Освіта України, 2016. 240 с. URL: https://repository.ndippp.gov.ua/bitstream/handle/765432198/471/Пільков_2016_Теорія_і_практика_доказування_у_міжнародному_арбітражі.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 12.02.2022 р.).
111. Кузьменко О.В. Адміністративна юстиція в Україні: навч. пос. Київ: Атіка, 2007. С. 60.
112. Тарануха В.П. Звернення громадян як засіб забезпечення законності в діяльності місцевих органів виконавчої влади: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2003. С. 159.

113. Сирота Д.І. Кореспондуючі права і обов'язки громадянина та працівника міліції: адміністративно-правовий аспект: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2009.
114. Сьоміна В.В. Проблеми законодавчого регулювання та практики розгляду адміністративно-правових спорів: дис. ... канд. юрид. наук: Харків, 2004.
115. Осадчий А.Ю. Організаційно-правове забезпечення оскарження громадянами незаконних дій органів виконавчої влади у судах: дис. ... канд. юрид. наук: Одеса, 2004.
116. Пчелін В.Б. Організація адміністративного судочинства України: правові засади: монографія. Харків: У справі, 2017. 488 с.
117. Ківалов С.В. Адміністративний процес (загальна частина): навч. посіб.(для здобув. вищ. осв. ден. форми навч.). С.В. Ківалов, А.Ю. Осадчий, О.В. Закаленко. 2019. 224 с.
118. Фурса С.Я., Цюра Т.В. Докази і доказування у цивільному процесі: Наук.-практ. посіб. (Серія: «Процесуальні науки»). Київ: КНТ, 2005. 256 с.
119. Щербаков С.В. Теория доказательств и доказывания: содержание и проблемы: монография. Архангельск, 2007. 263 с.
120. Арабаджи Н.Б. Категорія «істина» в адміністративному судочинстві: до постановки питання. *Юридичний вісник*. Одеса: Гельветика, 2021, № 3. С. 72–79.
121. Барабаш Т.М. Моніторинг теорії доказування у процесуальному праві України. Судова апеляція, 2009, № 2 (15). С. 6-15. URL: <http://dspace.nbuu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/13976/01-Barabash.pdf> (дата звернення: 12.08.2021).
122. Авраменко О. Наукові записки. Серія: «Право». Scientific notes. Series: Law Загальна характеристика процедури дослідження доказів в адміністративному судочинстві. Вип. 7. Спецвипуск, 2019. С. 112-116. URL: https://www.cuspu.edu.ua/images/nauk_zapiski/pravo/7_spec_2019/Авраменко.pdf (дата звернення: 14.08.2021).
123. Дубенко О.М. Доказування в адміністративному судочинстві в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: Харків, 2010. 23 с.

124. Бочаров Д.О. Доказування у правозастосовчій діяльності: загальнотеоретичні питання: автореферат дис. ... канд. юрид. наук. 2007.
125. Пащенко К.С. Нормативне гарантування оцінки доказів в адміністративному судочинстві: вітчизняний та зарубіжний досвід. *The scientific papers of the legislation institute of the verkhovna Rada of Ukraine*, 2020. № 2, С. 37–46. URL: <https://instzak.com/index.php/journal/article/download/1791/1676/> (дата звернення: 26.08.2021).
126. Барабаш Т.М. Категорія «суб'єкт» у кримінальному процесі України. *Наукові записки інституту законодавства Верховної Ради України*. 2012. № 3. С. 110–114.
127. Дубенко О.М. Доказування в адміністративному судочинстві України: автореф. дис. ...канд. юрид.т.наук. Ірпінь, 2010. 20 с.
128. Цюпак О.П. Оцінка доказів в адміністративному судочинстві: правовий та логічний аспекти. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*, 2014. № 2. С. 179–186. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/VKhnuvs_2014_2_24.pdf (дата звернення: 02.09.2021).
129. Казаков М.А. Гносеологія та діалектика: до проблеми пошуку критерію верифікації наукового знання. *Наукові перспективи*, 2014, № 59, С. 58-68. URL: <https://m-logos.ru/img/Article-about-standards.pdf>(дата звернення: 13.08.2021).
130. Мелех Л.В. Проблеми оцінки доказів у процесі доказування. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. Проблеми цивільного, трудового, екологічного та господарського права. Розділ IV.4, 2015. С. 166-177. URL: <https://journal.lduvs.lg.ua/index.php/journal/article/download/712/642/>(дата звернення: 08.08.2021).
131. Немченко В.О. Акмеологія суддівської діяльності в адміністративному процесі. *Форум права*, 2013. № 2. С. 402-406. URL: http://www.irbisnbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&I

[MAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/FP_index.htm_2013_2_62.pdf](#)
f. (дата звернення: 24.08.2021).

132. Стоян А.В. Інструменти оцінки доказів в адміністративному процесі. *Актуальні проблеми правознавства*, 2022. 3, С. 90–102. DOI:10.35774/app2021.03.090.

133. Юрашевич Н.М. Эволюция понятия правового сознания. *Известия вузов. Правоведение*, 2004, № 2. С. 178–187.

134. Степаненко А.С. Теорія та практика застосування стандарту доказування «поза розумним сумнівом» Європейським Судом з прав людини. *Вісник кримінального судочинства*, 2015, № 4. С. 184-191. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vkc_2015_4_28 (дата звернення: 24.08.2021).

135. Про схвалення Концепції запобігання корупції у системі судів загальної юрисдикції: проект Закону України від 17.03.2009 № 4220. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JF39800I.html (дата звернення: 04.09.2021).

136. Бойко В.Ф. Судова реформа в Україні: стан і перспективи: навч. посіб. Київ: МАУП, 2004. 176 с.

137. Бочаров Д.О. Доказування у правозастосовчій діяльності: загальнотеоретичні питання. автореф. дис. ... канд. юрид. наук, Харків, 2007.

138. Безносюк А.М. Доведеність поза розумним сумнівом та достовірність як стандарти доказування у кримінальному процесі України. *Судова апеляція*, 2014, № 3 (36), С. 23–28.

139. Bater v. Bater CA ([1950] 2 ALL ER 458). URL: <http://swarb.co.uk/bater-v-bater-CA-1950>. Title from the screen. (дата звернення: 28.08.2021).

140. Рабінович П., Венецька О. Міжнародні стандарти прав людини: загальні ознаки, класифікація. *Вісник Національної академії правових наук України*. Харків, 2012. № 4 (71). С. 22–26.

141. Крет Г.Р. Міжнародні стандарти доказування у кримінальному процесі України: теоретико-правові та практичні основи: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.09, Одеса, 2020. 530 с. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle>

[/11300/13756/Дисертація%20-%20Крет%20Г.Р..pdf?sequence=3&isAllowed=y](#) (дата звернення: 07.08.2021).

142. Крет Г.Р. Стандарти доказування у системі понятійно-категоріального апарату теорії кримінального процесуального доказування. *Вісник кримінального судочинства*, 2018, № 4. С. 43-53.

143. Крет Г.Р. Міжнародні стандарти доказування у кримінальному процесі України: теоретико-правові та практичні основи: монографія. Калуш: Петраш К.Т., 2020, 452 с.

144. Крет Г.Р. Содержание стандартов доказывания в уголовном процессе стран англосаксонской правовой системы. *Leges et Viata*, 2019. № 8–2. Р. 46–50.

145. Слюсарчук Х.Р. Співвідношення термінів «стандарти доказування» та «стандарти переконання». *Право і суспільство*. 2016. № 1. Ч. 2. С. 164–170.

146. Слюсарчук Х.Р. Стандарти доказування у кримінальному провадженні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: Львів, 2017. 24 с.

147. Степаненко А.С. Стандарт доказування «поза розумним сумнівом» у кримінальному провадженні: дис. ... канд. юрид. наук: Одеса, 2017. 234 с.

148. Комаров В.В., Бігун В.А., Баранкова В.В. Курс цивільного процесу: підручник за ред. В.В Комарова. Харків: Право, 2011. 201 с.

149. Мірошніченко Т.М. Щодо питання правової регламентації оцінки доказів у кримінальному процесі. *Перший Харківський кримінальний процесуальний полілог*, 2016, № 1. С. 124–130.

150. Гвоздік О.І. Критерії достатності доказів. *Філософські та методологічні проблеми права*, 2019, № 18 (2). С. 63–70. DOI: <https://doi.org/10.33270/02191802.63>.

151. Гвоздік О.І. Судово-процесуальне доказування в логічному вимірі. *Філософські та методологічні проблеми права*, 2019. Т. 17. № 1.

152. Деєв М.В. Визначення достатності доказів як складова частина процесу оцінки доказів. Серія: «Право». 2015. № 4 (50). С. 65–74.

153. Шульгін С.О. Достатність доказів як підстава прийняття процесуальних рішень слідчим та прокурором. *Право та державне управління*. 2019. № 2 (35). Т. 2. С. 109-116. DOI: <https://doi.org/10.32840/pdu.2-2.16>.

154. Щербина О.Ю. Логіка та юридична аргументація: монографія. Київ: ВПЦ Київ. ун-т, 2013. 303 с.
155. Тягло А.В. О стандартах доказательства. *Форум права*, 2018. № 1. С. 88-94. DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.1239007>.
156. Enoch D., Fisher T., Spectre L. Statistical evidence, sensitivity and the legal value of knowledge. *Philosophy and Public Affairs*, 2012. Vol. 40. № 3. P. 197–224.
157. Mulrine Thomas V. Reasonable Doubt: How in the World Is It Defined? *American University International Law Review*, 1997. V. 12, № 1. P. 225.
158. Merriam-Webster, Inc. *Merriam-Webster's dictionary of law*. Merriam-Webster, 1996.
159. Резнікова В.В. Стандарт доказування «вірогідність доказів» у господарському судочинстві, 2021. *Law of Ukraine*, 2021, Issue 9, p. 66-85. URL: <https://hozpravoreposit.kyiv.ua/bitstream/handle/765432198/200/2021%20%20№%209%20%2066-85.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 26.11.2022).
160. Туляков, В.О., Тулякова, М.А. Динаміка кримінального права: основні закономірності. *Актуальні проблеми держави і права*, 2005, (25). С. 488–491.
161. Степаненко А.С. Теорія та практика застосування стандарту доказування «поза розумним сумнівом» Європейським судом з прав людини. *Вісник кримінального судочинства*, 2015. № 4. С. 184–191.
162. Пільков К.М. Властивості доказів та критерії їх оцінювання. *Підприємництво, господарство і право*, 2020. № 4. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2020/4/15.pdf>.
163. Redmayne M. Standards of Proof in Civil Litigation. *The Modern Law Review*, 1999. Vol. 62(2). P. 167–195. URL: <http://www.jstor.org/stable/1097022>. (дата звернення: 10.08.2022).
164. Степаненко А.С. Стандарт доказування «поза розумним сумнівом» у кримінальному провадженні: дис. ... канд. юрид. наук: Одеса, 2017. 234 с.
165. Горбалінський В.В. Судова помилка в адміністративному судочинстві дис. ... канд. юрид. наук. Ірпінь, 2015. 206 с.

166. Кушнір Н.М. Причини та умови виникнення судових помилок (на матеріалах справ судів першої інстанції). *Науковий вісник Чернівецького університету*, 2010, Вип. 550. С. 74–79.
167. Guerra A., Luppi B., Parisi F. Standards of proof and civil litigation: A game-theoretic analysis. *The BE Journal of Theoretical Economics*, 2019, № 19 (1).
168. Taruffo M. «Rethinking the Standards of Proof». *The American Journal Comparative Law*, 2003, vol. 51, № 3, pp. 659–677. URL: www.jstor.org/stable/3649122. Accessed 4 Dec. 2020 (дата звернення: 11.08.2022).
169. Стоян А.В. Триступенева градація стандартів доказування в адміністративному процесі. *Форум права*, 2021. № 1. С. 25–36.
170. Fredrick E. V. Toward a General Theory of Standards of Proof, 2010, 60 Cath. U. L. Rev. 1. URL: https://scholarship.law.ua.edu/fac_articles/309 (дата звернення: 12.09.2022).
171. Стоян А.В. Масштаб імплементації категорії «стандарти доказування» в адміністративне процесуальне право. *Нове українське право*, 2022, № 2. С. 168–174.
172. Emson Raymond. Evidence. New York: Macmillan International Higher Education, 1999. 444 p.
173. Miller v Minister of Pensions [1947] 2 All ER 372. URL: <https://www.coursehero.com/file/p7olciu/Miller-v-Minister-of-Pensions-1947-2-ALL-ER-In-this-case-Lord-Denning-tried-to> (дата звернення: 30.08.2021).
174. Davidson Barbara, Pargetter Robert. Guilt beyond reasonable doubt. *Australasian Journal of Philosophy*. 1987. Vol. 65. Issue 2. P. 182–187.
175. Smith M. When does evidence suffice for conviction? *Mind*, 2018, 127(508). P. 1193–1218.
176. Вапнярчук В. Стандарт кримінального процесуального доказування. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2015. № 1. С. 100–112.
178. Cooper Jeremy. The burden and the standard of proof. *Courts and Tribunals Judiciary*, 2016, №. 1. P. 2–6.

179. Keane A., McKeown P. *The Modern Law of Evidence*. Oxford: *Oxford University Press*, 2012. 760 p.
180. Степаненко В.В. Стандарти доведення в кримінальному судочинстві Канади. *Юридичний бюлетень*, 2016. Вип. 3. С. 133–138.
181. William Twining. *Rethinking Evidence: Exploratory Essays*, Second Edition (Cambridge University Press, 2006). 493 с. URL: http://assets.cambridge.org/052167/5375/frontmatter/0521675375_frontmatter.pdf (дата звернення: 21.12.2022).
182. 12 Secretary of State For The Home Department v. Rehman, 2001. URL: <https://www.bailii.org/uk/cases/UKHL/2001/47.html> (дата звернення: 30.08.2021).
183. Sherwin Emily. Clear and Convincing Evidence of Testamentary Intent: The Search for a Compromise Between Formality and Adjudicative Justice. *Cornell Law Faculty Publications*, 2002. 824 с. URL: <http://scholarship.law.cornell.edu/facpub/824> (дата звернення: 16.04.2022).
184. Monaghan Nicola. *Law of Evidence*. Cambridge: *Cambridge University Press*, 2015. 528 p.
185. Proof of Disputed Facts on Sentence: Report 76 of the New Zealand Law Commission. Wellington, 2001. 51 p
186. Williams Charles Robert. Burdens and Standards in Civil Litigation. *Sydney Law Review*, 2003. Vol. 25. Issue 2. P. 165–188. URL: <http://classic.austlii.edu.au/au/journals/SydLawRw/2003/9.html#fn103> (дата звернення: 27.09.2023).
187. Степаненко В.В. Стандарти переконання (досвід Сполучених Штатів Америки). *Форум права*, 2016. № 3. С. 245–249. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2016_3_45 (дата звернення: 11.03.2022).
188. Тягло А.В. К пониманию бремени доказательства в англо-американском праве. *Форум права*, 2019, №1. С. 69–76. URL: http://forumprava.pp.ua/files/069-076-2019-1-FP-Tiaglo_10.pdf. (дата звернення: 11.03.2022).
189. Гловюк І.В., Степаненко А.С. Стандарт доказування «обґрунтована підозра» у кримінальному провадженні. *Правова позиція*, 2018. № 1. С. 13–20.

190. Skontzos A. V. The burden and standard of proof in model international procedural law: dealing with the burden and standard of proof in international disputes. *Uniform Law Review*, 2018, 23(3-4). p. 569–592.

191. Choo Andrew L.T. Evidence. Third Edition. Oxford: *Oxford University Press*, 2012. 435 p.

192. Hannibal Martin, Mountford Lisa. The Law of Criminal and Civil Evidence: Principles and Practice. Harlow: *Pearson Education*, 2002. 596 p.

193. Руда Т. Критерій достатності при оцінці доказів у цивільному судочинстві України і США: порівняльно-правовий аналіз. *Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*, 2011. С. 106.

194. Robin Meadow Clear and convincing evidence “How much is enough?” *California insurance*, May 1999. URL: <https://www.gmsr.com/wp-content/uploads/2016/06/Clear-and-Convincing-Evidence-How-Much-is-Enough.pdf> (дата звернення: 23.12.2023).

195. Case In re Angelia P S.F. № 24184. Supreme Court of California from February 11, 1981.

196. McBaine J.P. Burden of Proof Degrees of Belief. *California Law Review*, 1944, Vol.32, I.3, p.242. DOI: <https://doi.org/10.15779/Z38379F> (дата звернення: 25.12.2022).

197. McBaine J. P. Burden of Proof: Presumptions. *UCLA L. Rev.*, 1954, 2. p. 13.

198. In People v. Miller, 171 Cal. 649, 154 R 468, from 1916.

199. Molyneux v. Twin Falls Canal Co. Supreme Court of Idaho from June 29, 1934. URL: <https://www.casemine.com/judgement/us/5914ccc1add7b0493480cfef> (дата звернення: 23.08.2023).

200. Williams v. Blue Ridge Bldg. and loan Ass'n № 110. Supreme Court of North Carolina from Nov. 21, 1934. URL: <https://case-law.vlex.com/vid/williams-v-blue-ridge-894136233> (дата звернення: 21.08.2023).

201. Bennett Bryant M. Evidence: Clear and Convincing Proof: Appellate Review. *California Law Review*, 1944. Vol. 32. Issue 1. P. 74-79.

202. Кравченко Н.С. Суб'єкти доказування цивільного позову в кримінальному провадженні: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2016. 263 с.
203. Вапнярчук В.В. Теорія і практика кримінального процесуального доказування: монографія. Харків: Юрайт, 2017. 408 с.
204. Толочко О.М. Критерії визначення стандарту доказування вини поза розумним сумнівом у кримінальному провадженні. *Вісник Національної академії прокуратури України*, 2015. № 4. С. 5–10.
205. R. v. Wanhalla. Court of Appeal of New Zealand from 24 August 2006. URL: <http://www.lawreports.nz/r-v-wanhalla-2007-2-nzlr-573/> (дата звернення: 12.04.2022).
206. Model Codes for Post-Conflict Criminal Justice. Model Code of Criminal Procedure. Edited by Vivienne O'Connor and Colette Rausch with Hans- Joerg Albrecht and Goran Klemencic. Washington: *Unites States Institute of Peace Press*, 2008, Vol. II, 554 p.
207. The Queen v. Proudlock 1 S.C.R. 52, 1979. URL: <https://scc-csc.lexum.com/scc-csc/scc-csc/en/item/2612/index.do>. (дата звернення: 15.04.2022).
208. R. v. Lifchus 3 SCR 320, 1997. URL: <https://scc-csc.lexum.com/scc-csc/scc-csc/en/item/1543/index.do>. (дата звернення: 15.04.2022).
209. Про Порядок здійснення захисту прав та інтересів України під час урегулювання спорів, розгляду у закордонних юрисдикційних органах справ за участю іноземного...: Указ Президента України від 25.06.2002 р. № 581/2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/581/2002#Text> (дата звернення: 19.04.2022).
210. Степаненко К.В. Поняття, ознаки та види міжнародних судових установ. *Альманах міжнародного права*, 2020, 23. С. 46–54.
211. Пашковський М.І. Концепція міжнародного співробітництва з кримінально-процесуальних питань. *Актуальні проблеми держави і права*: зб. наук. праць. Одеса: Юрид. л-ра, 2006, Вип. 27. С. 15–19.
212. Тропін З.В. Загальний огляд розвитку міжнародних засобів ад'юдикації в контексті історичного розвитку мирних засобів вирішення міжнародних спорів. *Держава і право*, Випуск 53, 2012, С. 579-585. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua>

</bitstream/handle/123456789/63749/95-Tropin.pdf?sequence=1> (дата звернення: 19.04.2022).

213. Дармін М.О. Види міжнародних судових установ та їх роль в забезпеченні права на судовий захист. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. «Серія»: Право, 2021, 64, С. 363–367.

214. Blakesley C.L. Terrorism, Drugs, International Law and Protection of Human liberty. New York, 1992. 350 p.

215. Bassiuni C. International Extradition and World Public Order. N.Y.: Oceana publication inc, 1974. 268 c.

216. Дрьоміна Н.В. Юрисдикція міжнародних кримінальних судів і трибуналів: монографія. Одеса: Фенікс. 233 с.

217. Трагнюк О.Я. Тлумачення міжнародних договорів: теорія і досвід європейських міжнародних судових органів. Харків: 2003. 20 с.

218. Асірян С.Р., Милоненко Ю.В., Приліпко В.В. Проблеми виконання рішень ЄСПЛ в Україні та шляхи їх подолання на прикладі Федеративної Республіки Німеччина. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: «Право», 2021, № 63. С. 307–311.

219. Ляшенко Р.Д. Тлумачення Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод у світлі сучасних концепцій праворозуміння. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 3. С. 361–365.

220. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text. (дата звернення 13.03.2021).

221. Case of Herrmann v. Germany[Електронний ресурс]. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-111690&filename=001-111690.pdf&TID=qsadybpnse> (дата звернення 13.03.2021).

222. Бочан М.І. Європейська інтеграція України: правові засоби. *Право і суспільство*. Helvetica, 2017. URL: <http://dspace.tneu.edu.ua/bitstream/316497/16966/1/Maгістерська%20Бочан%20М.%20I.pdf> (дата звернення: 03.04.2021).

223. Кононенко В.П. Загальне право як джерело прецеденту Європейського суду з прав людини. *Проблеми законності*, 2010, Вип. 112. С. 206–211. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pz_2010_112_25 (дата звернення: 03.04.2021).

224. Мазур М.В. Судова практика як джерело права: проблема визначення поняття. *Форум права*, 2011. № 3. С. 493–497. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=FP_index (дата звернення: 03.12.2023).

225. Кузембаєв О.С. Джерела кримінально-правового регулювання в Україні: доктринальні аспекти : дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2017. 305 с.

226. Завгородній В.А. Вплив практики Європейського суду з прав людини на правозастосовчу діяльність в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*, 2017. № 5. С. 10–14.

227. Деменчук М.О. Роль Верховного Суду у забезпеченні єдності судової практики в Україні: дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2018. 220 с.

228. Романюк Я.М., Бейцун І.В. Єдність судової практики: теоретичні засади забезпечення та вдосконалення законодавчого регулювання. *Вісник Верховного Суду України*. 2012. 5. С. 37–42.

229. Гаврилюк О. Проблемні питання застосування практики Європейського суду з прав людини національними судами. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 4. С. 231–238.

230. Стоянова Т.А. Практика Європейського Суду з прав людини як джерело цивільного процесуального права України. *Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 трав. 2017 р.). у 2-х т. Т. 2 відп. ред. Г.О. Ульянова. Одеса: Видав. дім «Гельветика», 2017. С. 667–669.

231. Журавльов А.В. Судовий прецедент як джерело права в адміністративному судочинстві. *Актуальні проблеми держави і права*, 2016. № 76. С. 75–84.

232. Паліюк В.П. Запровадження європейських стандартів у галузі прав людини в українську судову практику. *Юридичний журнал*. 2008. № 7. С. 73–81.

233. Комаров В.В. Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод і практика судочинства. *Проблеми теорії та практики цивільного судочинства* за заг. ред. В. В. Комарова. Харків: Харків юридичний, 2008. С. 13–38.

234. Фулей Т. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя: наук.-метод. посіб. для суддів. Київ, 2015. 208 с.

235. Viljanen J. The Role of the European Court of Human Rights as a Developer of International Human Rights Law. 2005. № 16. С. 254–266.

236. Супрун Д.М. Організаційно-правові засади та юрисдикційні основи діяльності Європейського суду з прав людини: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2002. 220 с.

237. Власенко В. Резолюція ПАРЄ: За невиконання рішень Європейського суду можуть виключити з Ради Європи. URL: <http://surl.li/nqix> (дата звернення: 13.03.2021).

238. Report on the Rule of Law. Adopted by the Venice Commission at its 86th plenary session (Venice, 25–26 March 2011). URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev-e) (дата звернення: 13.03.2023).

239. Пухтецька А.А. Європейський адміністративний простір і принцип верховенства права: монографія. Київ: Юрид. думка, 2010. С. 111.

240. Golder v. United Kingdom, № 21 February 1975, par. 34, Series A № 18. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/e> (дата звернення: 13.03.2023).

241. Meyer-Ladewig J. The Rule of Law in the Case-Law of the Strasbourg Court. The European Union after Lisbon. Berlin: Springer.

242. Artico v. Italy, 13 May 1980, par. 33, Series A no. 37. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57424> (дата звернення: 13.03.2023).

243. Цувіна Т.А. Захист права на справедливий судовий розгляд упродовж розумного строку: практика Європейського суду з прав людини та досвід

зарубіжних країн. Теорія і практика правознавства, 2014. Вип. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2014_1_8 (дата звернення: 14.03.2023).

244. Brumărescu v. Romania, from 28 October 1999 № 28342/95 URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58337> (дата звернення: 18.03.2023).

245. Трегубов Е.Л. Право на справедливий суд в практиці європейського суду з прав людини. *Форум права*. 2010. № 1. С. 358–363

246. Коруц У.З. Теоретичні аспекти регулювання права на справедливий судовий розгляд у національному праві та в практиці Європейського суду з прав людини. *Право і суспільство*, 2013, № 2. С. 371–375.

247. Верховенство права: Доповідь, схвалена Венеційською Комісією на 86-му пленарному засіданні. Страсбург, 4 квітня 2011 р. *Право України*, 2011. № 10. С. 168–184. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev-ukr) (дата звернення: 11.02.2022).

248. Контрольный список вопросов для оценки соблюдения верховенства права: 106-е пленарное заседание Венецианской комиссии (Венеция, 11–12 марта 2016 г.). Страсбург, 18 марта, 2016 р. 60с. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2016\)007-rus](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2016)007-rus) (дата звернення: 06.02.2022).

249. Case of Ringvold v. Norway: Judgment of the European Court of Human Rights from 11 February 2003 № 34964/97. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60933> (дата звернення: 31.08.2023).

250. Letsas G. The Truth in Autonomous Concepts: How To Interpret the ECHR. *European Journal of International Law*, 2004. Vol. 15, Iss. 2. P. 279–305.

251. Застосування стандартів Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у кримінальних провадженнях в Україні: метод. реком. для підгот. до практ. і семінар. занять для здобув. вищ. освіти освіт. ступеня «Магістр», галузі знань 08 «Право», спеціальності 081 «Право», кримінально-правової спеціалізації, ден. та заоч. форм навч. Укладач: О.П. Горпинюк. Львів: ПП «Видавництво БОНА», 2018 р. 174 с.

252. Case of J. K. and others v. Sweden: Judgment of the European Court of Human Rights from 23 August 2016 № 59166/12. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-165442> (дата звернення: 31.08.2021).

253. Підгородинська А.В. Актуальні питання співробітництва України з міжнародними судовими установами. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2015. № 3. С. 201–212.

254. The Rome Statute of the International Criminal Court, 17 July 2002, URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/RS-Eng.pdf> (дата звернення: 12.10.2023).

255. Case Prosecutor v. Thomas Lubanga Dyilo (Case № ICC-01/04-01/06), ICC A. Ch., Judgment on the Prosecutor's Appeal against the Decision of Pre-trial Chamber I Entitled «Decision Establishing General Principles Governing Applications to Restrict Disclosure pursuant to Rule 81(2) and (4) of the Rules of Procedure and Evidence» 13 October 2006. International Criminal Court.

256. Case Blakesley C. Commentary on parts 5 and 6 of the Zupheninter-Sessionaldraft: investigation, prosecution and trial, *Nouvelles Etudes Pénales*, 1998. Vol. 13 bis. P. 85–98.

257. Case Prosecutor v. Germain Katanga, Annex I Minority Opinion of Judge Christine Van den Wyngaert: International Criminal Court from 7 March 2014 № ICC-01/04-01/07.

258. Case Prosecutor v. Germain Katanga, Concurring Opinion of Judges Fatoumata Diarra and Bruno Cotte: International Criminal Court from 13 March 2014 № ICC-01/04-01/07.

259. Case Prosecutor v. Mathieu Ngudjolo Chui, Third Public Redacted Version of «Prosecution's Document in Support of Appeal against the «Jugement Rendu en Application de l'Article 74 du Statut»: International Criminal Court from 19 March 2013 № ICC-01/04-02/12.

260. Case Prosecutor v. Thomas Lubanga Dyilo, Judgement pursuant to Article 74 of the Statute, Trial Chamber: International Criminal Court from 14 March 2012 № ICC-01/04-01/06.

261. Case Prosecutor v. Thomas Lubanga Dyilo, ICC A. Ch., Judgement on the Appeal of Mr Thomas Lubanga Dyilo against his Convictions: International Criminal Court from 1 December 2014. № ICC-01/04-01/06.

262. Шаповал А.А. Стандарти доказування у практиці міжнародного кримінального суду. *Юридичний бюлетень*, 2022, Вип. 25. С. 133-141. DOI <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2022.25.16> (дата звернення: 13.06.2023).

263. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції: Закон України від 17.07.1997 р. № 475/97-ВР. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 15.07.2023).

264. Терно А.М. Правова природа ЄСПЛ та суспільних відносин, що виникають у сфері виконання його рішень. Пріоритетні напрямки розвитку та реформування правоохоронних органів України: матеріали Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (31 листоп. 2019 р., м. Херсон) за ред.: Р.В. Бараненко, А.С. Беніцького та О.О. Шкути. Херсон: «ВКФ ЛТД «Типографія Стар», 2019. 294 с.

265. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 р. № 3477-IV. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15>. (дата звернення: 03.04.2022).

266. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>. (дата звернення: 19.09.2021).

267. Васильєв С.В. Місце практики Європейського суду з прав людини в цивільному судочинстві України. *Проблеми законності*, 2012. Вип. 120. С. 70–82.

268. Фулей Т. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя: науково-методичний посібник для суддів. Київ, 2015. 208 с.

269. Dufeniuk O. The ECHR impact on the formation of supranational and national human rights paradigm (Ukrainian context). *Ideology and politics journal*, 2021, 1, 17. С.232-250. DOI: <https://doi.org/10.36169/2227-6068.2021.01.00011> (дата звернення: 22.02.2023).

270. Смичок Є.М. Місце судової доктрини в доктрині податкового права. *Право і суспільство*, 2020, № 4. С. 214–220.

271. Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 16.11.2018 р. у справі № 826/7676/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77925852> (дата звернення: 22.01.2023 р.).

272. Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 28.02.2019 р. у справі № 813/708/16. URL: <https://reyestr.Court.gov.ua/Review/80235682> (дата звернення: 22.01.2023 р.).

273. Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 28.02.2019 р. у справі № 826/3403/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80168877> (дата звернення: 22.01.2023 р.).

274. Мирошніченко Ю.М. Щодо концепції конвенційної істини в кримінальному процесі. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2016. № 4. С.198–201.

275. Кучинська О.П. Чи можливо встановити об'єктивну істину в кримінальному процесі. *Часопис Академії адвокатури України*. 2011. № 10 (1).

276. Пчелін В.Б. Організація адміністративного судочинства України: правові засади: монографія, Харків: У справі, 2017. 488 с.

277. Шиманович, О. Вимоги, що пред'являються до судового рішення в цивільному процесуальному законодавстві. Підприємництво, господарство і право, 2009, № 11. С. 56-60. URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/handle/123456789/15799> (дата звернення: 23.11.2023).

278. Цуркан М. Аналіз судових помилок за наслідками касаційного перегляду рішень адміністративних судів. Слово Національної школи суддів України, 2013, № 2. С. 83–91.

279. Гусаров К.В. Перегляд судових рішень в апеляційному та касаційному порядкух: монографія. Харків: Право, 2010. 352 с.

280. Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 06.02.2020 р. у справі № 813/186/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87452856> (дата звернення: 25.11.2023).

281. Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 13.03.2020 р. у справі № 823/842/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88187338> (дата звернення: 26.11.2023).

282. Пащенко К.С. Нормативне гарантування оцінки доказів в адміністративному судочинстві: вітчизняний та зарубіжний досвід. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України, 2020, № 2. С. 40.

283. Луспеник Д.Д. Зловживання процесуальними правами: законодавча регламентація, способи виявлення та шляхи протидії. *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. 2015. № 6. 150 с.

284. Полюк Ю.І. Проблематика застосування стандартів доказування у цивільному судочинстві. *Академічні візії*. 2023. № 26.

285. Пільков К.М. Стандарт доказування як складова забезпечення права на справедливий суд. Юрліга, 2019. URL: <http://bit.ly/2Nfsl5b> (дата звернення: 20.11.2021).

286. Ханова Р.Ф. Доктрина доказування у судових провадженнях із вирішення податкових спорів. *Право України*, 2020, № 4. С. 142.

287. Постанова Верховного Суду України у справі № 922/51/20 від 29.01.2021 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94517830?fbclid=IwAR3-HdF9CsVL4e26vKX3UiaVbYy4p2cg07vV1q4fqWHzIEAvdl8JtrUNmJA> (дата звернення: 20.11.2023).

288. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 01.09.2021).

289. Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 № 1798-XII Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1798-12> (дата звернення: 15.08.2022).

290. Постанова КГС ВС від 25.06.2020 року у справі № 924/233/18. URL: <https://zib.com.ua/ua/153398.html> (дата звернення: 01.09.2021).

291. 26 травня 2021 р. Судді Верховного Суду розповіли про докази і доказування в адміністративному, господарському та цивільному процесах. URL:

<https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1126155/> (дата звернення: 01.09.2022).

292. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004. Дата оновлення (дата оновлення 05.08.2021). URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення 20.09.2021).

293. Гончарук С.Т., Сопілко І.М., Корнєєв Ю.В. Науково-практичний коментар Кодексу адміністративного судочинства України, Київ: Центр учбової літератури, 2015. 528 с.

294. Case Of Balsamo v. SanMarino from 8 October 2019: The European Court of Human Rights. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-196421%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-196421%22]}) (дата звернення 20.09.2021).

295. Полюк Ю.І. Проблематика застосування стандартів доказування у цивільному судочинстві. *Академічні візії*. 2023. № 26. URL: <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/822> (дата звернення: 22.07.2022).

296. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення ефективності санкцій, пов'язаних з активами окремих осіб: Закон України від 12.05.2022 № 2257-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2257-20#Text> (дата звернення: 22.07.2022).

297. Про санкції: Закон України від 14.08.2014 № 1644-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1644-18> (дата звернення: 24.07.2022).

298. Рябченко Ю.Ю. Стандарт доказування в цивільному процесуальному праві: постановка проблеми. *Юрид. наук. електронний журнал*. 2020. № 2. С. 136–139. URL: http://lsei.org.ua/2_2020/37.pdf. (дата звернення: 13.08.2022).

299. Мазур М.В. Тлумачення та застосування Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод Європейським судом з прав людини та судами України: навч. посіб. Луган. держ. ун-ту внутр. справ. Луганськ: РВВ, 2006. 600 с.

300. Потапенко С.В. Система принципів адміністративного процесу України та проблеми їх класифікації. *Форум права*, 2010. № 2. С. 403–408. URL: <http://www.nbuu.gov.ua/e-207journals/FP/2010-2/10pcvpik.pdf> (дата звернення: 13.08.2022).

301. Данилюк М.І. Професійна деформація судді: детермінанти виникнення та способи запобігання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*: серія: «Право» /голов. ред. Ю.М. Бисага. Ужгород: Гельветика, 2012. Т. 3. Вип. 20. Ч. 2. С. 143–146.

302. Ключкович В. Подолання деформації професійної правосвідомості суддів як засіб забезпечення ефективності судового правозастосування. *Юридичний вісник*, 2020, 1, С. 312–319.

303. Рабінович П.М. Міжнародні стандарти прав людини: властивості, загальне поняття, класифікація. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 1. С. 19-29.

304. Гавалешко П.С., Ковбас І.В. Розвиток інституту апеляції в адміністративному процесі: виклики і завдання. *Права людини в епоху цифрових трансформацій*. 2022. С. 139–142.

305. Горбалінський В.В. Індивідуальні акти як особливий вид рішень суб'єктів владних повноважень. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2023. № 31.

306. Лук'яненко В. Негативні наслідки судових помилок в адміністративному судочинстві. *Collection of scientific papers «SCIENTIA»*. 2023. С. 115-117.

307. Грищук А.Б., Лепіш Н.Я. Поняття процесуальної форми адміністративного судочинства. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2023/05/8.pdf> (дата звернення: 21.11.22).

308. Писаренко Г.М. Розгляд адміністративними судами спорів між суб'єктами владних повноважень з приводу реалізації їхньої компетенції у сфері управління. Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталого розвитку державності і права: матеріали міжнар. наук. конф. відп. / за вип. В.М. Дрьомін. Націон. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса: Фенікс, 2012. Т. 2. С. 31–32.

309. Постанова КГС ВС від 14.12.2018 у справі № 914/809/18. С. 14. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Chymak.pdf (дата звернення: 17.08.2021).

310. Кротюк О.В. Принцип офіційного з'ясування всіх обставин у справі та його реалізація в адміністративному судочинстві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: Київ. 2013, 18 с.

311. Писаренко Н.Б., Школик А.М., Балакарева І.М. Принцип офіційного дослідження в діяльності адміністративних органів та судів. Проблеми законності. 2022. Вип. 159. С. 6–27. URL: <https://doi.org/10.21564/2414990X.159.269738> (дата звернення: 11.06.2021).

312. Авраменко О. Загальна характеристика процедури дослідження доказів в адміністративному судочинстві. Наукові записки. Сер.: Право, 2019. Вип. 7. Спецвипуск. С. 112–116. URL: https://www.cuspu.edu.ua/images/nauk_zapiski/pravo/7_spec_2019/Авраменко.pdf (дата звернення: 14.08.2021).

313. Бандурка О. М. Адміністративний процес України: монографія. Харків : ХНУВС, Майдан, 2019. 422 с. URL: http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/7669/Bahdurka_admin_proces_2019.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 02.08.2021).

314. Миколенко О.І. Процесуальна форма в адміністративному судочинстві та проблеми законотворчості в Україні. *Правова держава*. 2018. № 29. С. 50–57.

315. Черникова А.О. Диференціація процесуальної форми адміністративного судочинства України: від історії до сучасного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 6. С. 306–309.

316. Куйбіда А.А. Форми адміністративного судочинства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: «Право». 2022. Т. 2. № 73. С. 43–50.

317. Черникова А.О. Диференціація процесуальної форми адміністративного судочинства України: від історії до сучасного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 6. С. 306–309.

318. Про звернення громадян: Закон України від 02.10.1996 р. № 393/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/393/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 14.12.2023).

319. Поворознюк М.І. Адміністративний позов у системі засобів захисту прав громадянина у сфері публічно-правових відносин. *Часопис Київського університету права*. 2017. № 3. С. 137–145.

320. Трофімова Л.В. Податкова політика в контексті дихотомії «публічний інтерес – приватний інтерес». *Науковий вісник Національного університету ДПС України (економіка, право)*. 2009. № 4. 47. С. 170–178.

321. Білоус В.Т. Формування поняття «публічний інтерес» на сучасному етапі в сфері оподаткування. *Вісник Запорізького національного університету: зб. наук. праць. «Юридичні науки»*. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2012, Ч. I. С. 40-45.

322. Мельник Р.С. Загальне адміністративне право: навч. посіб. Р.С. Мельник, В.М. Бевзенко; /за заг. ред. Р.С. Мельника. Київ: Ваіте, 2014. 376 с.

323. Миколенко О.І. Публічний і приватний інтерес в адміністративному праві. *Правова держава*. 2016. № 24. С. 100–104.

324. Класифікатор категорій адміністративних справ: рішення Ради суддів адміністративних судів України від 31.10.2013 р. № 114. URL: <http://www.vasu.gov.ua> (дата звернення: 12.02.2023).

325. Миронюк Р.В. Особливості судового розгляду окремих категорій адміністративних справ: навч. посіб. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2019. 352 с.

326. Постанова Верховного Суду по справі від 22 січня 2021 р. № 640/11869/20 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94327937> (дата звернення: 12.02.2023).

327. Ухвала Запорізького суду від 28 листопада 2022 р. Справа № 280/6638/22 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107538311> (дата звернення: 12.02.2023).

328. Бойко А.В. Адміністративний процес та адміністративна процедура: зміст категорій та їх співвідношення (окремі аспекти дискусії). *Правова позиція*. 2019. № 3. С. 14–23.

329. «України провалює виконання рішень ЄСПЛ – статистика.: Українська правда від 23 лютого 2015 р. Офіційний сайт «Української правди» URL:

<http://www.eurointegration.com.ua/news/2015/03/23/7032158/> (дата звернення: 12.02.2023).

330. Проблема виконання рішень Європейського суду з прав людини: необхідність системного аналізу та впровадження: матеріали круглого столу «Національні механізми виконання рішень Європейського суду з прав людини в Україні: роль судової гілки влади». 22 листопада 2016 р. Офіційний сайт Вищої Ради правосуддя. URL: <http://www.vru.gov.ua/news/1880>. (дата звернення: 02.03.2023).

331. Осадчий А.Ю. До уточнення поняття «адміністративна справа» у адміністративному судочинстві. *Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць*. Одеса: Юрид. л-ра, 2011. Вип. 62. С. 36–43.

337. Постанова Верховного Суду України у справі № 922/51/20 від 29 січня 2021 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94517830?fbclid=IwAR3-HdF9CsVL4e26vKX3UiaVbYy4p2cg07vV1q4fqWHzIEAvdl8JtrUNmJA> (дата звернення: 16.01.2023).

333. Рішення Петриківського районного суду Дніпропетровської області від 23.03.2023 р. у справі № 187/336/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/10976040514> (дата звернення: 16.01.2023).

334. Окрема думка судді Тернопільського апеляційного суду Ткач О.І. від 28.05.2019 р. у справі № 607/3973/18. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/91092249?fbclid=IwAR0T9SrkgZ7t3zrcINy2aWAltIn4nMsaIFaisF_lqdTKgHE7aqcA9f7gvo (дата звернення: 16.01.2023).

335. Стоян А.В. Масштаб імплементації категорії «стандарти доказування» в адміністративне процесуальне право. *Нове українське право*. 2022. № 6(6). С. 168–174. DOI: <https://doi.org/10.51989/NUL.2022.6.2.27>.

336. Judgement in Case Of J.K. And Others v. Sweden from 23 August 2016: The European Court of Human Rights. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22tabview%22:\[%22document%22\],%22itemid%22:\[%22001-165442%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22tabview%22:[%22document%22],%22itemid%22:[%22001-165442%22]}) (дата звернення: 16.01.2023).

337. Про судовий збір: Закон України від 08.07.2011 р. № 3674-VI URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/3674-17> (дата звернення: 11.04.2022).

338. Адашис Л.І. Особливості застосування судами України практики ЄСПЛ в контексті захисту права на справедливий судовий розгляд і права на ефективний засіб юридичного захисту. *Юридичний вісник*. Одеса: Гельветика, 2019. № 4. С. 149–154.

339. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Кобець проти України» від 14.02.2008 р., заява № 16437/04. *Офіційний вісник України*, 2008. № 57. Ст. 1931.

340. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Федорченко та Лозенко проти України» від 20.03.2012 р., заява № 387/03. *Офіційний вісник України*. 2013. № 74. Ст. 2763.

341. Гетманцев Д. Об'єктивна істина ВС поза розумним сумнівом. Про стандарти доказування у податкових спорах. *Право України*. 2018. № 6. С. 199.

342. Мирошниченко Ю.М. Процесуальні та філософсько-правові проблеми здійснення правосуддя в кримінальному провадженні: монографія. Харків: Панов, 2017. 200 с.

343. Постанова Верховного Суду від 12.06.2018 р. у справі № 712/13361/15 (кримінальне провадження № 51-1604км18). URL: http://www.law.liga.com.ua/b_text.php?type=3&id=165859&base=5 (дата звернення: 22.06.2023).

344. Постанова Верховного Суду від 04.07.2018 р. у справі № 688/788/15-к (кримінальне провадження № 51-597км17). URL: <http://document.ua/pro-vchinennja-umisnogo-tjazhкого-tilesnogo-ushkodzhennja-ja-doc351430.html> (дата звернення: 22.06.2023).

345. Рішення Європейського суду з прав людини «Надточій проти України» від 15 травня 2008 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/974_404 (дата звернення: 18.12.2023).

346. Рішення Європейського суду з прав людини «Гурепка проти України» від 8 квітня 2010 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/974_565 (дата звернення: 18.12.2023).

347. Постанова Верховного Суду від 8 вересня 2023 року у справі № 640/21223/20 (адміністративне провадження № К/990/9827/23). URL: <https://sud.ua/uk/news/publication/284139-upravlenie-pensionnogo-fonda-obzhalovalo-shtraf-50-tysyach-grn-na-rukovoditelya-gu-pfu-za-neispolnenie-resheniya-suda-cho-reshil-verkhovnyy-sud>. (дата звернення: 22.12.2023).

348. Бойко І.В. Застосовність статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод при розгляді справ про адміністративні правопорушення. *Вісник Національної академії правових наук України*, 2006. С. 59–71.

349. Смичок Є.М. Доказування при вирішенні податкових спорів. Держава та регіони, 2020. С. 119–124.

350. Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 14.05.2019 р., судова справа № 813/6100/15. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81728401> (дата звернення: 17.08.2023).

351. Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 31.07.2018 р., судова справа № 2а-1246/11/0970. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/75645623> (дата звернення: 17.08.2023).

352. Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 13.08.2020 р., судова справа № 805/164/17-а. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90951524> (дата звернення: 17.08.2023).

353. Яковенко Є.О. Стандарт доказування та його застосування в адміністративному процесі. *Актуальні проблеми держави і права*, 2019. С. 295. URL: <http://www.apdp.in.ua/v82/41.pdf> (дата звернення: 17.08.2023).

354. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 27.05.2020 р., судова справа № 9901/88/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89819921> (дата звернення: 17.08.2023).

355. Бортник Н., Єсімов С. Юридична конструкція преюдиції в адміністративному процесі. *Теоретико-прикладні проблеми правового регулювання в Україні*: матеріали VII Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 08 грудня 2023 р.) за заг. ред. І.В. Красницького. Львів: Львів. держ. ун-т. внутр.справ, 2023. 636 с.

356. Шилін Д.В. Дія адміністративних та адміністративно-процесуальних преюдицій у кримінальному процесі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*: серія: «Право» /голов. ред. Ю.М. Бисага. Ужгород: Гельветика, 2012. Т. 4. Вип. 20. Ч. 1. С. 176–179.

357. Пільков К.М. Умови обов'язковості для господарського суду фактів, встановлених в іншій справі. *Господарське право і процес*. 2019. № 11. С. 106–116. DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.11.17>.

358. Мамонтова О.М. Правові засади звільнення від доказування в адміністративному судочинстві: дис. ... канд. юрид. наук. Запоріжжя, 2019. 222 с.

359. Лист Вищого адміністративного суду України від 14.11.2012 р. № 2379/12/13-12. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v2379760-12#Text> (дата звернення: 17.08.2023).

ДОДАТКИ

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Стоян А.В. Триступенева градація стандартів доказування в адміністративному процесі. *Форум Права*. 2021. № 66(1). С. 25–36. DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.4486520>.
2. Стоян А.В. Інструменти оцінювання доказів в адміністративному процесі. *Актуальні проблеми правознавства: збірник наук. праць юрид. фак-ту Західноукраїнського нац. ун-ту* 2021. № 3(27). С. 90–102. URL: <http://appj.wunu.edu.ua/index.php/apl/article/download/1241/1287>. DOI: 10.35774/app.2021.03.090.
3. Стоян А.В. Масштаб імплементації категорії «стандарти доказування» в адміністративне процесуальне право. *Нове українське право*. 2022. № 6(6). С. 168–174. DOI: <https://doi.org/10.51989/NUL.2022.6.2.27>.

Статті в зарубіжних періодичних наукових виданнях

4. Stoian A.V. Стандарти доказування як складова процесуальної справедливості. *Krakowskie Studia Małopolskie, Wydawnictwo Adam Marszałek*. 2022. № 4(36). С. 185–200. DOI: [10.15804/ksm20220411](https://doi.org/10.15804/ksm20220411).
5. Стоян А.В. Диференціація стандартів доказування в адміністративному судочинстві. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2023. № 3(55). С. 337–345. DOI: <https://doi.org/10.51647/kelm.2023.3.55>.

Публікації апробаційного характеру:

1. Стоян А.В. Методологічна основа дослідження оцінки доказів в адміністративному процесі: міждисциплінарний підхід. *Сучасні аспекти модернізації науки: стан, проблеми, тенденції розвитку*: матеріали VIII Міжнар.

наук.-практ. конф. (м. Марсель (Франція), 07 квіт. 2021 р., / за ред. Є.О. Романенка, І.В. Жукової. Київ, Марсель: ФОП КАНДИБА Т.П., 2021. С.167–169. URL: <http://perspectives.pp.ua/public/site/conferency/conf-8-2021.pdf#page=168>.

2. Стоян А.В., Торжинська Г.В. Шляхи вдосконалення оцінки доказів суддею в адміністративному процесі. *Сучасні аспекти модернізації науки: стан, проблеми, тенденції розвитку: матеріали XI Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ; Дублін, 07 лип. 2021 р.)* / за ред. Є.О. Романенка, І.В. Жукової. Київ; Дублін: ФОП КАНДИБА Т.П., 2021. С.92–96. URL: <https://vadnd.org.ua/app/uploads/2021/06/конф-11-2.pdf#page=93>.

3. Стоян А.В. Теоретичні аспекти функціонування стандартів доказування в адміністративному процесі. *Сучасні аспекти науки: колект. монографії (Київ; Братислава)* / за ред. Є.О. Романенка, І.В. Жукової. Київ; Братислава: ФОП КАНДИБА Т.П., 2021. Т. VII. С. 183–186. URL: <http://perspectives.pp.ua/public/site/mono/monography-5-2021.pdf>.

4. Стоян А.В. Стандарт доказування як інструмент судового захисту прав людини. *Права людини – пріоритет сучасної держави: Всеукраїнська наук.-практ. Інтернет-конф. (м. Одеса, 10 груд. 2020 р.)*. Одеса: Видав. дім «Гельветика», 2020. 300 с. С. 20–24.

5. Стоян А. В. «Вірогідність» та «корисність» як складові компоненти стандарту доказування. *Актуальні питання розвитку права та законодавства: матер. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 18–19 груд. 2020 р.)*. Львів: Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2020. Ч. 2. С. 100–104.

6. Стоян А.В. Способи правової регламентації стандартів доказування у процесуальних галузях права. *Юридична наука України: історія, сучасність, майбутнє: міжнар. наук.-практ. конференція (м. Харків, 5–6 лист. 2021 р.)*. Харків: Східноукраїнська наукова юридична організація. 2021. Ч. 2. С.101–104.

7. Стоян А.В. Стандарти доказування як складова процесуальної справедливості. *Права людини – пріоритет сучасної держави: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 10 груд. 2021 р.)* / відп. ред. С.В. Ківалов. Одеса: Видав. дім «Гельветика», 2021. С. 114–119.

8. Стоян А.В. Стандарти доказування як складова процесуальної справедливості. *Scientific Collection «InterConf»*: Proceedings of the 14th International Scientific and Practical Conference «Scientific Horizon in the Context of Social Crises» № 169 (Septem. 6–8, 2023). Tokyo, Japan. С. 126–129 URL: <https://archive.interconf.center/index.php/conference-proceeding/article/view/4319>.

ВІДОМОСТІ

про апробацію результатів дисертації

1. Сучасні аспекти модернізації науки: стан, проблеми, тенденції розвитку: VIII міжнародна науково-практична конференція (м. Марсель (Франція), 07 квіт. 2021 р.). – Дистанційна участь.
2. Сучасні аспекти модернізації науки: стан, проблеми, тенденції розвитку: XI міжнародна науково-практична конференція (м. Київ; Дублін, 07 лип. 2021 р.). – Дистанційна участь.
3. Права людини – пріоритет сучасної держави: Всеукраїнська науково-практична Інтернет-конференція (м. Одеса, 10 груд. 2020 р.). – Дистанційна участь.
4. Актуальні питання розвитку права та законодавства: міжнародна науково-практична конференція (м. Львів, 18–19 груд. 2020 р.). – Дистанційна участь.
5. Юридична наука України: історія, сучасність, майбутнє: міжнародна науково-практична конференція (м. Харків, 5–6 лист. 2021 р.). – Дистанційна участь.
6. Права людини – пріоритет сучасної держави: Всеукраїнська науково-практична конференція (м. Одеса, 10 груд. 2021 р.). – Дистанційна участь.
7. Scientific Collection «InterConf»: Proceedings of the 14th International Scientific and Practical Conference «Scientific Horizon in the Context of Social Crises» (Tokyo, Japan, Septem. 6–8, 2023). – Дистанційна участь.